МӘММӘД ӘМИН РӘСУЛЗАДӘ

АЗӘРБАЈЧАН ШАИРИ НИЗАМИ

Ш5
Р51

МӘММӘД ӘМИН
РӘСУЛЗАДӘ

АЗӘРБАЈЧАН ШАИРИ НИЗАМИ

202700

М. Ф. Ахундов адына
Азәрб. Республика
КИТАБХАНАСЫ

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1991

ББК 8
Р 51

Түркчәдән чевирәни
професcор *Рустәм Әлијевдир*

Рәсулзадә М.

Р 51 Азәрбајчан шаири Низами. —Б.: Азәрнәшр, 1991 сәһ. 232.

ББК 8

Р $\frac{4702060204-106}{М-51-90}$ — 183—90

ISBN 5—552—00623—2

© Азәрнәшр, 1991

МҮӘЛЛИФДӘН

Китабымыз Низаминин анадан олмасынын 800-чү илдөнүмү мүнасибәтилә 1941-дә битмиш, фәгәт мүһарибәнин доғурдуғу чәтинликләр үзүндән чапы кечикмишдир.

Бу кечикмә бир јандан мүәллифин тәәссүфүнү доғурмуша да, о бири тәрәфдән һәр кечән ил әсәрин бир аз даһа долғунлашмасына вә көзәлләшмәсинә сәбәб олмуш вә јени материаллар, әлавәләр, тәсвирләр вә һашијәләр кәтирмишдир. Гајнаглардакы бә'зи—1941-чи илдән сонракы тарихләр китабда бу јолла јер алмышдыр. Әлавәләр һиссәсиндә, хүсусән, «Низамидән чевирмәләр» гисми варлығыны бу кечикмәјә борчлудур.

Фәсил башларындакы Низамидән алынан бејтләрин түркчә чевирмәләри бу кечикмәдән газанылан заманда едилмишдир. Мүәллиф бу кичик епиграфларын вә китабын һашијәләријлә сонуна әлавә едилмиш мәнзум парчаларын устадын әсәринә лајиг бир шәкилдә түркчәмизә чеврилмиш олдуғу иддиасында дејилдир. Бунларын Низами нәзминин руһуну аз да олса әкс етдириб-етдирмәдикләрини мүәјјәнләшдирмәк, тәбиидир ки, охучуларын өһдәсинә бурахылмышдыр; әслиндә бу хүсусда мүәјјән бир иддиасы да јохдур, кифајәтдир ки, бәзәк олсун дејә едилән бу әлавәләр әсәрин нәзәрдә тутдуғу әсл мәгсәдә мане олмасын.

Китабын һашијәләриндә вә «әлавәләр» гисминдә мәтндә бәһс едилән мәтләбләри ајдынлашдырмаг үчүн Низамидән бә'зи парчалар вермәк фајдалы көрүлмүшдүр. Фарсча бејтләрин охунушунда охучулара јардым олсун дејә, бунларын түркчә мәзмуну гисмән верилмишдир...

Илләрин мәһсулу олса да, мүәллиф васитәләрин һеч дә там олмадығы шәраитдә јаранмыш бу әсәрин истәр-истәмәз нөгсанлардан халы олмадығына әминдир. Охучуларындан дилəдији ән сәмими шеј бу нөгсанлары она билдирмәләридир. Бу јолла онлар Низами һаггында биздә гүсурлу олан мә'луматын тамамланмасына хидмәт етмиш олурлар. Ејни бахымдан әсәр һаггындакы үмуми мулаһизәләрини дә бәјан етмәк лүтфүнү көстәрәнләр мүәллифи сон дәрәчә мәмнун вә миннәтдар етмиш оларлар.

Анкара, 8 апрел 1949.

БАШЛАНҒЫЧ

Низаминин нәзмини охурсан,
Сөзүндә сән ону һазыр булурсан.

Чилвәсини сәндән нечә о сахлар
Ки, һәр бејтиндә анладыр бир әсрар.

Јүз илдән сонра да десән һарда о?
Бејтләрдән нида кәләр: бурда о![1]

Јүз дејил, сәккиз јүз илдән сонра да «бурада о!»-суну дујдуғумуз Низами, Мүсәлман Шәргинин үрфан хәзинәсинә дахил Иран вә дүнја әдәбијјатында Низами Кәнчәви кими танынан шаирдир.

Мүсәлман Шәрги дедикдә, Низаминин јурду Кәнчәни дә ичинә алан Азәрбајчан да дахил олмагла Јахын Шәрг вә Орта Асијаны әһатә едән чоғрафи әрази нәзәрдә тутулур. Бу әразинин мүхтәлиф чағларда јашамыш олдуғу сијаси вә тарихи тәкамүлү илә мүтәнасиб мәдәни камиллик дөврләри вардыр. Бура бир тәрәфдән Иран вә Туран, дикәр тәрәфдән дә Әрәб илә Әчәм чәкишмә вә чарпышмаларынын сәһнәси олмушдур.

Тарихи һадисәләрин тә'сирилә баш верән гајнајыб-гарышмалар нәтичәсиндә эски мәдәнијјәтләр јатағы олан бу јерләрдә, јени бир мәдәнијјәт мејдана кәлмишдир: *Шәрг ислам мәдәнијјәти.*

[1] Незами-ра чо ин мәнзуме хани
Һозурәш дәр сохән јаби әјани

Неһан кеј манәд әз то челвесази
Ке дәр һәр бејт гујәд ба то рази
Пәс әз сәд сал кәр гуји коча у?
Зе һәр бејти нида хизәд ке: на у!

НЕЗАМИ

1.

ШӘРГ ИСЛАМ МӘДӘНИЈЈӘТИНИН ҮЧ ОРТАҒЫ

Мәшһур әрәб тарихчиси Ибн-Хәлдунун һәлә XIV әсрдә гејд етдији кими,[1] ислам мәдәнијјәти јалныз әрәбләрин јаратдығы бир абидә дејил, ислам динини гәбул етмиш халгларын бирликдә тикдикләри бинадыр.

Ислам мәдәнијјәтинин бу хүсусијјәти Шәрг ислам дүнјасы һаггында данышдығымыз һиссәсиндә даһа ајдын шәкилдә нәзәрә чарпыр

La literature Arabe /«Әрәб әдәбијјаты» — *ред.*) адлы әсәриндә Аббасиләр дөврүнү тәсвир едән франсыз алими Һарт, миллади VIII әсрдәки әрәб мәдәнијјәтинин вәзијјәтиндән бәһс едәркән әрәб олмајан үнсүрләрин тә'сирини хүсуси көстәрир. Бу дөврдә «илаһијјат вә һүгуг елмләри әрәб олмајанларын тә'сири алтында иди; бунун кими, идарә мәгамлары, дөвләт мәнсәбләри вә әдлијјә ишләри дә онларын әлиндә иди; әдәбијјат да онлар тәрәфиндән јазылырды».

Шәрг ислам мәдәнијјәти ону јарадан үнсүрләрдән үч милли амиллә сых сурәтдә бағлыдыр.

Әрәбләрлә бәрабәр, онлар гәдәр, бә'зи хүсусларда һәтта онлардан да артыг ислам елм вә үрфаны үчүн фәалијјәт көстәрмиш фарсларла түркләр вардыр. Бу ики халгдан јетишмиш бөјүк ислам шәхсијјәтләринин дүнјача мәшһур адлары чилдләрлә китаба мөвзу олмушдур.

Демәк кәрәкдир ки, ислам мәдәнијјәтинин Шәргдә јајылмасында әрәб дили илә бәрабәр фарс вә түрк дилләринин дә мүәјјән ролу вардыр. Бир дујғу, дүшүнүш вә билик васитәси олмаг е'тибарилә, тарихин мүәјјән дөврләриндә бу ики дилин, хүсусән әдәбијјат саһәсиндә вә беләликлә, Шәрг ислам мәдәнијјәтинин инкишафы вә јајылмасында чох мүһүм тә'сирләри олмушдур.[2]

2.

ШӘРГ ИСЛАМ МӘДӘНИЈЈӘТИНӘ МӘНСУБ ШӘХСИЈЈӘТЛӘР ҮЧҮН КЕЧИРИЛӘН ЈУБИЛЕЈЛӘР

Сон илләрдә Шәрг ислам мәдәнијјәтинә мәнсуб бөјүк шәхсијјәтләрин хатирәләрини анмаг үчүн илдөнүмләри кечирмәк хош бир ән'әнә шәклини алмышдыр.

[1] В. Бартолд. Ислам мәдәнијјәти тарихи. Истамбул, 1940, сәһ. 71.

[2] Түрк дили артыг XIII әсрдә Ислам дүнјасынын үчүнчү мәдәни дили сајылырды. (В. Бартолд. Ислам мәдәнијјәти тарихи. с. 125)

Бунлардан биринчиси, 1000 иллијини гејд етмәк үчүн Иран дөвләти тәрәфиндән Фирдовсијә һәср олунмуш јубилејдир. Икинчиси, 1050-чи илдөнүмү мүнасибәтилә Ислам аләминин вә үмумијјәтлә, мәдәни дүнјанын мүхтәлиф мәркәзләриндә авропалыларын Авитсенна дедикләри Ибн-Сина үчүн кечирилмиш јубилејдир. Үчүнчүсү дә, 500 иллији мүнасибәтилә түрк дүнјасынын бә'зи мәркәзләриндә Нәваи үчүн кечирилән јубилејдир.

«Шаһнамә»нин бөјүк јарадычысы Әбүл-Гасим Фирдовси дүнја дурдугча јашајачаг бу бөјүк әсәрини милли бир тәәссүблә, милли гәлибдә, «Әчәми» дирилтмәк үчүн «фарсча» јазмышдыр. Бу әсәрилә о, әрәб истиласы илә арадан кетмиш иранлылығы, әдәби шәкилдә олса да, јенидән чанландырмышдыр. Фарс ән'әнәсини фарс дилиндә чанландыран Фирдовси милли бир шәхсијјәтдир. О, Иран милләтчилијинин идеологу вә *фарс оғлу фарсдыр.*

Буна мугабил «Мүһакимәт үл-луғәтејн» адлы танынмыш әсәрилә түрк дилинин фарс дилинә үстүнлүјүнү исбат едән вә бу мүддәаны әјаниләшдирмәк үчүн фарс әдәбијјатынын башлыча китабларына бәрабәр чығатај түркчәсилә гүдрәтли әсәрләр јазан Мир Әлишир Нәваи дә әдәби түрк милләтчилијинин атасы вә *түрк оғлу түркдүр.*

Бу ики шәхсијјәтин әсәрләрилә јанашы, миллијјәтләри дә һәр чүр шүбһә харичиндә олдуғу һалда, үчүнчүсүнүн, јә'ни Ибн-Синанын миллијјәти барәдә анлашылмазлыг мөвчуддур:

Әрәбләрә көрә, Ибн-Сина әрәбдир, чүнки әсәрләрини әрәбчә јазмышдыр. Фарслара көрә, башга бир чох иранлы алимләр кими әсәрләрини әрәбчә јазса да, Ибн-Сина бир фарсдыр; һәтта фарсча ше'рләри белә вардыр. Түркләрә көрә дә, Түркүстанын Әфшанә (Бухарада) кәндиндә доғулмуш Сина оғлу[1] бир түркдүр; фарсча ше'р јазмасы түрк олмасы барәдә иддианы рәдд етмир, чүнки әрәбчә јазмыш фарслар вә түркләр олдуғу кими, фарсча јазмыш түркләр дә аз дејилдир.

Ибн-Сина һаггындакы бу анлашылмазлыг, јубилеји кечирилдији күнләрдә Иран, түрк вә әрәб мәркәзләри арасында ихтилафа сәбәб олмушдур.

Низамијә һәср олунмуш бу гәләм тәчрүбәсинә шаирин 800-чү илдөнүмү мүнасибәтилә киришилмишдир. Чох еһтимал ки, бу илдөнүмү саһибинин миллијјәти дә бир сыра мүнагишәләрә сәбәб олачагдыр; вә китаба вердијимиз «Азәрбајчан шаири» ады ону «Иран шаири» кими танызанларын бир гисминдә е'тираз да олмаса, адәт етдикләринин позулмасындан доған бир нараһатлыг һисси доғурачагдыр.

Фәгәт нә етмәли: дүнја бөјүкләринин адлары әтрафында милләтләр арасында чәкишмә јени бир шеј дејилдир. Бир дә башгала-

[1] «Сина»нын филоложи бахымдан түркчә бир ад олдуғу да иддиа едилир.

рынын јанлыш адәтләрини позмамаг үчүн Азәрбајҹан өз тәбии һаггындан нечә ваз кечсин?! Әслиндә бу мүбаһисәдә ики милләт вә ја ҹәмијјәтин мүнасибәтләрини корлајаҹаг бир ҹәһәт дә јохдур; әксинә, ики тәрәфә мәнсуб едилән шәхсијјәт әтрафында бәһс едилән милләт вә ҹәмијјәтләр даһа чох бирләшмиш вә анлашмыш оларлар.

Мәшһур елм вә үрфан хадимләринин миллијјәтләри һаггында мүбаһисәләр Авропаја да јад дејилдир. Орта әсрләрдә латын дили бүтүн авропалылар үчүн ортаг бир дил иди. Бүтүн милләтләрин зијалылары әсәрләрини бу дилдә јазардылар. Милли ојаныш вә мәдәни мүстәгиллик газанылдығы дөврдә исә ортаг латын дили дөврүнә аид танынмыш мәдәнијјәт хадимләри милли мәнсубијјәтләри бахымындан гызғын мүбаһисәләрә сәбәб олмушлар.

Гәрбдә вә Шәргдәки бу ики һадисәнин көкү бирдир. Лакин Авропа елми христианлыгла бирләшмиш бүтүн гәрблиләрин миллијјәт вә ирг тәәссүбү чәкмәдән јаратдыглары бир дәјәр олдуғу кими, әрәб елми дә ејнилә мүсәлман ҹәмијјәтиндә бирләшмиш шәрглиләрин мејдана кәтирдикләри бир сәрвәтдир.

Тарихин мүәјјән ганунаујғун инкишафындан кәнара чыхан бу һадисәни елми шәкилдә изаһ етмәк истәсәк, фикримизи бу ҹүр хүласә едә биләрик:

Үммәт дөврүндә милләт вә ирг фәргләринә әһәмијјәт верилмәдији үчүн чох да ахтарылмајан «мәдәнијјәтдә ортаглыг пајы» милләт дөврүндә аранмаға башламыш вә һәр халг ислам мәдәнијјәт вә үрфанында өз нүмајәндәләринин хидмәтләрини мүәјјәнләшдирмәкдән бир зөвг дујмушдур.

3.

ШӘРГ ИСЛАМ МӘДӘНИЈЈӘТИНДӘ АЗӘРБАЈҸАНЫН РОЛУ

Мүәјјән милләт вә халгдан оланларын ислам мәдәнијјәтинин инкишафындакы јерләрини тә'јин етмәк истәји нисбәтән јахын заманларын ишидир. Ҹоғрафи әразиләрин бу хүсусдакы әһәмијјәтләрини көстәрмәк исә даһа гәдимдир.

Түрк олмалары е'тибарилә азәрбајҹанлыларын ислам мәдәнијјәтинә хидмәт етмиш түркләр арасында јерләри олдуғу кими, бир Шәрг ислам мәмләкәти олмаг үзрә дә, Азәрбајҹанын бу ишдә мүһүм бир ролу вардыр.

Түркҹәдән башга, әсәрләрини јалныз әрәб вә фарс дилиндә јазмыш олан танынмыш азәрбајҹанлы шәхсијјәтләрин бир сијаһысы јазыларса, бөјүк бир ҹилд јаранар. М. Ә. Тәрбијәтин «Азәрбајҹан алимләри»нә ајырмыш олдуғу чох гыса ҹилд белә 400-дән чох

бөјүк шәхсијјәти әһатә едир.[1] Тәкҹә буну гејд етмәк кифајәтдир ки, исламдан әввәлки дөврләрә аид мәшһурларла[2] Гәрбин тә'сири илә ислам дүнјасында башлајан јени ојаныш дөврүнә аид шәхсијјәтләрдән[3] башга, јалныз Низами вә мүасирләри үзәринә һәгиги тә'сир көстәрән вә онлардан тә'сирләнән дөврләрдә јетишмиш мәдәнијјәтә хидмәт едәнләрин азәрбајҹанлы оланлары белә, һәм сајы, һәм дә әһәмијјәти бахымындан диггәтәлајиг бир јер тутурлар.

Бунлардан бир нечә мүһүмүнү бурада гејд етмәк истәрдик. Беләликлә, Шәрг ислам мәдәнијјәтинин һәр дөврүндә Азәрбајҹанын тутмуш олдуғу јер һаггында үмуми бир тәсәввүр јаранар.

Һиҹрәтдән сонра 421-ҹи илдә (милади X әср) анадан олмуш **Хәтиб Тәбризи**[4] әрәб әдибләри вә дилчиләри арасында чох мүһүм бир мөвге саһибидир. Әрәб әдәбијјатынын әсас китабларындан бир чохуну шәрһ етмиш вә ајдынлатмышдыр.

Һиҹри 458-ҹи илдә вәфат етмиш (X әсрдә јашамыш) Мәрзбан оғлу Әбүл-Һәсән **Бәһмәнјар,** «мүәллими-әввәл» Әбу Әли Синанын бөјүк шакирдләриндән биридир. Устадынын фәлсәфәсини давам етдирмишдир. Әсәрләри Авропа дилләринә дә чеврилмишдир.[5]

Һиҹри VI әсрин мүнәҹҹимләриндән **Фәридәддин Ширвани** отуз иллик әмәјин бәһрәси олан астрономик тәгвимләри илә мәшһурдур.[6]

VIII әсрдә јашамыш **Бакылы Әбдүррәшид** әрәб ҹоғрафијачылары арасында дәјәрли бир мүәллиф кими таныныр.[7]

---

[1] «Данишмәндани-Азәрбајҹан» адланан бу китаб әсәрләрини хүсусән әрәб вә фарсча јазмыш азәрбајҹанлылара һәср олунмушдур. Китаб фарсҹадыр. Һиҹри 1314-ҹү илдә Теһранда чап едилмишдир.

[2] Мәсәлән, М. Ә. Тәрбијәт мәшһур фарс пејғәмбәри Зәрдүштү дә Азәрбајҹан алимләри ичәрисиндә верир. Зәрдүшт һәгигәтән дә азәрбајҹанлыдыр. Әбу Рејһан Бирунинин 1000 ил әввәл јаздығы әрәбҹә әсәриндә Зәрдүштүн Азәрбајҹанда (Муғанда) доғулуб бөјүдүјү көстәрилир.

[3] XVIII әср Авропа азадфикирлилијини Шәргдә лајагәтлә тәмсил едәнләрдән бири дә ислаһатчылығы илә танынмыш, илк мүсәлман драматургу вә мүасир Азәрбајҹан әдәбијјатынын баниси Мирзә Фәтәли Ахундзадәдир.

[4] Х ә т и б-и Т ә б р и з и ады илә танынан бу шәхс мәшһур философ Әбүл-Үла Мәәррининин шакирдидир. Күнјәси Әбу Зәкәријјадир. Ады Јәһја оғлу Әлидир (Әли ибн Јәһја). Данышыг дилинин азәрбајҹанҹа олдуғу хатирәләр илә сүбут олунмушдур.

[5] Б ә һ м ә н ј а р бөјүк устады Әбу Әли Синадан 30 ил сонра өлмүшдүр. Устады илә олмуш мүбаһисәләри мәшһурдур. «Китаб әл-бәһҹәт вә-с-сәадәт вә мабә-д әт-тәбиәт» вә «Мәратиб-әл-мөвҹудат» онун сон әсәрләридир. Бунлар 1859-ҹу илдә С. Поппер тәрәфиндән алманча тәрҹүмәси илә бирликдә Лејпсигдә нәшр олунмушдур.

[6] Ф ә р и д ә д д и н Ә б у Һ ә с ә н Ә л и и б н Ә б д ү л к ә р и м и н ән мәшһур астрономик мүшаһидәси һиҹри 541-ҹи илә аиддир. Ширванлы шаир Фәләкинин дә нүҹума аид мүһүм әсәри вардыр. Буна көрә тәхәллүсү Фәләки олмушдур.

[7] Ә б д ү р р ә ш и д Б а к у ј и ады илә танынан бу шәхс рус вә түрк тајфалары һаггында мараглы мә'лумат верән «Тәлхис әл-асар фи әҹаиб әл-әгтар» адлы әсәри илә Авропада да мәшһурдур.

Јенә VIII јүзилликдә јашамыш **Әбдүлгадир Марағаји** мусигидәки билији, бу саһәдә јазмыш олдуғу әсәрләри вә етдији **јени** ихтиралары илә мәшһурдур.

IX әсрин танынмыш тәбибләриндән **Шүкрүллаһ Ширвани** өз ихтисасы илә јанашы, башга елмләрә **аид әсәрләри** илә дә мәшһурдур.[1]

Түркүстан фатеһи Әмир **Тејмурун** тарихини јазан **Низамәддин Шам-Газани**[2] дә азәрбајчанлыдыр.

Ме'марлыг, кашыкарлыг, нәггашлыг вә көзәл јазы (хәттатлыг-каллиграфија) кими сәнәтләрдә дә азәрбајчанлы сәнәткарларын Тәбриздә, Әрдәбилдә, Нахчыванда вә Бакыда сахланан јүксәк әсәрләринә раст кәлә биләрик.

Тәбриздәки Көј мәсчидин[3] кашыкарлыг сәнәти бахымындан газанмыш олдуғу шөһрәт, учунтулары үзәриндә арашдырмалар апаран мүтәхәссисләр тәрәфиндән јекдилликлә тәсдиг олунур. Нахчыванда Азәрбајчан Атабәјләринин тикдирдикләри Мө'минә хатун түрбәси[4] јүксәк бир сәнәт абидәсидир. Азәрбајчан ме'марларындан С. А. Дадашов вә М. А. Һүсејновун «Бакы акрополу» адландырдыглары, Ширваншаһлар заманында галма, «Шашал»[5] үстүндәки сараја аид биналардан ән мәшһуру «Диванхана»нын ағ даш үзәриндә ишләнмиш ојмалары вә тикилишиндәки ме'марлыг өзүнәмәхсуслуғу зөвг вә сәнәт әһлини һејран гојмагдадыр.[6]

---

[1]. Султан Мәһәммәд Фатеһин шәхси һәкими олан бу шәхс тәһсилини Мисирдә алмышды. Тәфсир вә һәдис елмләринә аид әсәрләри дә вар.

[2] Шам-Газан Тәбриздә бир мәһәлләдир.

[3] Көј мәсчид гарагојунлулардан мәшһур Чаһаншаһ тәрәфиндән тикилмишдир. XV әсрин әвәлләринә аид олан бу мәсчидин (чамс) јанында бөјүк бир китабхана, елм адамларына мәхсус завијәләр вә бир мәдрәсә дә вармыш ки, һамысына бирликдә «Музәффәриjјә» дејилирмиш. Чаһан шаһын бир мүддәт Ираг вә Һиндистан һүдудуна гәдәр кенишләнән Азәрбајчандакы һакимиjјәти 35 ил сүрмүшдүр. Елм вә сәнәт һамиси олмагла бәрабәр Чаһаншаһ өзү дә әдәбиjјата мејл көстәрмиш, «Һәгиги» тәхәллүсү илә ше'рләр јазмышдыр.

[4] Мө'минә хатун Азәрбајчан Атабәјләри сүлаләсинин бániси Елдәнизин (Елдәкәз) арвады вә Мәһәммәд Чаһан Пәһләванын анасыдыр. Түрбә 1172—1185-чи илләрдә тикилмишдир.

[5] «Шашал» Ичәришәһәр адланан гәдим Бакыда Шаһ Мәсчиди илә Хан сарајынын тикилдији тәпәјә дејилир. «Шашал» ады алты мә'насыны верән «шеш Әли»дән әмәлә кәлмишдир ки, бу да Хан сарајы гапыларындан биринин үстүндәки ағ даш үзәриндә јазылмыш Әли адынын сәнәткарлыгла ишләнмиш олдуғу бир ојмадан чыхарылыр. Бу ојмада Әли ады алты дәфә тәкрар олунур.

[6] Рус мүһәндисләриндән биринин Һөтенин «ме'марлыг сусмуш мусигидир» сөзләриндән илһам алараг «даша дөнмүш мусиги» дејә һејран олдуғу бу бинаны, 1845-чи илдә нәшр олунмуш сәјаһәтнамәсиндә Казан университетинин профессору И. Березин «Мүсәлман ме'марлығынын ән көзәл абидәләриндән бири» кими гијмәтләндирмишдир.

1683-чү илдә Бакыны кәзмиш исвечли Кемферо Енгелберто бу абидә һаггында ашағыдакылары јазмышдыр: «Диванхана там һејрәт доғурур,.. өзүнәмәхсус шәкил вә ме'марлыг үслубу илә дә сечилән бу бина сарајын ән мөһтәшәм бир зинәтини тәшкил етмәкдәдир».

XIV әср шаири Ариф Әрдәбили Ширванда шаһ Ахситандан **галма** бир галадан бәһс едир ки, диварларында гојулмуш инчә **гурулушлу** көзәл һејкәлләрдән фантан шәклиндә сулар ахырмыш. **Истәр** бунлары, истәрсә дә Бакыдакы ме'марлыг абидәләрини бирнәфәсә тәсвир едән шаир «Фәрһад оғуллары»нын бу әсәрләринә **там** бир һејрәтини билдирир.[1]

Иран рәссамлығынын ән мәшһур устады Камаләддин Беһзадын **мүәллими** **Пир Сејид Әһмәд** тәбризлидир. Бу шәхс илханиләрдән рәссамлыг вә сәнәткарлыгла јахындан марагланан Әбу Саидин заманында јетишмиш **Әһмәд Муса, Әмир Дәвләтјар, Шәмсәддин, Пир Әһмәд Баги-Шимали** кими мәшһур Азәрбајчан рәссам вә нәггашларындандыр.[2] Тејмуриләрдән Һүсејн Бајгаранын заманында Һератда Әлишир Нәваинин һимајәси вә нәзарәти алтында чалышмышдыр. «Тејмуриләр дөврү миниатүрчүлүјү» ады илә мәшһур рәссамлыг мәктәбинин мејдана кәлмәсиндә ролу олмушдур.[3] Ејни мәктәбин мә'лум устадларындан гәдим әлјазмаларыны нәфис әсәрләри илә бәзәјән мәшһур миниатүрчүләрдән **Аға Мирәк** дә тәбризлидир.[4] Нәваинин заманында Һератда чалышмыш тәбризли мәшһур рәссамлардан бири дә **Султан Мәһәммәддир.** Бу шәхс сонрадан оғлу Мәһәммәд илә бирликдә Сәвәфиләрин хидмәтинә кечмишдир.[5] **Султан Үвејс Чәлајир** илә оғлу **Султан Әһмәд** өз дөврләринин көркәмли рәссамларындан олмушлар.[6] **Әбдүлһәј Тәбризи** рәссам Султан Үвејсин тәләбәси вә онун оғлу Әһмәдин устадыдыр **ки,** сонрадан Тејмур тәрәфиндән Сәмәргәндә көчүрүлмүшдүр. Азәрбајчанлылардан нәггаш **Хачә Гијасәддинин,** рәссамлар **(Кәмали)** вә **Мирзә Әлинин** адлары да танынып. Илханиләр дөврүндә әввәлчә даһа чох чинлиләр вә ујғурларын иши олан нәггашлыг вә рәссамлыг сонрадан азәрбајчанлы түркләрин әлинә кечмишдир.[7]

Башда **Сејрәфи**[8] олмагла Шәргин бир чох танынмыш хәттатла-

---

[1] Ариф Әрдәбилинин «Фәрһад вә Ширин»адлы әсәринин бир әлјазма нүсхәси Истамбулда Аја-Софја китабханасындадыр. Шифрәси 3335-дир.

[2] Binyon. — Persian miniature painting, oxferd. 1832. s. 183.

[3] Rene Qrousset —Les civilisations de L'orient. Paris. 1929

[4] Rene Qrousset — Historie de L'Asie. Paris. 1922.

[5] З. В. Тоган. Ислам енсиклопедијасы. «Азәрбајчан» мәгаләси.

[6] Дөвләтшаһ. Тәзкирә. Браун чапы. с. 292.

[7] З. В. Тоган. Ислам енсиклопедијасы. «Азәрбајчан» мәгаләси.

[8] Сејрәфи ислам хәттатларындан Јагут Мүстә'симинин давамчысы, Сејјид Һејдәр Күндәнеписин (күндәневис—галын јазан) шакирдидир. Тәбризин гәдим абидәләри, хүсусән «Устадшакирд» ады илә танынмыш бина онун јазылары илә бәзәнмишдир. Малик Дејләми онун һаггында белә јазмышдыр:

Сејрәфи нагед-е чәваһер-е хәтт
К-әз неј-е келк кәшт гоуһәр-риз
Һәст бәр Һоси-е хәтт-е у шаһед
Дәр-о-дивар-е хетте-је Тәбриз

ры да Азәрбајчандан чыхмышлар. Бунлардан Тејмурун катиби олмуш Әмир Бәдрәддинин әли илә јазылмыш фәрман вә мүншәат Мисирдә дөвләт музејиндә мүһафизә олунур. Јенә онлардан Бајсунгурун китабханасынын мүдири олмуш Чә'фәр Тәбризинин јазылары Һератын тарихи абидәләрини бәзәдији кими Һиндистанда да танынмышдыр.[1] Низами «Хәмсә»синин 1431-чи илә аид гәдим әлјазмаларындан Ленинградда Ермитаж музејиндә нәфис нүсхә дә бу Чә'фәрин гәләминдән чыхмышдыр.[2]

Бабурилэрдән (Моғоллардан—*ред.*) Һиндистан императору бөјүк Әкбәрин Аградакы ме'марлыг абидәләрини бәзәмиш рәссамлар арасында да тәбризлиләр вардыр.[3]

Османлы султанлары тәрәфиндән Бурса илә Истамбулда тикилмиш ме'марлыг абидәләриндә дә Азәрбајчанлы түрк сәнәткарларынын әсәрләрини тапмаг мүмкүндүр.[4] Мәсәлән, Бурсадакы мәшһур Јашыл Чаменин кашыларынын чох мүһүм бир гисмини тәбризли усталар дүзәлтмишләр.[5]

Мүчәррәд елмләрлә мадди сәнәтләр саһәсиндән башга, азәрбајчанлыларын тәсәввүф, фәлсәфә вә үмумијјәтлә, ичтимаи фикирдә Шәрг ислам мәдәнијјәтинә сон дәрәчә мүһүм фајдасы олмушдур.

Суфизмин, шәхсијјәти мүбһәмликләр вә мистик әфсанәләрлә әһатә олунмуш пири вә Чәлаләддин Руминин илһам гајнағы олмуш **Шәмс** тәбризлидир.[6] Ејни мәктәбин классик сирләрини изаһ едән мәшһур «Күлшәни-раз» мүәллифи **Шејх Маһмуд** Азәрбајчанын Шәбүстәр гәсәбәсиндә доғулмушдур.[7] Јенә суфиләрин танынмыш

(Хәтт чөвһәрләринин биличиси (олан) сејрәфи
Ки гәләминин гамышындан көвһәрләр төкүр.
Тәбриз дијарынын даш-дивары
Онун хәттинин көзәллијинә шәһадәт верир (*ред.*)

М. Ә. Тәрбијәтин јаздығына көрә, Азәрбајчанын олдуғу кими Иранын да ән јахшы хәттатларынын нәсәбләри Сејрәфијә кедиб чыхыр.

[1] М. Ә. Тәрбијәт. Данишмәндани-Азәрбајчан, Теһран, 1314 һичри.

[2] Musee de L'ermitage. Travaux ole deharte ment oriental Tom. iii. Tanuscirt de "Chamceh" de Nirami ole 1931 art olu. M. Dirkonov. pp. 274 — 286.

[3] Ф. Р. Атај. Һиндистанда ики ај. «Улус», 29. 3. 1943.

[4] Чалдыран дөјүшүндән сонра Султан Сәлимин 300-ә гәдәр елм вә сәнәт адамыны Азәрбајчандан Истамбула көчүрмәси китабларда гејд олунур.

[5] Чаменин меһраб һиссәсини тәшкил едән кашыларда «әмәл-е остадан-е Тәбриз» (Тәбриз усталарынын иши) гејдинә раст кәлмәк олар. Бурсадакы Јашылтүрбә кашыларындан да тәбризли Һачы Әлинин имзасы вардыр.

[6] Чәлаләддин Руминин «Шәмс ул-һәгигәт» адлы әсәриндән сечмәләри инкилисчәјә тәрчүмә етмиш Николсон, Шәмс Тәбризини јунан философу Сократла мүгајисә едир.

[7] Маһмуд Шәбүстәринин «Күлшәни-раз»ы һичри 829-чу илдә «Ширази» тәхәллүсүнү дашыјан бир шаир тәрәфиндән түркчәјә чеврилмишдир («Данишмәндани-Азәрбајчан»).

шәхсијјәтләриндән һүруфи тәригәтинин мәшһур баниси **Шаһ Фәзлуллаһ Нәими**[1] дә азәрбајчанлыдыр. Хәлвәтиләрин танынмыш мүршидләриндән ширванлы **Сејид Јәһја** Бакыда мәсчид, мәдрәсә вә дәркаһ саһиби олмуш вә орада дәфн едилмишдир.

Иранын мәшһур дидактик шаири Сә'ди өз «Бустан»ында бакылы **Баба Куһидән**[2] игтибас етмишдир.

Ејни заманда шејх Сә'ди дөврүнүн танынмыш мүршидләриндән **Шејх Һүмам Тәбризидән**[3] дә фајдаланмышдыр.

Сәлчугиләр вә онлардан сонра илханиләр заманында Азәрбајчанын мүхтәлиф шәһәрләриндә ислам елминин һәр саһәсиндә бөјүк алимләр јетишмишдир. Илханиләр заманында Азәрбајчанын тарих, чоғрафија, һеј'әт, тибб, фәлсәфә вә башга саһәләрдә бејнәлхалг бир әһәмијјәтә малик олдуғу, проф. З. В. Тоганын истифадә етдијимиз «Азәрбајчан» мәгаләсиндә тәфсилатла гејд олунмушдур.

Әдәбијјат саһәсинә кәлдикдә исә, Азәрбајчанын ролу даһа бөјүк бир өлчүдәдир.

Азәри түркләри классик түрк әдәбијјатына **Нәсими, Һәбиби** вә нәһајәт, **Фүзули** кими танынмыш вә бөјүк сималар вердикләри мә'лумдур.[4]

Азәрбајчанлыларын классик Иран әдәбијјатындакы пајлары да мүһүм бир дәрәчәдәдир.

Јүз ил бундан әввәл бу әсәрин алманчаја тәрчүмәси илә бәрабәр фарсча мәтни Вјанада чап олунмушдур.

«Күлшәни-раз» суфизмин «вәһдәти-вүчуд», «инсани-камил» вә бир чох башга идејаларыны садә вә ајдын дилдә изаһ едән мин бејтдән ибарәт бир әсәрдир.

Шејхин бундан башга да мүһүм әсәрләри вар.

[1] Тәбриздә доғулмуш бу шејх мәшһур әсәри «Чавиданнамә»ни һичри 796-чы илдә Ширван һәбсханасында икән јазмышдыр. 796-чы илдә Үләманын фитвасы әсасында Мираншаһын әмри илә Нахчыванда өлдүрүлмүшдүр.

[2] Әбу Абдуллаһ Мәһәммәд ибн Бакуји Ширазда бир дағ башында јашадығы үчүн она Баба Куһи дејилмишдир. Бакыдан кәлмишдир. Диваны Британија музејиндәдир, сон заманларда Ширазда нәшр едилмишдир.

[3] Шејх Һүмам илханиләрдән Абага ханын вәзири Саһиб-диванын нәдимләриндән олмушдур. Фәсаһәт вә сәлислик бахымындан «Азәрбајчан Сә'диси» кими мәшһурдур. Бир гәзәлинин сонунда, тәәссүфләми, ја тәвазө иләми, өзү барәдә јаздығы ашағыдакы бејтләри М. Ә. Тәрбијәт нәгл етмишдир:

Пәјам деһ суј-е болбол ке ба вочуд-е һомам,
Рәва бовәд ке сохәнһа-је ешг пәрдази?
Һомам-ра сохән-е делфәриб-о-ширин-әст,
Вәли че суд ке бичаре нист ширази.

(Һүмам варкән сөјләјиниз бүлбүлә,
Мүнасибми ешгә нәғмә сөјләсин?!
Көнүл ачар дадлы дили һүмамын
Заваллы Ширазлы дејил, нејләсин?!—*ред.*)

[4] Бу шаирләр түрк әдәбијјаты хәзинәсинә дахил олмагла бәрабәр, фарсча ше'рләр дә јазмышлар.

Башда Низами Кәнчәви олмаг үзрә, Иран әдәбијјатына Азәрбајчан бир сыра мәшһур адлар вермишдир. Бунлардан **Хагани Ширвани, Фәләки Ширвани, Мүчир Бејләгани, Әбул-үла Кәнчәви** вә башгаларыны гејд едә биләрик.

Бунлар XII әсрин шаирләридир. Онлардан әввәл XI әсрдә дә шаир вә философ **Гәтран Тәбризи** вардыр ки, о замандакы Азәрбајчан һөкмдарларынын һәјат вә фәалијјәтини нәзмә чәкмишдир.

Бу дөврләрдә фарс дили мүсәлман Шәргиндә әдәби вә рәсми бир дил һөкмүндә иди. Фарс олмајанлар да әсәрләрини бу дилдә јазырдылар.

Фәгәт јалныз бу дөврләрдә дејил, даһа сонракы әсрләрә аид Иран шаирләри арасында да, **Әһмәд ибн Мәһәммәд Тәбризи** (XIV әср)[1], **Гасым Әнвар** (XV әср)[2] **Садыг Әфшар (XVI әср)**[3] вә **Саиб Тәбризи** (XVII әср) кими Иран әдәбијјатынын өн сыраларында јер тутан бир чох азәрбајчанлылары көрүрүк. Бунлардан тәбризли олмасы илә хүсусән фәхр едән Саиб[4] фарс әдәбијјатынын сонунчу устадларындан ән гүдрәтлиси кими танынып.

---

[1] Бу шәхс илханиләр дөврүндә јашамыш бир шаирдир. Әбу Сәид Баһадур ханын адына јаздығы «Шаһәншаһнамә» мәнзумәси Јафәсдән башлајараг та Әбу Сәид хана гәдәр баш вермиш дүнја һадисәләрини әһатә едир. Әсәрин там нүсхәси Британија музејиндәдир. Әсәр Рәшидәддинин төвсијәси илә јазылмышдыр.

[2] Гасым Әнвар фарсча илә бәрабәр түркчә вә киләк дилиндә дә ше'рләр јазмышдыр. Һичри 757-чи илдә Тәбриз әтрафындакы Сурхабда доғулмушдур.

[3] Садыг Әфшар әсәрләрини һәм фарсча, һәм дә түркчә јазмышдыр. Ејни заманда рәссамлығы да вар имиш. Бир таблосу Ленинград музејиндәдир.

[4] Саиб өз заманында мүсәлман Шәргинин ән танынмыш шаири иди. Османлы сарајынын истәјилә, Сәфәвиләр Саибин әсәрләрини Исфаһандан Истамбула һәдијјә көндәрирдиләр (Encycr de l'Isl). «Encyclopedie de l'Islam»да Саибин исфаһанлы олдуғу јазылыр ки, бу, јанлышдыр. Саиб тәбризлидир, Азәрбајчанда доғулмушдур. Түркчә дә көзәл ше'рләр јазмыш вә доғум јери олан Тәбризлә фәхр етмишдир. Ашағыдакы бејтләр онундур:

Саеб әз хак-е пак-е Тәбриз-әст
Һәст Сә'ди кәр кел-е Шираз.

/Әкәр Сә'ди Ширазын палчығындандырса,
Саиб Тәбризин пак торпағындандыр — *ред.*/

вә ја:

Зе һосн-е тәб-е то Саеб, ке дәр тәрәгги бад,
Боләнд-нам шод әз чомле шәһрһа Тәбриз

/Саиб гој учалсын сәнин илһамын ки, онун көзәллијиндән
Тәбриз бүтүн шәһәрләрдән јүксәк ад газанды — *ред.*/

вә ја түркчә:

Сабигән зөвг верирди шуәрајә Шираз
Инди Ширазын кечиб абү-һәваји-Тәбриз.

Саибин тәбризли олдуғуну ондан сонра јашамыш көркәмли шаирләрдән Тә'сир дә ашағыдакы бејтиндә тәсдиг едир:

Мүасир Иран әдәбијјатында да әслән азәрбајчанлы олан әдибләрин ролу мүһүмдүр. Бунлардан «Китаби-Әһмәд» мүәллифи Әбдүррәһим Талыбзадә, «Сәјаһәтнамеји-Ибраһим бәј» мүәллифи Һачы Зејналабдин Марағаји вә «Әхтәр» гәзетинин јазары Мәһәммәд Таһир кими сималары гејд едә биләрик.

ТҮРК ҺАКИМИЈЈӘТИ АЛТЫНДА ФАРС ӘДӘБИЈЈАТЫ

XVIII әсрдә франсыз олмајан авропалы јазычылар да әсәрләрини франсызча јазмышлар. Үмумијјәтлә, бу дил о чағларда Авропанын бөјүк бир һиссәсиндә үмуми идарә, елм вә әдәбијјат дили олмушдур.

Ислам Шәргиндә дә биз, бу һадисәнин бир бәнзәрини көрүрүк: милади X әсрлә XIII әср арасында ислам Шәрги үчүн фарс дили үмуми бир дөвләт вә әдәбијјат дили олмушдур. Иранлы, јә'ни фарс олмајан мүәллифләр белә елми вә әдәби әсәрләрини бу дилдә јазмышлар. Заманын бу тәләбинә хүсусән түрк зијалылары ујмушлар. Бунунла да онлардан галан әсәрләр, тәбиидир ки, јаздыглары дилә көрә Иран вә фарс әдәбијјаты хәзинәсинин малы олмушдур.

«Encyclopediede L'Isam»-да, Иран әдәбијјаты һаггындакы мәгаләсиндә Ј. Бертелс бу фикри әсас тутараг белә үмумиләшдирмә вермишдир:

«Өн Асијанын сијаси инкишафы јени Иран дилини, јә'ни фарсчаны данышыг дилләри фарсча олмајан милләтләр вә халглар үчүн әдәби дил сәвијјәсинә галдырмышдыр. Фарс дили бу халглар үчүн, XVIII әср Авропасындакы франсызча кими, јүксәк һаким синфи дили олмушдур. Буна көрә, јени Иран әдәбијјатыны, сөзүн кениш мә'насы илә, јалныз фарс әдәбијјаты кими көтүрмәк дүзкүн олмаз. Бу әдәбијјат Иранын олдуғу кими, Һиндистанын, Орта Асијанын, гисмән Түркијәнин вә Әфганыстанын да әдәбијјатыдыр».

Көрүнүр ки, Иран әрәб истиласындан јалныз сијаси чәһәтдән гуртулмаг үчүн дејил, мәдәни бахымдан дирилмәк вә јүксәлмәк үчүн дә түрк гүввәт вә зәкасындан кениш мигјасда фајдаланмышдыр.

Фарс әдәбијјаты, јалныз түрк сарајларында ишләнмәклә вә түрк хаганларынын һимајәсини көрмәклә галмамыш, ејни заманда, түрк шаирләри тәрәфиндән дә јарадылмышдыр.

Һазег-е нәбз-е сохән дәр һәме-је аләм нист
Бечоз әз Саеб-о-Тә'сир ке әз Тәбриз-әнд

(Тәбриздән олан Саиб вә Тә'сирдән башга
Бүтүн дүнјада сөзүн нәбзини дујан јохдур—*ред.*)

Тарихин бизә гәрибә көрүнән бу һадисәси ислам Шәргинин мәдәни инкишафыны дүзкүн анламагдан өтрү үзәриндә хүсуси дајанылмалы бир мәсәләдир.

Јахын Шәргин әрәб фүтүһаты нәтичәсиндә исламлашдырылмасы вә долајысы илә әрәбләшдирилмәси мә'лумдур. Бу вәзијјәтә гаршы мәдәнијјәт саһәсиндә илк реаксија фарслар, сонра да түркләр тәрәфиндән олмушдур. Һалбуки јыхылан әрәб империјасы јеринә, сијаси бахымдан фарсларын дејил, түркләрин кәлмәси бир һәгигәтдир.

Бурада гаршыја бир суал чыхыр: нә үчүн мин илдән бәри ислам Шәргиндә һакимијјәт сүрән сулаләләр, чох кичик вә әһәмијјәтсиз истисналарла, һәмән түркләрдән олдуғу һалда, классик ислам түрк әдәбијјатынын јаранышы фарс әдәбијјатынын мејдана кәлмәсиндән 3—4 әср сонраја галмышдыр?..

Исламдан сонракы јени фарс дилинин ән бөјүк абидәси «Шаһнамә»дир. Јунанларын Һомеринә бәрабәр тутулан Фирдовси, «Илиада»ја бәнзәдилән бу шаһ әсәрини Султан Маһмуд Гәзнәвинин сарајында јазмышдыр.

Газанынын күмүшдән, сүфрә лавазиматынын да гызылдан олмасы илә мәшһур олан дикәр Иран шаири Үнсүри бүтүн бу сәрвәт вә шөһрәтини һәмән Султан Маһмудун сајәсиндә газанмышдыр.[1]

Дүнјача мәшһур рүбаиләрин мүәллифи Өмәр Хәјјам Сәлчуги Мәликшаһын мәһәббәтини газанмышдыр. Фарс гәсидәсинин ән мәшһур нүмајәндәси Әнвәри Султан Сәнчәрин шаиридир. Сә'ди, Һафиз вә дикәр Иран классикләри дә ја Сәлчугиләрин, ја онлардан сонра кәлән Атабәјләри заманында јетишмишләр. Классик Иран әдәбијјатынын сонунчу устады сајылан Чами, Тејмуриләрдән Һүсејн Бајгаранын сарајына вә Әлишир Нәваинин мәчлисинә мәнсуб олмушдур.

[1] Бе доур-е кәрәм бәхшеш е-ник дид,
Зе Мәһмуд-е кешвәрсетан Онсори
Бе дәһ бејт сәд бәдре-во-бәрде јафт
Зе јек фәтһ-е Һендустан Онсори.
Шенидәм ке әз ноғре зәд дикдан
Зе зәр сахт алат-е хан Онсори.

Мә'насы:

Верим чағында кәрәмләр көрдү
Султан Маһмуду анан Үнсүри;
Он бејтә гаршы јүз бәхшиш алды
Һиндистан фәтһини јазан Үнсүри;
Сүфрәсиндә варды гызыл гашыглар
Мәтбәхиндә күмүш газан Үнсүри.

Хагани

202700

Сәлчугиләрдә вә онларын ардынча кәлән атабәјликләрдә олдуғу кими, Чинкизиләрдә, Харәзмшаһларда, Тејмуриләрдә дә, фарс дили идарә, елм вә әдәбијјат дили олмуш, түрк хаган вә султанлары фарс әдәбијјатына һамилик көстәрмиш вә јалныз һамиликлә кифајәтләнмәјиб, бир чохлары фарсча јазмышлар.[1]

Әдәбијјатдан башга рәссамлыг саһәсиндә дә Ирана бејнәлхалг шөһрәти тә'мин едән түрк сулаләләридир. Иран миниатүрчүлүјүнүн ән парлаг дөврү Тејмуриләрлә Шејбаниләр заманына тәсадүф едир. Иран адына бағланан бу сәнәт әслиндә Мавәраәннәһр илә Хорасанда инкишаф етмишдир. Миниатүрчүлүјүн ән мәшһур устады Кәмаләддин Беһзад Һүсејн Бајгаранын сарајында јетишмишдир.

Сәфәвиләр дөврүндә Исфаһанын мәшһур биналарыны бәзәјән парлаг сәнәт Тејмуриләр дөврүндәки рәссамлығын бир давамы олмушдур.[2]

Тәбриздәки Көј мәсчидин бәзәдилмәсиндәки үслуб, рәнк вә аһәнк е'тибары илә Тејмур дөврү ме'марлығынын Сәмәргәнддәки үслубунун ејнидир.[3]

Бағдад хәлифәләрини дини бир символ һалына саларағ сијаси гүдрәти өз әлләринә алан түрк султанларынын идарә ишләриндә әрәб дилиндән савајы бир дилдән истифадә етмәләрини баша дүшмәк олур; лакин бу дил нә үчүн түрк дили дејил, фарс дили олмушдур? Чүнки Асија чөлләринин дәринликләриндән ахыб кәлән вә Јахын Шәргдә сәлтәнәтләр гуран түркләр көчәри идиләр. Көчәриләрин мәскән салдыглары мәмләкәтләрдә јерли мәдәнијјәтә

[1] Фарсча јазмыш түрк шаирләриндән бә'зиләринин адларыны бу јазыда гејд етдик. Фарсча ше'р јазан түрк һөкмдарларындан да тарихдә мүһүм нүмајәндәләри вардыр. Адлары вә ләгәбләриндә белә гәдим Иран ән'әнәләрини тәглид едән сәлчуг һөкмдарлары арасында беләләри чохдур. Османлы султанларындан да фарсча ше'р јазанлар олмушдур. Мәсәлән, Султан Сәлим Јавузун фарсча јазылмыш ири бир диваны вардыр. Бу диван 1904-чү илдә кајзер II Вилһелмин көстәриши илә проф. Паул Һорн тәрәфиндән Берлиндә, Дөвләт нәшријјатында нәфис шәкилдә чап олунараг Султан Әбдүлһәмидә һәдијјә көндәрмишдир.

Мәрһум Зија Паша мәшһур «Хәрабат»ында Јавузун фарсча шаирлијини бу бејтләрдә гејд едир:

Етмиш о шәһәншәһи-мүзәффәр,
Мүлки-сүхәни дәхи мүсәххәр.

Әксәр сөзү фарисидир анын,
Мәгбулү мүсәлләми чаһанын.

Јох Рум араныр исә сәрасәр,
Ол шивәдә фариси демиш әр.

Олмагла шәһи-чаһани-мә'на
Диваны дурур чаһанда һала.

[2] Rene Gronsset. Les civilisatons de L'orient. Sah. 325
[3] Rene Gronsset. Les civilisations de L'orient. Sah. 288.

216—2

М. Ф. Ахундов адына Азәрб. Республика КИТАБХАНАСЫ

ујушмалары исә ади бир шејдир. Нечә ки, ејни һадисә, Чиндә һакимијјәт сүрмүш түрк сүлаләләринин тарихиндә дә көрүнмүшдүр.

Ејни амил Әмәвиләр заманында Шамда, онлардан сонра хилафәт мәркәзини гәдим Иран мәдәнијјәтинин очағы олан бир саһәдә јерләшән Бағдада көчүрән Аббасиләр заманында Ирагда әрәбләр үзәринә дә тә'сир көстәрмишдир: ислам чәмијјәт вә идарәси чөллүкдән чыхараг шәһәрләшдикчә, әски мәдәнијјәтә бағлы үнсүрләрлә јунан вә Иран тә'сисатларынын тә'сиринә мә'руз галараг инкишаф етмишдир.

Мин илдән бәри ислам Шәргиндәки сијаси һакимијјәт, үмумән, түркләрә мәхсус олмагла јанашы, бу һакимијјәтдәки сабитлик, Түркүстан чөлләриндән ара-сыра кәлән ахынлар нәтичәсиндә, заман-заман чох мүһүм сарсынтылара уғрамыш, мәмләкәт рәгабәт апаран гүввә вә сүлаләләрин мүбаризә сәһнәсинә чеврилмишдир.

Бири дикәрини әвәз едәрәк бу јерләрдә сәлтәнәт гуран түрк сүлаләләри, үмумијјәтлә, көчәри тајфа башчылары тәрәфиндән тә'сис олунурду. Әрәбләрдән әввәл гәдим Иран империјасынын һөкм сүрмүш олдуғу бу јерләрдә исә шәһәр һәјаты Иранын гәдим мәдәни ән'әнәләринин тә'сирини дашыјырды. Бу ән'әнәләрлә үз-үзә кәлән көчәри һөкмдарлар истәр-истәмәз шәһәрлиләри вә мәдәниләшмиш дикәр үнсүрләри идарә етмәк үчүн јерли мә'мурларын билик вә тәчрүбәсинә мөһтач идиләр. Бу јерли елита исә феодал (деһган) гәсрләриндә горунан фарс дили вә мәдәнијјәти илә тәмасда идиләр.

Инзибати вә сијаси мүлаһизәләрлә јерли мә'мурлара архаланан түрк һөкмдарлары, Аббасиләрдә олдуғу кими, јалныз јерли мәдәнијјәтин ичтимаи вә даһа чох сијаси тә'сисатларынын тә'сиринә дүшмәклә галмырлар. Бунлар, ејни заманда, өзләринә әрәбчәдән даһа асан кәлән фарс дилини дә гәбул едиб ону рәсми вә әдәби һәјатда мүһүм бир мәртәбәјә галдырырлар. Әслиндә бу түркләр исламијјәти вә ислам мәдәнијјәтини даһа чох Хорасандакы мүсәлманлашмыш фарс елементләринин вә Мавәраәннәһрдә јерләшмиш Иран мәдәнијјәтинин тә'сири вә мүшајиәти илә гәбул едирдиләр.[1]

Бағдад хәлифәсинин сијаси гүдрәти өз әлиндә сахладығы дөврләрдә Иран тә'сири фарс дилини динин вә Гур'анын дили олан әрәб дилинин јеринә кечирәчәк гәдәр ирәлиләмәк имканы топламышды. Сијасәт е'тибары илә, әрәб мәркәзијјәтчилији илә мүбаризә вә рәгабәт едән түрк султанлары исә, чох тәбии олараг, архаландыглары јерли ә'јан зүмрәсинин јашадығы вә јашатдығы шәһәрли «әчәм» адәтләри илә бәрабәр, ишләтдикләри әдәби дили (фарс дилини) дә һәм өзләри гәбул едир, һәм дә онун јајылмасына шәраит јарадырлар.

[1] З. В. Тоған. Ислам енсиклопедијасы. «Азәрбајчан» мәгаләси; М. Ф. Көпрүлү. Түрк әдәбијјатында илк мүтәсәввифләр. Истамбул, 1919. с. 25.

Беләликлә, түрк һакимијјәти алтында јени фарс дили доғулур, фарс мәдәнијјәти вә әдәбијјаты чанланыр. Түрк сарајлары да јени доғулмуш бу «ушаға» дајәлик едирләр.

Јүзилләр кечдикдән, түрк көчәриләри јерләшдикдән вә һәрби бирләшмә һәјатындан чыхыб шәһәрлиләшдикдән сонра, түрк чадыры илә обаларында јашајан милли мәдәнијјәт кими түрк дилинин дә сарајлар вә диванларда јашадылмасы барәдә фикирләшилир.

Исламијјәтин амансыз дүшмәни кими чыхыш едән монголлар, илк дөврләрдә, әрәбчә илә јанашы фарсчаны да гадаған едиб, онун јеринә монгол вә ујғур түрк дилини гојурлар. Илханиләрдән Газан ханын дөврүндә монголлар исламијјәти гәбул етдикдә, фарс дили јенидән ишләнмәк һүгугу газанырса да, онунла јанашы, түрк дили дә инкишаф едир вә мөвгејини мөһкәмләндирир.

Тејмур фүтуһатындан сонра вә Тејмуриләрин тәшәббүсү илә сарајлар түркләшмәјә башлајыр. Нәтичәдә түрк зијалылары илә һаким синифләр арасында, фарсларын классик әдәбијјатына бәнзәр классик түрк әдәбијјатына гајғы көстәрмәјә бир еһтијач јаранып.

Ширәсини, көкләрини түрк халглары ичәрисиндә јашајан милли тә'сисатлардан алан вә дикәр ичтимаи амилләрлә дә күчләнән бу еһтијачын кетдикчә әһәмијјәт кәсб едән тәкамүлү нәтичәсиндә, нәһајәт, шәргдә Һүсејн Бајгаранын сарајы илә вәзири Әлишир Нәвајинин мәчлисләриндә, гәрбдә исә, Азәрбајчанда һөкм сүрән Ағгојунлу Султан Јагубун, сонра да Сәфәви шаһларынын (илк дөврләрдә)[1] сарајларында классик түрк әдәбијјаты јүксәлмиш олур.

Чығатај түркчәси илә азәри түркчәсинин инкишафы XVI әсрдән сонра бир сыра сијаси дәјишикликләр үзүндән, нисбәтән јавашыдығы һалда, Анадолуда гурулмуш бөјүк империјада османлы түркчәси тәбии тәкамүлү илә ирәлиләмиш вә бүтүн гүввәти илә чичәкләнәрәк нәһәнк бир әдәбијјат мејдана кәтирмишдир.

Јени мүсәлман Иран әдәбијјатынын түрк һөкмдарлары вә дөвләт адамларынын һимајәси алтында мејдана кәлмәси, бизи марагландыран дөврләрә аид әдәби сәнәд вә абидәләрин сәтһи арашдырылмасы илә дә нәзәрә чарпыр. Классик Иран әдәбијјатынын әсас әсәрләри бу вә ја дикәр түрк хаган вә султанына итһаф едилмишдир. Бундан башга түркләрә мәхсус кејфијјәтләр фарс әдәбијјатынын мәчази ифадәләриндә чох мүһүм бир јер тутур. Һәтта түрк

[1] Сәфәви сүлаләсинин баниси Шаһ Исмајылын «Хәтаи» тәхәллүсү илә ше'рләр јазмасы бәллидир. Түркчә дини ше'рләрдән, гәзәлләрдән вә башга әдәби парчалардан ибарәт «Диван»ы вардыр. Хәтаји азәри түрк әдәбијјатынын сүтунларындан сајылыр. Шаһын сарајы азәри түрк әдәбијјатынын бир нөв академијасы иди; хидмәтиндәки шаирләрдән Түфејли ше'рләриндән бириндә она «түркитачдар» дејә мүрачиәт едир. Фүзули «Бәнкү-бадә»сини она итһаф етмишдир. Султан Сәлим илә Шаһ Исмајыл арасындакы мәктублашмалар јазылдыглары дил бахымындан диггәтә лајигдир: османлы мәктублары фарсча икән, Иран мәктублары түркчә јазылмышдыр.

һөкмдарларына аид шәхс вә ја соj адлары белә шаирләрин дилиндә мәҹази бир ифадә кими ишләнмишдир.[1]

Өз араларында битмәз-түкәнмәз рәгабәтләр үзүндән даим чарпышан көчәри сүлаләләринин бир-бирини әвәз едән һакимиjјәтләри нәтиҹәсиндә мүсәлман Шәргинин һәјаты, мүәjјән тарихи дөврләрдә, ганлы һадисәләр вә бөјүк сијаси дәјишикләр ичәрисиндә кечмишдир. Бу сәбәбдән бизи марагландыран ҹоғрафи әрази үзәринә тә'сир көстәрән мәдәни мәркәзләр дә заман-заман дәјишмишдир. Бу дәјишмә илә әлагәдар олараг, Шәрг ислам мәдәнијјәти һәр дәфә мүәјјән бир мәркәздән һимајә олунмушдур. Бу рол XII әсрдә Азәрбајҹана кечмишдир.

5

АЗӘРБАЈҸАН XII ӘСРДӘ

XII әср бөјүк Сәлҹуг империјасынын сүгут дөврүнә тәсадүф едир. Мәликшаһдан сонракы вәрәсәлик говғалары үзүндән тәнәззүл едән бөјүк сәлтәнәт јерли әмирликләр вә атабәјликләрә парчаланмышды. Мәһз бу дөврдә ислам Шәрги гәрбдән хачпәрәстләрин, шәргдән исә бүтпәрәст монголларын басгынларына мә'руз галмыш, әсрлик мәдәнијјәт сүгута үз гојмушду.

Бу гарышыглыг вә сәбатсызлыг дөврүндә Анадолудакы Конја султанлығы кими, Ширван шаһлығы илә Азәрбајҹан нисби әминаманлыгда олмуш, Шәрг ислам мәдәнијјәтинин, хүсусән классик Иран әдәбијјатынын мүһүм сығыначағына чеврилмишдир.

Кәнҹә илә Шамахы бу дөврдә Јахын Шәргин бир мәдәни мәркәзи идиләр. Әслиндә ше'рин ән парлаг нүмајәндәләри вә Иран әдәбијјатында мүһүм јер тутан устадлар бурада јаранмыш мәктәбдә јетишмишдиләр.

Мәмләкәтин о заманкы әдәби мәнзәрәси һаггында үмуми бир тәсәввүр верә билмәк үчүн, Низами илә мүасир, Ширван шаһлығы вә Азәрбајҹан атабәјлији сарајлары илә әлагәдә олмуш ән мүһүм шаирләрин бир сијаһысыны көздән кечирәк:

1. **Әбүл-Үла Кәнҹәви**—Ширваншаһлардан Мәһәммәд Мәнучеһр илә оғлу Ахситанын сарајларына мәнсуб шаирләриндән Хагани вә Фәләки онун шакирдләридир. Хаганидәки бөјүк шаирлик исте'дадыны көрәрәк ону Ширван шаһына тәгдим едән вә она «Хагани» тәхәллүсүнү верән одур. Ше'р биличиләри Әбүл-Үланын бөјүк бир әһатә вә сәнәткарлыгла јазылмыш әсәрләрини Хаганинин әсәрләринә бәрабәр тутурлар. Мүасирләри она «шаирләр устады» демиш-

[1] Хаганидән:

Бәр гәрахан-е шәб-о-ағсонгор-е руз әз шәрәф
Дәр тоған-шаһиәш тоғра дади әһсәнәт еј мәлек!

ләр. Фәхријјәләриндән бириндә «Кәнҹәлиләр мәнимлә фәхр едирләрсә, јери вар» — дејир.[1]

2. **Хагани Ширвани**—Нараһат вә ҹошгун бир һәјат јашамыш бу шаир классик Иран әдәбијјатынын мәшһур сималарындандыр. Онун Ширваншаһ Ахситанын рус басгынчыларына гаршы мүһарибәдәки гәләбәсини тәсвир едән парлаг гәсидәси мәшһурдур. Ширван шаһларындан әлавә, Хаганинин Азәрбајҹан атабәјләриндән Гызыл Арслана јаздығы гәсидә дә мә'лумдур. Шәрг тәнгидчиләри ичәрисиндә Хаганини гәсидәдә Үнсүри вә Әнвәридән јүксәк тутанлар вардыр. Гәрб тәдгигатчылары арасында да Хаганинин сәнәти, үслубу, һәссаслыг вә јарадычылыгдакы гүдрәти тәгдир олунур. 1864-ҹү илдә франсыз дилиндә нәшр етдији бир әдәби рисаләсиндә Ханыков, **Хаганини бөјүк франсыз шаири** В. Һүгоја бәнзәтмишдир.[2]

3. **Фәләки Ширвани**—Ширван дијарында доғулмуш шаир гејд етдијимиз үзрә, Хагани кими, һәм Әбүл-Үланын шакирди, һәм дә, јенә онун кими, Ширван сарајынын шаиридир. Фәләки шаирликдән әлавә, һәм дә дөврүнүн мәшһур астрономларындандыр; тәхәллүсүнү дә бу мүнасибәтлә «Фәләки» көтүрмүшдүр. Ше'рләриндә улдузлара вә сәма ҹисимләринә аид бир чох тәшбеһ вә истиарәләр ишләтмишдир. Ону шаирликдә Хаганијә бәрабәр тутанлар олмушдур.

4. **Мүҹир Бејләгани**—Арранын гәдимдә мәшһур шәһәрләриндән Бејләганда јашадығы үчүн Бејләгани кими танынмыш Мүҹирәддин Азәрбајҹан атабәјләринә мәнсуб шаирләрдәндир. Атабәјләрин бириничиси Елдәнизә вә онун оғлу Мәһәммәд Пәһләвана јаздығы гәсидәләр мә'лумдур. Мүҹири шаирликдә вә үслубда бөјүк мүасирләри Хагани вә Низами сәвијјәсиндә көрәнләр вардыр. Шаири тәгдир едәнләр арасында әдәбијјатда бөјүк сәлаһијјәти олан Хосров Дәһләви дә вардыр ки, ону сәнәт аләминдә Хаганидән белә үстүн тутурлар.

5. **Гивами Мүтәрризи.** Низаминин тәрҹүмеји-һалына һәср едилмиш фәсилдә кәнҹәли олан һәмин шаир һаггында ајрыча бәһс едәҹәјик. Онун Азәрбајҹан атабәји Гызыл Арслана һәср етдији сүн'и

[1] Зәмирәм әбр-о-сохән гоуһәр-әст-о-дел дәрја,
Зәбан монади-је ин гоуһәр-о-зәмане бәһа.
Бечун мәни ке әз әгран-е ход сәбәг бордәм
Ке әһл-е Кәнче тәфахор канәнд һәст рәва.

/Мәним тәбиәтим булуд, сөзүм көвһәр, үрәјим дәрјадыр.
Дилим бу көвһәрин ҹарчысы, замана гијмәт (верәндир).
Өз јахынларындан үстүн олан мәним кимиси илә
Кәнҹә ҹамааты фәхр едирләрсә, јери вардыр—*ред.*/

[2] Chani Roff — Memoire sus L'Chagani Raris. 1864.

(гэсидеји-мэсну'и) гэсидэсини сэриштэли сөз усталары арасында гејри-ади сэнэт эсэри кими тэгдир едэнлэр дэ вардыр.

6. **Зэһир Фарјаби.** Әслэн түркүстанлы олан бу шаир Азэрбајчан атабэјлэри заманында сараја мэнсуб олуб Мэһэммэд Чаһан Пэһлэван илэ Гызыл Арслана гэсидэ вэ мэдһијјэлэр јазмышдыр. Зэһирин гэсидэ вэ гэзэллэрдэн ибарэт олан диваны:

Дивани-Зэһири-Фарјаби
Дэр Кәб'э бедозд экэр бејаби.[1]

бејтиндэн көрүндүјү кими классиклэр тэрэфиндэн чох бэјэнилмиш вэ мэшһур олмушдур. Онун Гызыл Арслана јаздығы гэсидэдэн бир бејтини шаһид кэтирмэк олар. Һэмин бејтин мэзмуну вэ тэшбиһи шаирин јүксэк сэнэт саһиби олдуғуна көзэл бир нүмунэдир.[2]

7. **Әсирэддин Әхсикэти.** Һэмин шаир дэ Түркүстандан атабэјлэр сарајына кэлмиш, Азэрбајчанда јашамыш вэ о заманын мэшһур шаирлэриндэн олуб һимајэлэрини көрдүјү Азэрбајчан атабэјлэринэ мэдһијјэлэр јазмышдыр.[3]

8. **Сејид Зүлфүгар Ширвани**—Елдэнизлэрэ мэнсуб шаирлэрдэндир.

9. **Јусиф Фүзули;** 10. **Шафур ибн Мэһэммэд;** 11. **Фэррух Ширвани;** 12. **«Низам эт-тэварих»** китабынын мүэллифи **Гази Бејзави;** 13. **Кэмалэддин Нахчывани;** 14. **Сејид Иззэддин Әлэви** вэ башгалары о заманкы эдэбијјат көјлэриндэ парлајан ше'р сэнэтинин инчи сапына дүзүлмүш улдузлардандырлар.

О дөврүн парлаг шаирлэриндэн Мэһсэти ханымы да бу ишыглы сэнэткарлар арасында мүталиэ едэ билэрик. Кэнчэ хэтибинин оғлу шаир Әмир Әһмэд илэ евли олан бу гадын Кэнчэнин јохсул бир аилэсиндэ бөјүмэси вэ јетишмэсинэ бахмајараг, өз зэка вэ исте'дады сајэсиндэ зэманэсинин эн јүксэк тэбэгэсинэ галхмыш, сарајлара јол тапмышдыр. Мусигидэки мэһарэти, сөһбэт эснасындакы һазырчаваблығы ону султан Сэнчэрин мэчлислэринэ кэтириб чыхармышдыр. Мэһсэти Кэнчэви хэјјамвари рүбаилэри вэ јүксэк лиризми илэ мэшһурдур.

Өлкэнин үмуми вэзијјэти вэ мэдэни дуруму һэмин фэалијјэт

[1] (Зэһир Фарјабинин диваныны Кә'бэдэ тапсан, оғурла! — *ред.*)

[2] Ан торк-е сорхчаме сэрвар-е сэмэнд шад.
Јаран һэзэр конид ке атэш болэнд шад.

[3] Бу бејтлэр онундур:

Анэм ке бэр емруз бэрэд рэшк дијэм,
Чанэм хордэм, тэнэм нэданэм ке кијэм

Чун порсиди, ба то бегујэм ке, кијэм,
Остаде-сохэн, Әсире-Ахсикэтијэм.

илэ аһэнкдар иди. Мэнучеһр Ахситан заманындакы Ширван кичик өлчүдэ Султан Маһмуд дөврүндэки Гэзнэни андырырды.[1]

Мөһтэшэм тичарэт мэркэзи олан Ширван (Шамахы) ме'марлыг абидэлэри, бағ вэ бағчылары илэ мэшһур иди.

Кэнчэјэ гајыдараг гејд етмэк лазымдыр ки, Аранын кечмиш пајтахты Бэрдэнин[2] дастанлар мэнбэји вэ мөвзусу олан сэрвэт вэ вар-дөвлэтинин вариси олан һэмин шэһэр о заманын эн шөһрэтли мэркэзлэриндэн бири иди. Истэхринин вердији мэ'лумата көрэ 1139-чу илдэ баш вермиш зэлзэлэдэ 300000-э гэдэр эһали һэлак олмушду. Буну нэзэрэ аланда, гэдим Кэнчэнин нэ гэдэр бөјүк мэркэз олдуғу ајдын олур.

Һэмдуллаһ Гэзвининин вердији хэбэрэ көрэ, Кэнчэ Орта Асијанын эн көзэл шэһэрлэриндэн бири сајылырды. Ибн эл-Әсир исэ (XI эсрин тарихчиси) һэмин јери «Аран шэһэрлэринин анасы» адландырмышдыр. О дөврдэки Кэнчэнин садэчэ олараг бөјүклүјү вэ абадлығы һаггында дејил, етник вэзијјэти һаггында да кениш мэ'луматымыз вар. 1170-чи иллэрдэ Кэнчэнин бир бөјүк түрклэр (түркмэн) шэһэри адландырылдығыны Ибн Әзрэг өз эсэриндэ гејд етмишдир.[3]

Мэшһур тарихчи Нэсэви дэ һэмин тарихдэ Арран илэ Муғанда «түрклэрин (азэрбајчанлыларын) гарышга кими чох олдугларыны» јазмагдадыр.

Азэрбајчанын XI эсрдэ түрклэшмиш (азэрбајчанлылашмыш) олмасы о дөврүн эдэби абидэлэриндэ дэ сабит шэкилдэ көстэрилмишдир. Мэшһур Дэдэ Горгуд гэһрэманларынын кэзиб долашдыглары башлыча саһэ Азэрбајчандыр; бу дастандакы эламэт вэ реалилэр Азэрбајчан эламэт вэ реалилэридир, дастанларда ишлэнмиш лэһчэ дэ азэри түркчэсидир. Оғуз бојларынын X вэ XI эсрлэрдэ Азэрбајчана кэлмэлэри илэ бағлы олан бу дастанларын XII јүзилликдэ Азэрбајчан халгына мэ'лум олдуғуна инанмыла билир.

Низами мэнзумэлэриндэ Дэдэ Горгуд дастанларындакы мотив-

[1] Бу мүгајисэ вэ бэнзэтмэнин гијмэтини дүзкүн өлчэ билмэк үчүн гејд етмэк лазымдыр ки, М. И. Дармстетер тэрэфиндэн франсыз кралы XIV Лүдовигэ бэнзэдилэн Султан Маһмудун сарајында бизим зэманэмизэ јад олан бир хүсуси мүэссисэ вар иди: ше'р назирлији. Мэлик-эш-шүэра лэгэбини дашыјан баш шаирин нэзарэти алтында сарајда 400-дэн чох адлары дэфтэрханада гејдэ алынмыш шаир фэалијјэт көстэрирди. Баш шаирин имтаһанындан кечэрэк диплом алмајан һеч бир шаир өзү эн бөјүк шаирлэрдэн сајылан Султан Маһмудун һүзуруна чыха билмэзди. Иран эдэбијјатынын мэшһур сималарындан олан Үнсүри Султан Маһмудун мэлик-эш-шүэрасы, јә'ни ше'р назири иди.

[2] X эср тарихчиси Мэс'уди Бэрдэдэн бэһс едэркэн ону «Аранын Бағдады» адландырмышды. Һэмин эсэрин мүэллифи Ибн Һоугэл дэ «Реј илэ Исфаһандан сонра Бэрдэдэн даһа бөјүк варлы вэ көзэл бир мэмлэкэт јохдур»—дејэ Бэрдэни тэ'риф етмишдир.

[3] Бу мүэллифин эсэринин Хэлил Мүкримин хүсуси китабханасында мүһафизэ едилдијини З. В. Тоған «Ислам енсиклопедијасы»ндакы «Азэрбајчан» мэгалэсиндэ гејд етмишдир.

ләрдән бә'зиләринә растлашдығымыз дедикләримизин һәгигәтәујғун олдуғуну көстәрир.[1]

Низаминин әсәрләрини јаздығы фарс дилинә дахил олмуш түрк сөзләри һаггында өз јериндә тәфсилаты илә бәһс едәчәјик. Лакин јалныз Низами дејил, онун Хагани кими муасирләринин мәнзумәләриндә дә түрк сөзләри чохдур.[2] Ади шаирләр дејил, һәттә өз нәсилләрини гәдим Иран шаһлары Кәјаниләр сүлаләсинә бағлајан Ширваншаһларын сарај вә аиләләри ичәрисинә дә түрк дилинин дахил олдуғуну ачыг-ајдын көрүрүк.

Хагани мәрсијәләринин бириндә Ширваншаһын гызы Алчичәк адлы бир шаһзадәјә ағы демишдир. Гызына түрк ады гојан бир һөкмдарын сарајында түркчә данышылдығы әсаслы сурәтдә фәрз едилә билэр.

Кәнчә бөјүклүјү илә бәрабәр бир сәрвәтә дә малик имиш; 1221-чи илдә кәнчәлиләр вердикләри гызыллар һесабына шәһәри монголларын таланындан хилас етмишләр.[3]

Кәнчә көзәл сәнәт әсәрләри илә дә мәшһур иди. Һал һазырда индики Күрчүстанын Кутаиси вилајәтинин Келати монастырында сахланан вә јүксәк сәнәт әсәри олан Дәмир-гапы XII әсрин биринчи јарысында зәлзәлә заманы (30 сентјабр 1139;—ред.) күрчү кралы Деметре тәрәфиндән харабазара чеврилмиш Кәнчәдән гәсб едилиб Күрчүстана апарылмышдыр.[4]

Бу гыса гејдләрдән сонра Ширваншаһларла Пәһләваниләр (Атабәјләр) дөврү XII әсрдә Азәрбајчанын габагчыл бир әдәбијјат мәркәзи олдуғу ајдын олур; јыхыб дағыдан зәлзәләләр, јандырыб јахан муһарибәләрә бахмајараг, аз да олса, Тәбриздә, Бакыда, Нахчыванда вә башга јерләрдә индијә гәдәр учалан ме'марлыг абидәләри өз мө'тәбәр шаһидликләри илә өлкәнин о заманки әзәмәтини тәсдиг едир.

XII әсрдә јалныз Азәрбајчан дејил, бүтүн Гафгаз нисби рифаһ ичиндә јашамышдыр. Бу бахымдан Күрчүстан краллығы да тарихинин парлаг бир чағыны — кралича Тамар илә шаир Руставелинин дөврүнү јашајырды. Бу дөврдә Күрчүстан вә Азәрбајчан арасында кениш сурәтдә бир достлуг вә сәмимијјәт вар иди. Бу јахшы мүнасибәт хүсусилә Ширван шаһлары вә Күрчү краллары арасындакы гоһумлуг әлагәси илә гүввәтләнмишди.

---

[1] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Бакы, 1936 ч. 1, с. 39.

[2] «Ку шәһ-тоғане-чуд ке мән бәһре-әтмәки,
Пишәш зәбан бе гофтән-е «сән, сән» дәр авәрәм.

[3] Кәнчәнин зәнкинлији Азәрбајчанын үмуми зәнкинлији илә бағлы иди. З. В. Тоғанын ислам гајнаглары әсасында апардығы тәдгигә көрә, әрәбләр дөврүндә 20 000 кг күмүш веркиси верән Азәрбајчанын Сәлчугларын һакимијјәти әрәфәсиндәки веркиси 27000 кг, Илханиләр дөврүндә исә 59000 кг күмүш олмушдур.

[4] F r a h n — Mem de L'Academie. VI serie. Sciences. Politiques. t. III. S 531—532

Ширваншаһ Ахситанын анасы күрчү кралы IV Давидин гызы иди. Күрчү салнамәчиләринин дедикләринә көрә Ахситанын руслар әлејһинә газандығы зәфәрдә күрчүләр бир мүттәфиг сифәти илә иштирак етмиш вә һәмин гәләбәнин шәрики олмушлар.

Ики өлкә арасында мәдәнијјәт саһәсиндә даһа чох вә бөјүк әлагәләр вар иди. Јахын Шәрг мәдәнијјәти тә'сири алтында олан Күрчүстан сарајында шаирләрә көстәрилән һимајә Азәрбајчанда мөвчуд олан ән'әнә вә дәбә тәглиддән ирәли кәлирди.[1] Тифлисдә крал Давид тәрәфиндән мүсәлман шаир вә суфиләри үчүн бир мәдрәсә тикилмишди. Тамарын өзү шәхсән о заманкы Азәрбајчанда һимәјә едилиб јаранылан әдәбијјатын хүсуси тә'сири алтында иди.[2]

Күрчүстанын бөјүк шаири Шота Руставели Јахын Шәрг мәдәнијјәти илә мөһкәм әлагәләр вә чарпаз дујғуларла бағлы олуб Азәрбајчанлы муасирләриндән вә шәхсән Низамидән илһам алмышдыр.[3] Гафгаз Гәрб вә Шәрг мәдәнијјәтинин гаршылашдығы бир кечид иди. XII јүзилликдә бу кечид һәр ики мәдәнијјәтин гаршылыглы тә'сирини билаваситә дујмушдур. Әсәрини күрчүчә јазмыш Шота Руставели мәзмун вә идејаларыны демәк олар ки, бүтүнлүклә шәргдән алараг христиан икән мүсәлманлашмышдыр. Һәтта онун мүсәлман олдуғу һагда бир чох рәвајәтләр вардыр. Фанатик кешиш вә дин хадимләри Шота Руставелинин әсәрләри «христианлыға зиддир» дејә ону христианлыг вә килсәдән рәдд етмишләр.[4] Һалбуки Ширванлы Хагани әрәб вә фарсча јазмағына бахмајараг өз ше'рләриндә христиан идеалларына вә терминләринә боллуча јер вермишдир. Мүсәлман Гафгазы илә христиан Гафгазы арасындакы бу гаршылыглы үнсијјәти биз дөврүнүн ән бөјүк нүмајәндәси олан Низамидә дә көрүрүк. Һиссијјатча түрк вә мүсәлман олан шаирин јаратдығы ән көзәл образын Ширинин гафгазлы бир ермәни шаһзадәси олмасы тәсадүфи дејилдир.

6

МИЛЛИЈЈӘТ БАХЫМЫНДАН ӘДӘБИЈЈАТДА ФОРМА ВӘ МӘЗМУН

Шәрг вә Гәрб тәдгигатчылары тәрәфиндән Низами даһа чох Иран әдәбијјаты нүмајәндәси кими өјрәнилмиш вә онун шәхсијјәти јалныз һәмин сифәт илә танынмышдыр.

Көк салмыш бу јанлыш тәсәввүрә бахмајараг Низами бизим

---

[1] «Шота Руставели и его время». Москва, 1937, К. С. Кекелидзенин мәгаләси, с. 134.

[2] «Шота Руставели и его время». Москва, 1937. Павел Инкорокванын мәгаләси.

[3] Јенә орада.

[4] Шота Руставели и его время. Москва, 1937, Павел Инкорокванын мәгаләси.

гәнаәтимизчә, *Азәрбајчан шаиридир* вә бу һәгигәт јалныз онун нисбәтинин «Кәнчәви» олмасындан ирәли кәлмир.

Кәнчәли Низаминин бүтүн варлығы илә Азәрбајчанла бағлы олмасыны онун тәрчүмеји-һалыны јазаркән имкан даирәсиндә ајдынлашдырачағыг. Онун мә'нәви варлығындан бәһс едәркән демәк лазымдыр ки, јаздығы дилин фарсча олмасына бахмајараг шаирин дашыдығы һиссијјаты илә ишләдији мөвзулар онун Азәрбајчан дујғуларындан доғмуш бир зөвгә саһиб олдуғуну көстәрмәкдәдир.

Бурада биз јашадығымыз күнләр үчүн актуал олан бир мәсәләјә тохунмалыјыг. — Әдәби бир әсәрин милли олмасы үчүн јалныз онун формача милли олмасы кафидирми? Јохса бир әсәри миллиләшдирән руһ, мә'на вә мәзмундур?

Бизим гәнаәтимизчә, јалныз форма кафи дејил вә форманын бөјүк әһәмијјәтинә бахмајараг о, зәрури дә дејилдир. Һәр бир әсәри миллиләшдирән онун мәзмуну вә дахили варлығынын милли олмасыдыр. Бу ики амил арасында аһәнк олмадығы тәгдирдә, бизә көрә, әсәри миллиләшдирән амил формадан чох мәзмун вә өзлүјү, башга ифадә илә десәк, дилдән чох мә'на вә мәзмундур. Јабанчы, өзкә дилдә јазылмыш бир әсәр дашыдығы мә'на вә руһа көрә мүәјјән шәртләр ичиндә милли ола билир. Әсримизин әдәби һадисәләри арасында бу мүддәанын мисалларыны истәдијимиз гәдәр тапа биләрик. Һәр һансы бир әсәри јазылдығы дилә көрә һәмин дилдә данышыб јазан халгын милли әсәри кими гәбул едилмәји лазым кәлсә ијирми илдән бәри Азәрбајчан түркчәси илә јазылмыш бир чох чәфәнкијаты әдәбијјат дејә гәбул етмәмиз лазым кәлир. Вә ја белә олурса, онда османлы классикләриндән бир чоху кими Нәф'инин:

> Түркә һаг чешмеји-ирфаны һарам етмишдир
> Ејләсә һәр нә гәдәр сөзләрини сеһри-һәлал;

вә ја:

> Нечә сөз сөјләнүр ол јердә ким шаир санур кәндин,
> Гәләтпәрдази—мә'на бир мүзәввир Түрки—лајәфһәм.[1]

бејтләринә бәнзәр вә булардан даһа габа бир түрк дүшмәнлији илә танынмыш, «түрк» сөзүнү — чәһаләтин, гәддарлығын, идраксызлығын, кобудлуғун гаршылығы олараг ишләтмәк чиркинлик вә мурдарлығыны көстәрән бир чох түркчә јазан шаирләрин диван әдәбијјатына кечмиш мәнзумә вә мисраларыны да «милли әдәбијјат» кими гәбул етмәлијик.

Јахшы мә'лумдур ки, финләрин мәшһур вәтәнсевәр шаирләри

[1] Бах: Акаһ Сирри Ләвәнд. Диван әдәбијјаты, Истамбул. с. 591—603 Түркләр һаггында бу дүшмәнчәсинә һөкмү верән «түрк шаири» барәсиндә онун мүасирләриндән Тифлинин ашағыдакы бејтини дә гејд етмәк олар:

> Нәф'ији русијәһин нидукүнү һәп билдик
> Кәнди Чинкәнәдир, амма бабасы күрди—пәлид.

әсәрләрини Исвеч дилиндә јазмышлар, лакин буна бахмајараг, онлара милли шаир кими гәһрәман Финландијанын пајтахтында һејкәлләр учалтмышлар. Бунун кими инкилис һакимијјәтинә гаршы милли азадлығы тәрәннүм едән Ирландија әдәбијјаты мүәјјән бир заманда инкилисчә јазылмышдыр.[1]

Һәмин вәзијјәтә Һиндистан шәраитиндә дә раст кәлирик. Рабиндранат Тагорун һинд варлығыны вә мәдәнијјәтини мүдафиә едән инкилисчә јаздығы әсәрләр шүбһәсиз ки, милли әсәрләрдир.

Бу шәкилдә дүшүнәркән форманын әһәмијјәтини азалтмаг нијјәтиндә дејилик. Дилин чох заман миллилик нөгтеји-нәзәриндән мәзмун үзәриндә үстүнлүјү олдуғуну билирик. Анчаг «сәнәт сәнәт үчүн» дејил «гајә үчүндүр» дүшүнән вә дејәнләрин сыраларында олдуғумуз үчүн әдәби бир әсәрин миллилијини тә'јин едәркән формадан, јә'ни дилдән чох онун мәғзинә, өзәјинә, јә'ни мәзмун вә мә'нәвијјатына үстүнлүк веририк. Низаминин дөврүндә форманын бизим заманда олдуғу гәдәр милли бир әһәмијјәти јох иди. Фарс дили јалныз фарслара дејил, мүәјјән бир чоғрафи әразидә јашамыш бүтүн милләтләрин охујуб јазанларына, зијалыларына мәхсус бир дил иди. Ејни заманда о дөврдәки «милли руһ»лар да бугүнкү гәдәр кәскин шәкилдә бир-бириндән ајрылыб бүллурлашмамышды. Јалныз хүсуси диггәт вә арашдырмаларла тә'јин олуна билән милли өзүнәмәхсуслугларын кәскин тәрәфләри мүштәрәк дин вә мәдәнијјәт тә'сирилә јумшалдылмышды. Буна бахмајараг, гәбул етмәк лазымдыр ки, шүурда олмаса да шүур алтында милли варлыг вә өзүнәмәхсуслуглар о заманларда да өз тә'сирини көстәрмәкдән кери галмамыш вә бу мүштәрәк формаја бахмајараг, әдәби әсәрләрин руһ, мә'на вә мәзмунлары үзәриндә дәрин изләр бурахмышдыр.

7

НИЗАМИ АЗӘРБАЈЧАН ШАИРИ

Низаминин јарадычылығы форма бахымындан Азәрбајчана нисбәтдә милли дејилсә дә, һиссијјат, дујғу, дүшүнчә, шүур вә шүуралты варлығы илә өз јетишдији мүһитә дәриндән бағлыдыр.

[1] Бах: Јенә орада, сәһ. 511. «Гајәлик» дејилән ана дилләријлә католик динләри инкилисләр тәрәфиндән гадаған олдуғу заман ирландлар узун илләр рәсми сурәтдә инкилисчә данышмыш вә рәсмән протестант мәзһәбиндә олмушлар. Лакин бу рәсмијјәтә гаршы Ирландија милләтчиләри мүбаризә апармышлар. Бу мүбаризәнин әдәбијјаты узун заман инкилисчә олмушдур. 1911-чи илдә Ирландијада Гајәликчәни охујуб-јазан јалныз 17000 адам олмушдур. Инди исә /јә'ни 1940-чы илләрдә—*ред*/ бу милли дили әһалинин 60%-и өјрәнмишдир./ Johaneg sfoye L'Anleferre dahe le monde. Pahis, 1936, с. 338.

Бу бағлылыг ону бизим көзүмүздә азәрбајчанлы бир шаир олмагдан башга, бир Азәрбајчан шаири дә етмишдир.

Иран әдәбијјатынын мүәјјән нөгтеји-нәзәрдән бәлкә дә ән бөјүк симасыны тәшкил едән Низаминин әсәрләрини ән көзәл фарс дилиндә јазмасы бизә јухарыда гејд етдијимиз мүлаһизә вә мүһакимәмиздән имтина етмәјә әсас вермир вә Низамини хүсуси көрүш нөгтәсиндән тәдгиг едиб инчәләмәкдән әл чәкдирә билмәз; чүнки онун заманында фарс дилинин Јахын Шәрг вә Орта Асија үчүн милләтләрарасы бир әдәби дил олдуғуну јахшы билирик. Хүсуси гејд етмәк лазымдыр ки, Иран әдәбијјатынын устад вә бөјүк сәнәткарлары арасында фарслар гәдәр /бәлкә дә даһа чох/ түркләрин дә мүһүм бир јер тутдуғу бизә јахшы мә'лумдур.

Әсәрләрини арашдырдыгча Низаминин фарс милләтчилијиндән узаг олуб түрк севкиси илә долу, Загафгазија мүһит вә шәраитинә бағлы, јурдунун тарихи мүгәддәрат вә кеосијасәтиндән доған даими гајғыларда мәшғул олдуғу ајдын көрүнүр ки, беләликлә дә о, әлбәттә, бир *Азәрбајчан шаиридир.*

Низами өз мүһитинин онун гәдрини билмәјиб бөјүклүјүнү гијмәтләндирмәдији һагда сөз ачаркән әсәрләринин бир јериндә /«Једди көзәл»дә—*ред* /«түркчәсинин»/ /«торкијәмра»—«мәним түрклүјүмү»/ анлашылмадығындан шикајәт едир. «Түрклүјү» бурада мәчази шәкилдә јүксәк сөз мә'насында ишләдән даһинин данышыг дилинин һәгигәтдә түркчә олмадығыны һеч кимсә исбат едә билмәз. Шаирин о заман Азәрбајчанда артыг бөјүк вә кениш күтләләр тәшкил едән түркләр арасында јетишмиш олдуғуну боја-баша чатдығыны билирик. Бунун изләрини әсәрләриндә раст кәлдијимиз вә дәфәләрлә ишләдилмиш «түрклүк» сөз вә мәфһумундан да һисс едирик.[1]

Тәкрар едирик: әсәрләрини фарсча јаздығына бахмајараг Низаминин, гејд етдијимиз кими, мәзмун вә һиссијјат нөгтеји-нәзәриндән азәрбајчанлы бир түрк тәфәккүрүнә малик олдуғуну ашағыдакы сәһифәләри чевирдикчә ачыгча көрәчәксиниз.

[1] О заманкы Азәрбајчанда түркчәнин мүәјјән бир һөкмү олдуғуну јалныз Низаминин дејил, мүасирләри олан башга шаирләрин дә фарсча јаздыглары әсәрләриндә ишләтдикләри түрк сөзләриндән ачыг-ајдын көрүрүк: мәсәлән, Хаганинин ашағыдакы бејтләриндә ишләнмиш Азәрбајчан сөзләринә нәзәр салаг:

¹/ Әввәле-шәб Ајтәкин *вушаг* амәдим, лејк
Алпарслан шодим бе пајане—собһгаб.

²/ Ку шәһ—Тоган-е чуд ке, мән бәһре—әтмәки
Пишәш зәбан бегофтән—*есән-сән* дәравәрәм.

8
НИЗАМИНИН ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

Низами јалныз классик Иран әдәбијјатында дејил, бүтүн дүнја әдәбијјатында мүстәсна јер тутан бир шаирдир. Онун ше'ри, һәм өзү јаратдығы јени жанр /ешг әфсанәси/, һәм бу жанр илә там аһәнкдә олан мәзмун вә мә'на /руһи тәһлил/, һәм өзүнәмәхсус кәскин ифадәли /рәмзли/ дили, һәм һеч бир шеји көздән гачырмајан гаврајышлы көрүш /—гүдрәтли тәсвир/, һәм јүксәкләрдә учан кениш тәхәјјүллү парлаг образ вә тәшбеһләр, һәм дә тәсадүфә јер вермәдән һәр шеји дәгигләшдириб анладан вә тәк бир көкә бағлајан гаврајышлы фәлсәфә /вәһдәти—вүчуд нәзәријјәси/ илә ени-боју өлчүлмәјән учаман бир әсәрдир. Бу әсәрдә бизи өзүнә чәлб едән амил шаир Низаминин јанында ејни көзәллик, гүдрәт вә метинликлә бәрабәр јеријән философ Низамидир. Шаирә бөјүк Һөтенин тәгдир етмиш олдуғу дәринлик, тәмкин, сакитлијини тә'мин едән онун бу мүдрик муниси, өз сөзү илә десәк, «әкдәш»идир.

Н и з а м ә д д и н ләгәбини дашыјан Низамидә Шәргин бәлкә дә һеч бир шаиринә нәсиб олмајан бир фикир низамы вардыр. Бу низам, башга ифадәјлә десәк, бу систем инчәликләринә варыларса, аһәнкдар бир идеолокија вә дүнјакөрүшү системиндән ибарәтдир. Һәмин систем елә бир системдир ки, 800 ил бундан әввәл душүнүлмүш олмасына бахмајараг јашадығымыз бу бөһранлы күнләрдә белә актуал дејиләчәк гәдәр тәзә вә јенидир.

Тәдгигатымызын сонунчу бөлмәси бу системин ана хәтләрини ајдынлашдырмаға һәср едилмишдир. Орада хуласәләшдирилмиш фикир системи охучуларын көрәчәји кими, бүкүнкү бәшәријјәтин сусадығы «Низами-аләм» /«дүнја низамы»/ бахымындан белә јени вә әбәди мәсәләләри еһтива етмәкдәдир.

Инсанлығын шәрәфини билији севмәкдә, фәрдин сәадәтини чәмијјәт үчүн чалышмагда көрән, һиссәнин мәнафејини тамын саламатлығында ахтаран шаир дөвләти ичтимаи әдаләт гурмаға борчлу бир варлыг кими гәбул едир.

Милләтләр вә дөвләтләрарасы низам вә аһәнкә кәлинчә, бу, онун фикринчә, «милләтләрин дилләрини анчаг васитәсиз анламаг сурәтијлә тә'мин едилә билир».

Һәр бөјүк вә һәгиги сәнәткар кими Низами дә миллилик вә вәтәнсеверлик хүсусијјәтини дашымагла бәрабәр, јаратдығы әдәби образларла тәлгин етдији фикир мејданында милли чәрчивәдән кәнара чыхмыш, бүтүн бәшәријјәтә шамил олан дујғуларла һәјәчанланмыш, милләтләр вә өлкәләрин фөвгүндә олдуғу кими, дөврләр вә әсрләри јарыб кечән јүксәк вә дүнјаја шамил бир гајғыја чаваб верә биләчәк «сөз»ү тапмаға чалышмышдыр. Бизим гәнаәтимизчә бу «сөз» Искәндәрин мө'чүзәсиндә тапылмышдыр.

Бу мө'чүзә букүнкү бәшәријјәтлә бирликдә бизим дә керчәкләшмәсини көрмәк истәдијимиз идеалдыр.

Милләтләрә јалныз мә'нәви авторитет илә нуфуз етмәк, руһларыны анлајараг варлыгларына гаршы еһтирам етмәк!

9

УНУДУЛМУШ НИЗАМИ

Бир тәрәфдән ислам шәргинин уғрадығы үмуми керилик, о бири тәрәфдән исә чаризм истиласынын зүлм вә истисмары нәтичәсиндә өз кечмишини вә бу кечмишдәки мәдәни наилијјәтләрини унутмуш Азәрбајчан Низамини дә јаддан чыхармышды.

Кәнчәнин јахынлығында јыхылыб-төкүлмүш бик мәзар варды. Бу мәзар ушаг арзулајан гысыр гадынларын ушаг диләдикләри бир «Шејх»ә мәнсубдур. Бу «кәраматли түрбә»нин бүтүн Шәргин олдуғу гәдәр Азәрбајчанын да башыны учалдан бөјүк бир шаирин әбәди јатағы олдуғуну биләнләрин сајы азды.

Бу шаирин ејни заманда бөјүк Азәрбајчан шаири олдуғуну исә биләнбәлкә дә һеч јохдур.

Милли ојаныш дөврүнә дахил олан јени Азәрбајчан да Низамини лајигинчә мәнимсәмәк үчүн јетишмәмиш вә фарсча јазмыш олдуғуну нәзәрә алараг онун һаггында дүшүнмәји милли вәзифәләрдән харич, сонракы ишләрдән сајмышдыр.

Бунунла бәрабәр објектив олараг, ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Низами дүшүнән азәрбајчанлылар тәрәфиндән бүсбүтүн унудулмамышдыр: мәсәлән, 1910-чу илдә Кәнчә Драм чәмијјәти даһи һәмјерлисини јада салыб онун хараба түрбәсини тә'мир етмәк үчүн бир китабча чап едәрәк көн 'ллү шәкилдә вәсаит топламаг тәшәббүсүндә олмушдур. Шәргшүнас А. Крымскинин гејд етдији[1] бу һадисәјлә бәрабәр мө'тәбәр кәнчәлиләр, ешитдијимизә көрә, һәмин мәгсәдлә бир нечә мин манатдан ибарәт олан бир мәбләғ дә топламышлар.

Милли истиглал дөврүндә дә Низами һаггында дүшүнүлдүјүнү, мүасир формада бир һејкәл лајиһәсинин мөвчуд олмасы һагда Азәрбајчан һөкумәтинин сабиг харичи ишләр назиринин мүавини Адил-хан Зијадханын чап олунмуш бир хатирәсиндән хәбәр тутуруг.[2] Һејф ки, һадисәләр бу пројектин јеринә јетирилмәсинә имкан вермәди.

[1] А. К р ы м с к и. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. Ахундзадә Мирзә Мәһәммәд тәрәфиндән јајылмыш бу китабчадан В. Бартолд да истифадә етмишдир.

[2] А д и л-х а н. Зијадхан Тајеран-е гәләм. Теһран, 1932.

Һалбуки Низами һәм азәрбајчанлылыг, һәм дә түрклүјә тәсәввүр олуначағындан даһа чидди, чох вә сәмими дујғуларла бағлыдыр. Азәрбајчан вәтәндашлары кими түрк миллијјәтинин дә шаирлә јахындан марагланмасы үчүн тәбии вә һәјати сәбәбләр вардыр.

Азәрбајчан һөкмдар вә шаһларынын еһтирам вә лүтфкарлығыны көрүб китабларыны онларын адына бағлајан бир шаирин Азәрбајчан вәтәнпәрвәрлијиндә ојнадығы мә'нәви ролун кичик ола билмәдији ашкар бир һәгигәтдир. Һансы мә'нәви варлыг вә тарихи ифтихар Азәрбајчана Низами хатирәсиндән даһа јүксәк вә дүнјаја шамил олан бир дәјәри тә'мин едә биләр? Низами кими бир мәдәни дәјәри һансы азәрбајчанлы вәтәнпәрвәрлик ән'әнәси чәрчивәсиндән кәнара чыхара биләр? Һансы јурдсевәр вә шүурлу бир азәри түркү Низами илә өјүнмәјә биләр?![1]

Китабымызын мүәјјән бөлмәсиндә тәфсилаты илә тәкрар едәчәјимиз *«көзәл илә бөјүјә — түрк, көзәллик илә бөјүклүјә — түрклүк, көзәл вә бөјүк сөзә—түркчә, көзәллик вә бөјүклүк дијарына—Түркүстан» дејән бир шаирә һансы ағыз «о, түрк дејилдир» дејә биләр?*

Онун јашадығы заман вә шәраитдә дилин әһәмијјәти јох иди; әһәмијјәтли һиссијјат иди, һисс нөгтеји-нәзәриндән исә Низаминин түркүлүјүнү исбат едән дәлилләр бир дејил, минләрчәдир.

10

НИЗАМИЈӘ БОРЧУМУЗ

Азәрбајчанын бу бөјүк оғлуна чан вә үрәкдән бағланмаг, она аид мадди вә мә'нәви хатирәләри вәтән вә милләти бирләшдирән бир мүгәддәсат кими мәнимсәмәк, әсәрләрини диггәт вә еһтирам илә өјрәнмәк, јаратдығы әдәби табло вә тимсаллары мүасир сәнәтин техникасы васитәси илә јенидән чанландырмаг, мө'чүзәли сәнәтиндәки бүтүн инчәликләрин зөвгүнә вармаг, јүксәк руһундакы бөјүклүк вә дәринлијин һәгиги өлчүләрини билмәјә чалышмаг, варлығын сирләрини арашдыран һикмәт вә фәлсәфәсини гаврамаг, бир сөзлә: өз заманында анлашылмадығындан шикајәт етдији «түркчә»сини анламаг—будур вәтәнпәрвәр Азәрбајчан зијалыларынын вә халгыны севән бүтүн түркләрин вәзифәси.

Бу вәзифәдән үзәримизә дүшән һиссәсини өз бачарығымыз дахилиндә һазырладығымыз вә мүһарибә вахтынын јаратдығы чәтинликләр мә'хәз вә гајнагларын һамысыны әлдә едиб нәзәрдән кечирә билмәдијимиз нәтичәсиндә истәдијимиз камиллик вә дол-

[1] Низамидәки бу дәјәри, бүтүн дәјәрләри мәнтигин гулағындан чәкмәк јолу илә дә олса өз хејринә истифадә етмәк үчүн әл чевиклији көстәрән Совет тәблиғаты да мәнимсәмәјә башламышдыр.

ғунлуға наил олмајыб бизи гане едә билмәјән бу сәһифәләрин Низаминин јубилејинә һәдијјә едилмәсиндән башлыча мәгсәд түрк дилли кәнч нәсилдә Азәрбајчанын бу бөјүк шаиринә гаршы бир мараг ојатмагдан ибарәтдир.

Китабымызын бу мәгсәдә наил олдуғуну билмәк бизим үчүн бир севинч гајнағы олачагдыр.

М. Ә. Рәсулзадә.

Бухарест. 10/VIII — 1941.

БИРИНЧИ ҺИССӘ

Низами кимдир?

Мәнәм сөзә истигамәт верән
Она та гиjамәт, гиjамәт верән

Низами

I
НИЗАМИНИН ТӘРЧҮМЕJИ-ҺАЛЫ

Чөлдән, дәрәдән бүтүн әрәнләр
Лутф илә мәнә салам едәрләр;
Галсам еjи кәр илә нәһаjәт
Гәбрим гылыныр мәним зиjарәт.

Низами

Низами Азәрбаjчанын гәдим паjтахтларындан олан Кәнчәдә доғулуб, jашаjыб вә дәфн едилдиjи үчүн Кәнчәли Низами мә'насында ишләдилән Низамиjи-Кәнчәви адыjла танынмышдыр.[1]

Низами «нами-мүстә'ар» деjилән көтүрмә бир аддыр, әски сөзлә десәк, тәхәллүсдүр. Шаирин әсл ады «Илjас»дыр. Атасы — **Мүәjjәд** оғлу **Jусифдир.** Анасы, шаирин өзүнүн геjд етдиjи кими, **«Рәисеjи—Күрд»** олуб Кәнчәдә jашамыш Азәрбаjчан күрдләриндән олан бир аиләнин гызы олмушдур. Онун ады мә'лум деjил.[2]

Мә'хәзләрдә геjд олунмамышдыр. Шаирин ләгәби **«Низамәддин»дир.** Күнjәси **«Әбу-Мәһәммәд»-дир.**[3]

---

[1] Шаири еjни дөврдә jашамыш олан башга Низамиләрдән аjырмаг үчүн тәзкирәләр ону һәмишә «Низамиjи-Кәнчәви» деjә jад етмишләр.

[2] Бә'зи тәдгигатчылар, о чүмләдән Ваһид Дәсткирди «Р ә и с ә»-ни Низаминин анасынын ады кими гәбул етмишләр. Лакин һәмин сөз бирләшмәсинин тәркибиндән көрүндүjү кими вә бизим гәнаәтимизчә о шәхси ад деjил, садәчә олараг, бир титулдур. Күрд рәисәси демәкдир. Үмумиjjәтлә, «Рәисә» адлы гадын ады индиjә гәдәр бизә раст кәлмәjиб. Бурада «Рәисеjи—күрд» сөзләринин мәнтигә даһа уjғун мә'насы «Күрд задәканы»дыр. «Күрд рәиси вә jа «күрд рәисәси» олмаг, һеч дә мүтләг миллиjjәт е'тибары илә дә күрд олмаларыны сүбут етмир. Тарихдә мә'лум олан чохлу мисаллар көстәрир ки, күрд гәбиләләринә рәислик /башчылыг/ етмиш түркләр чох олмушлар.

[3] К ү н j ә—әрәбләрдә ад компонентидир. Бу ад адәти кечмиш заманларда ислам мәдәниjjәтинин jаjылдығы бүтүн өлкәләрдә гәбул едилмишдир. Һәмин ад атанын өз оғлунун ады илә танынмасына дәлаләт едирди. Мәсәлән, пеjғәмбәр һәзрәтләринин күнjәси Ә б ү л-Г а с и м иди, бу исә «Г а с и м и н а т а с ы» демәкдир. Низами дә оғлу Мәһәммәдә көрә, Мәһәммәдин атасы демәк олан бу күнjәни дашыjырмыш.

Әски дөврләрдә јашамыш шәргин бир чох мәшһур шәхсијјәтләри кими, Низаминин дә нә доғулдуғу, нә дә өлдүјү тарих дәгиг мә'лум олмадығы үчүн һәмин тарихләр јалныз тәхмини олараг тә'јин едилир. Шаир 1141-чи (һичри илә 535-чи) илдә анадан олмушдур.

Низами һәлә ушаг икән атасыны, сонра исә анасыны итирмишдир. О, да тарихин бир «Дүрри-јетим»идир.[1] Бу јетимин тәрбијә вә бәсләнмәсини дајысы Хачә Һәсән өз үзәринә көтүрмүшдүр.

«Лејли вә Мәчнун» поемасынын мүгәддимәсиндә шаир атасы илә анасындан сонра дајысыны да итирмәјиндән бөјүк кәдәрлә сөһбәт ачмышдыр.

Тәзкирәләрин бир гисминдә гејд олундуғу кими, Низами дајысынын һимајәсинә тәк дејил, өз гардашы Гивами Мүтәрризи илә бирликдә кечмишдир. Бә'зи рәвајәтләрә көрә, бу Мүтәрризи Низаминин гардашы дејил, ја халасы оғлу, ја да әмисинин оғлу имиш. Нечә олурса-олсун, уғрадыглары фәлакәтә бахмајараг кәнчләр өз заманларына көрә јүксәк тәһсил алмыш вә јахшы јетишмишләр. Дедијимизә сүбут үчүн Мүтәрризинин өз парлаг гәсидәләри илә классик әдәбијјатда тутдуғу көркәмли јери шаһид кәтирмәк олар. Онун Азәрбајчан атабәјләриндән Гызыл Арслана јаздығы гәсидә, гәсидә әдәбијјатында шаһ әсәр сајылмагдадыр.[2]

Низаминин јүксәк тәһсил алмасы онун әсәрләриндән вә мүасирләри тәрәфиндән она «Һәким» /бөјүк биличи, мүдрик—*ред.*/ ләгәбинин верилмәсиндән ајдын көрүнүр. XII әсрин мәшһур үрфан саһәләринин һамысындан әсәрләриндә әламәтләри көрүнән бу енсиклопедик биликли адамын ислам елмләри илә јанашы јунан фәлсәфәсинин бүтүн һиссәләри илә јахындан таныш олуб бәһрәләндији һеч бир шүбһә доғурмур. «Искәндәрнамә»дә бүтүн танынмыш јунан философларынын һамысыны данышдыран шаир, онларын «дүнјанын јаранышы» һаггындакы фикир системләринь/ өзүнә мәхсус ше'р дили илә хүласә етмишдир. Бундан әлавә, шаир тарихә, динләрә, һикмәтә, һәндәсәјә, ријазијјата, астрономијаја, сеһријјат вә әсатирә даир кениш мә'лумата саһиб олдуғуну көстәрмишдир.

[1] Классик Шәрг әдәбијјатында дүнјанын мәшһур јетимләриндән бәһс олунаркән ишләдилән бир тә'бирдир. Мәсәлән, Мәһәммәд пејғәмбәр бир «дүрри-јетим»дир.

[2] Дөвләтшаһ, Тәзкирәтүш-шүәра. Бронун чапы. Бу парлаг гәсидә Зија Пашанын «Хәрабат»ында да чап едилмишдир. Бурада һәмин гәсидәнин бир нечә бејтини мисал кәтиририк:

Ғәме дел кәр бебәст базарәм
Мәдһ-е шәһ мигошајәдәм базар.

Шәһ гызыл Әрсәлан ке дәст-о-деләш
Һәст-хәсм шомар-е хәсм шомар

Һәзмәш аварде бад-ра бесокун
Әзмәш әфкәндә хак-ра бемәдар.

Әсәрләрини тәшкил едән чанлы сәһифәләр заманынын әсл бир енсиклопедијасыдыр.

Шаирин мусиги аләминдә кениш билијә малик олдуғуну Барбәдин Хосров — Пәрвизә чалдығы отуз маһнынын усталыгла һәрәсини бир бејтлә тәсвир етдијиндән, әдәбијјат саһәсиндә олан дәрин мә'луматыны «Кәлилә вә Димнә»нин тәмсилләринин гырхыны гырх бејтә сығышдыра билдијиндән, ислам елмләринин дәринликләринә вардығыны Гур'ан, һәдис, пејғәмбәрин тәрчүмеји-һалы вә онун һаггындакы рәвајәтләрдән бол-бол игтибасларындан, астрономија аләминдә бөјүк мүтәхәссис олдуғуну исә Мәчнунун улдузлара өз вәзијјәтини шәрһ етмәјиндән өјрәнирик. Һәкимлијин, тәбабәтин маһијјәтини шаир ики кәлмә илә изаһ едир: «Нә аз је, нә дә чох...».[1]

Әсәрләринә јаздығы мүгәддимәләрдән чыхан мә'лумата көрә, Низами гәдим дилләрдән пәһләви, нәстури, јәһуди дилләрини дә билирмиш. О, өз поемалары үчүн топладығы материаллары ади вә кениш јајылмыш садә гајнаглардан дејил, гејд едилмиш гәдим дилләрдәки мә'хәзләрдән дәгиг арашдырмалар васитәсилә әлдә етдијини бизә анлатмышдыр.

Низаминин дөврүндә ислам чәмијјәти бир тәрәфдән шиәлик вә сүннилик мәзһәбләри арасында кедән мүбаризә, о бири тәрәфдән исә, суфиләр вә шәриәтчиләр арасындакы мүбаһисәләр ичәрисиндә чалхаланырды. Низами Аллаһа инанан, пејғәмбәрә бағлы диндар вә садиг бир мүсәлман иди. О, ислам чәмијјәтини парчалајан мәзһәб вә фиргәләрин апардығы мүбаризәнин фөвгүндә дуран, дар фанатизм, сәбирсизлик вә тәмкинсизликдән узаг камил бир тәбиәт вә әхлаг саһиби иди. О, «Имам Әлијә бөјүк мәһәббәт бәсләдији кими, Өмәрә севкидән дә хали дејилди».[2] Дин саһәсиндә көстәрдији бу мүвазинәти о, фикир саһәсиндә дә көстәрирди. Бир суфи сифәтијлә суфилијә чох јабанчы олмадығы кими, тәрки-дүнјалыг

[1] Шаирин кениш мә'луматына шаһид олан «Хосров вә Ширин» поемасындан бир нечә бејти мисал кәтирмәк јеринә дүшәр:

Мәнәм данесте дәр пәргар-е аләм
Бе тәсрифо-бе нәһв әсрар-е аләм.

Һәме зич-е фәләк чәдвәл бе чәдвәл
Бе осторлаб-е һекмәт кәрдәәм һәл.

Ке порсид әз мән әсрар-е фәләк-ра
Ке мә'лумәш нә кәрдәм јекбәјекра?!

Зе сәр та паје ии дирине голшән
Конәм кәр гуш дари бәр то рөвшән.

[2] Бе меһр-е Әли кәр че мөһкәм пејәм
Бе меһр-е Әли кәр че мөһкәм нәјәм

истәјән дәрвишләрә дә өзүнү бағламамышды. Исрафдан вә дүнја не'мәтләриндән суи-истифадәдән, бәд әмәлләрдән вә һәр чүрә дүшкүнлүкләрдән өзүнү горумагла бәрабәр, о, һәјаты севирди вә һәјат севкисиндә өзүнә мәхсус бир көзәллик тапырды, көзәл јашамағы үрәкдән диләјирди.

Суфиликдәки *сејр вә сүлук* тәһсилини кимдән алмасы, һансы шејхләр тәрәфиндән иршад вә һидајәт едилмәси барәдә шаирин өзү сусуб бир сөз демәмишдир; јалныз бә'зи рәвајәтләрдә онун **Шејх Әхи Фәррух Рејһани** вә ја **Әхи Фәрәч Зәнчанидән** дәрс алмасы гејд олунур.[1] Тәдгигатчыларын бир гисми Низаминин суфи олмасыны гәбул етмәсәләр дә, онун суфијанә һәјат кечирмәси барәдә бүтүн алимләр һәмрә'јдирләр. О, јалныз шаир дејил, ејни заманда јүксәк сәвијјәли мүдрик, биличи вә шејх кими танынмышдыр.

Низаминин мүәллимләри сајылан адлары јухарыда чәкилмиш Әхи Фәррух вә ја Әхи Фәрәч һаггында тәзкирәләрдә вә тәрчүмеји-һал китабларында һеч бир мүфәссәл мә'лумат јохдур. Јухарыда гејд олундуғу кими, шаирин өз әсәрләриндә дә бу хүсусда һеч бир хәбәр јохдур. Бу чатышмазлыг нәтичәсиндә шаирин мә'нәви шәхсијјәтинин һәгигәтдә һансы гајнагдан илһам алмыш олдуғуну көстәрмәк чәтиндир.

Мүәллимләри сајылан шејхләрин адларындакы «Әхи» вә ја «Әху» компонентләриндән мә'на чыхаран бә'зи мүәллифләр Низаминин устады олан шејхин «ӘХИЛИК» тәригәт вә чәмијјәтинә мәнсуб бир мүршид олдуғуну тәхмин етмәкдәдирләр. «Әһли фүтүввәт»дә дејилән бу әхилик чәмијјәти үзвләринин нә кими фикир чәрәјаныны тәмсил етмиш олдугларыны тәдгиг едиб инчәләмәк долајысы илә дә олса Низаминин һансы вә нә кими ичтимаи вә фәлсәфи бир мәктәбә мәнсуб олдуғу һаггында да бизә гәти олмаса да бир тәсәввүр верә биләр.

Низаминин дөврүндәки әхиләр һаггында мә'лумат јохдур. Јалныз Ибн-Бәттутә XIV әсрдә јаздығы әсәриндә әхиләр һаггында чох көзәл мә'лумат вермишдир. Бу мә'лумата көрә «Әхилик һәр јердә, шәһәр вә кәндләрдә мөвчуд олуб Рум (јә'ни Анадолу) түркләринин јашадыглары бүтүн өлкәләрдә вар имиш. Әхиләр евсизләрә, јолчулара гајғы көстәрәрләрмиш, ачлары једирәр вә мөһтачлара јардым едәрләрмиш, зүлм вә һагсызлыг едәнләри исә өлдүрәрләрмиш. Ибн Бәттутә јазыр: «Бу хүсусда бүтүн дүнјада бунлардан даһа чох гејрәт вә гајғы көстәрән башга бир кимсә јохдур».

«Әхи өз синфиндән олан адамлары бирләшдирән шәхсә дејилирмиш. Онлар јалныз өз зүмрәләриндән оланлары дејил башга эснафдан олан кәнчләри, евсиз вә кимсәсизләри дә бир тәшкилатда

[1] Ибн-Бәттутә, Исфаһан шејхи вә завијә рәиси Гутбәддин Һүсејнин она бәхш едиб кејдирдији гәбанын тарихини данышараг демишдир ки, һәмин гәбаны вахтилә Әли һәзрәтләри, сонралар исә Әхи Фәрәч Зәнчани кејмишдир. Сәјјаһ Әхи Фәрәчин Әбу Аббаје-Нәһавәнди илә дә көрүшдүјүнү гејд едир.

бирләшдирирмишләр. Тәшкилата дахил олан үзвләр тәшкилатчыны өзләринә сәдр сечәрләрмиш. Бу сәдрләрә ӘХИ (јә'ни: г а р д а ш) дејәрләрмиш. Бу чәмијјәтләрин үзвләринә «әһли-фүтүввәт» дә дејиләрмиш.

Фүтүввәнин өзүнә мәхсус, мүасир терминлә десәк, клублары да вармыш. Ибн Бәттутә бизә өзү көрдүјү ӘХИ клубларыны (јә'ни завијәләрини) белә тәсвир едир. «Бир ев тикирләр, рәнкләјиб ағардырлар, јери халчаларла дөшәјирләр вә лазыми аваданлыгла долдурурлар. Јолдашлар күндүзләр ишләјир вә күндәликләрини газанырлар. Гаранлыг чөкүнчә һәмин евә кәлир вә газанчлары илә сатын алдыглары јемәк вә мејвә-тәрәвәзи вә с. өзләри илә бәрабәр кәтирирләр. Шәһәрә јени сәјјаһ кәлмишсә, ону да јанларына алыб һәмин евә кәтириб пулсуз-парасыз јемәк верәрәк гонаг сахлајырлар. Һәмин сәјјаһ јолуна давам единчәјә гәдәр онларын гонағы олур. Мән дүнјада бунлар кими јахшылыг едән, көзәл ишләр тутан башга бир адама раст кәлмәдим».

Ибн Бәттутә әхиләрин харичи көрүнүшү, гијафәләри вә кејимләри һагда да мә'лумат вермишдир: «Кејимләри габа гумашдан вә чох садәдир: ајагларына чәкмә кејир, башларына исә кечәдән дүзәлдилмиш «сәллә» дејилән папаг гојурлар. Бу сәлләнин үст тәрәфинә узунлуғу бир вә ени ики гарыш олан гумаш (әслиндә: тәјләсан) бағлајырлар.

Белләринә ики гарыш узунлуғунда хәнчәр бағлајырлар. Онлар бир јердә топландыглары заман башларындакы сәлләни чыхардыб бир јана гојурлар. Белә һалларда башларында такијә кими ипәк бир арагчын галыр».

Бу гыса мә'луматдан көрүндүјү кими, ӘХИЛИК о заман шәһәр эснафы арасында кениш јајылмыш фәал бир фикир чәмијјәти имиш. Ибн Бәттутә гејд едир ки, һөкумәтсизликлә кечән анархија дөврләриндә бә'зи вилајәтләр әхиләр тәрәфиндән идарә едилир вә халгын асајиши тә'мин олурмуш.[1] Бөјүк Сәлчуг империјасынын дағылдығы бир заман јерли дәрәбәјләрин артмагда олан зүлм вә зоракылыгларына гаршы шәһәрли эснафын өзүнү горумаг еһтијачындан доғулан бу тәшкилатлара мәнсуб оланлар, шүбһәсиз, о дөврүн фикир чәрәјаныны тәшкил едән суфиликлә бағлы олмушдур. Лакин дикәр суфилик чәрәјанларындан фәргли олараг, әхиләр садәчә олараг, фикир вә ријазәт саһәсиндә чәмијјәтдән узаглашараг пассив бир һәјат сүрмәмиш, дәрвишлик етмәмишләр; әксинә, онлар мүбаризә мәгсәдилә тәшкилат сәһнәсинә атылмышлар. Әхиләри орта әсрләрдәки Јахын Шәргин шәһәрләринә һөкмранлыг едән дәрәбәјләрә гаршы чыхан бир нөв ингилабчылар кими гәбул едиб гәләмә верәнләр дә вардыр. Мәсәлән, профессор Бертелс Низаминин ше'рләриндә бир нөв профессионал ингилаб тәшкилаты кими тәсәввүр етдији әхилик дүшүнчәсинә ујғун кәлән фикирләр

[1] Ибн Бәттутә сәјаһәтнамәсинин биринчи чилди, с. 312—314.

тапмышдыр. Профессор «Лејли вә Мәчнун» поемасынын мүгәддимәсиндәки «Сагинамә»дән бу сәтирләри өз фикринә шаһид кәтирир:

Нә вахтадәк буз кими дурмаг донуг
Суда өлү сичан тәк олмаг ујуг?

Чевшекләмә,[1] күл ким јумшаг олма,
Бәнөвшә тәк ики үзлү булунма.

Јери вардыр дәлиганлы олмаг јекдир[2]
Дәлиганлы чылғын олмаг кәрәкдир.

Тикан кими сиври булун, сәрт давран,
Башына күлдән чәләнкләр һөрсүн дөвран.[3]

Бертелс бу ше'рдәки «тикан» илә әхиләрин белләриндәки «хәнчәр» арасында бир әлагә көрүр. Әхиләрин мүбаризлији вә Низами тә'лиматы арасындакы мүнасибәти көстәрән бир-ики бејти дә биз әлавә едәк:

Һүшсүзлара јатаг олан бир гәрјә[4]
Залымлара верир голајча[5] чизјә[6]

Арслан үрәкли олмадан иш ашмаз,
Өкүз үрәклиләрдә мәрдлик олмаз.

Нәдән бојун әјирсән һәр гәзаја,
Нәдән разы олурсан һәр чәфаја?

Дағ кими дур, сыртын[7] олсун гајадаш,
Үзүнә габар дашүрәјин, әјмә баш![8]

---

[1] Ч е в ш е к л ә м ә к—солғунлашмаг, әлдән дүшмәк, зәифләмәк.

[2] Ј е к д и р—јахшыдыр.

[3] Та чәнд чо јәх фосорде будән
Дәр аб чо муш морде будән?

Чон гол бекзәр зе нәрмүхуји,
Бекзәр чо бәнөвше әз доруји.

Чаји башәд ке хар бајәд,
Диванекији бекар ајәд.

Мибаш чо хар һәрбе бәрдуш
Та хермәне гол кәши дәр ағуш.

[4] г ә р ј ә—кәнд.

[5] Г о л а ј ч а—асанлыгла.

[6] Ч и з ј ә—мүсәлман өлкәләриндә христиан, јәһуди вә башга динли әһалидән алынан верки.

[7] С ы р т—дағын башы, зирвәси.

[8] Ин дәһ ке һәсаре бинһошанәст
Игта-едеһе зәбункошанәст

Би шир-дели бесәр нәјајәд,
Әз гавделан һөнәр нәјајәд.

Кәрдән че нәһи бе һәр гәзаи
Рази че шәви бе һәр чәфаи?

Чон куһ боләнд поштији кон
Ба сәхт делан дороштији кон.

Низамидән ситат кәтирилмиш бу бејтләр онун Ибн-Бәттутәнин өз һекајәсиндә тәсвир етдији әхиләрлә мүнасибәтдә олдуғуну елми шәкилдә тәсдиг едә билмәз. Көстәрилән ујғунлуглар садәчә бир әдәби фәрзијјә вә еһтимал доғурур, чүнки бизим Ибн-Бәттутә заманына гәдәр бөјүк инкишаф јолу кечмиш, јеријиб-јетишмиш әхилијин Низами дөврүндәки вәзијјәт вә дурумундан хәбәримиз јохдур. Биз јалныз бу һәрәкәтин дикәр суфи тәригәтләри кими Шәргдән, Хәзәр саһилләриндән вә Хорасандан кәлдикләрини фәрз едә биләрик. Һәлә Сәлчуглар заманында «Әснаф чәмијјәтләринин» Өн Асијада јајылдығы бизә мә'лумдур. Јалныз «Хәмсә»нин әдәби тәшбеһләри арасында «Әхилији» андыран фикирләрә дејил, әснаф чәмијјәтләри арасында јајылмыш вә онлары бирләшдирән «Әхи» идеолокијасында да Низами фикирләринә ујғун идејалара раст кәлирик. «Футүввәтнамә»ләрдәки әхлаг нормалары илә Низамидәки әхлаги бејтләри гаршылашдырсаг, ибрәтамиз нәтичәләрә кәлә биләрик.[1]

Шаирин шәхси һәјатына аид мә'лумат тәәссүф ки, чох аздыр. Тәзкирәчиләрин бу хүсусдакы лагејдлији һамыја бәллидир. Тәзкирәчиләр шаирин үч дәфә евләндијини, бир оғлу олдуғуну хәбәр верирләр. «Хәмсә»ни диггәтлә охујаркән шаирин шәхси һәјатына аид башга бә'зи јени тәфсилат чыхара билирик. Шаирин илк евләндији гадын Дәрбәнд һакиминин көндәрмиш олдуғу Гыпчаглы бир кәниз олмушдур.[2] Бу түрк гызыны Низами сон дәрәчәдә севмиш

---

[1] «Ф у т ә в в ә т н а м ә л ә р» әски дөврләрдән әлјазма шәклиндә бизә кәлиб чатмыш рисаләләрдир. Бунлар әснаф тәшкилаты арасында јашајан әхилијин бир нөв түзүк вә програмларыдыр. Һәмин рисаләләрдәки әхлаги нормаларла Низаминин заһидлијә, тәгваја, /башгаларына гајғы көстәрмәјә, азад дүшүнчәлијә,/никбинлијә аид тә'лиматы 1 арасында бөјүк бир бәнзәрлик вар. «Футуввәтнамә»ләрдәки 1) «јалныз өз газанчынла јашамалысан», 2) «Сәнә гаршы пислик едәнә јахшылыг ет», 3) «һәва вә һәвәси тәрк ет», 4) «Даима халга јахшылыг вә хидмәт ет», 5) «Өзкәләрә гајғы көстәр вә һагсевәр ол» кими афоризмләрин (тәфсилат үчүн бах: Илхан Тарус, Әхиләр, Анкара, 1947) бир чохунун параллелләрини вә шаирانә ифадәләрини «Хәмсә»дә тапырыг:

[1] Чун мәш'әле дәсте-е рәнч-е ход хор,
Чун шәм'гәза зе кәнч-е ход хор;

[2]) Зе бәдгуј-е бәдгофте пенһан конәм
Бе падаш-е никәш пәшиман конәм.

[3]) Сер зе һәва тафтән әз сәрвәрист
Тәрк-е һәва говвәт-е пејғәмбәрист

[4]) Дәр гоул чени кон остовари
К-ејмән шәвәд әз то зинһари

[5]) Бар-е һәме микеш әр тәвани
Беһтәр зе че баркеш рәһани.

[2] Һомајунпејкәро нәгз-о, херәдмәнд
Ферестаде бе мән Дара-је Дәрбәнд.

В. Дәсткирди бу «Дәрбәнд саһиби»нин шаирин «Мәхзәнүл-әсрәр» поемасыны итһаф етдији Әрзинчан һөкмдары Бәһрамшаһ олдуғу гәнаәтинә кәлмишдир. Бу

вә онунла «бир јастыға баш гојмуш», јә'ни евләнмишдир. /1173-чү илдә). Чаны кими севдији вә әсәрләри гәдәр истәдији бирчә оғлу Мәһәммәд һәмин түрк көзәлиндән дүнјаја кәлмишдир. Гыпчаглы көзәл «Хосров вә Ширин» јазыларкән (1180-чи илдә) вәфат етмишдир. Шаир дүнја әдәбијјатында мисилсиз көзәллик өрнәји кими јаратдығы Ширинин өз әри Хосровун чәназәси үстүндә фәдакарлыгла чан вердијини тәсвир едәркән сөзү өз севкили арвадына кәтирәрәк дејир: «О (ширин), мәним Гыпчаглы Афагыма бәнзәрди, бәлкә дә онун өзү иди.[1] Беләликлә, Ширинлә мүгајисә етдији гыпчаглы һәјат јолдашынын ады Афаг олдуғуну, бә'зи тәдгигатчыларын гәнаәтинә көрә, шаир јери кәлмишкән билдирмишдир. Ејни заманда оғлу Мәһәммәдин бу гадындан доғулдуғуну да «түркүм көчдү исә дә, Илаһи, түрк баласыны сән өзүн гору»[2] сөзләри илә бизә анлатмагдадыр. Шаирин өз оғлу Мәһәммәдә бәсләдији севкинин һәдди-һүдуду олмамышдыр. Бу сонсуз севкинин чандан севдији илк арвадына бәсләдији дујғу вә һиссијјатын давамы олмасына һеч бир шүбһә јохдур. «Түрк» арвадына олан бағлылығы шаир «түрк баласы»на кечирмишдир.

Ешгин илаһи шаири Низами евләнмә мәсәләсиндә бирарвадлы (моногамија) олмағын тәрәфдары иди. Һәјатында үч дәфә евләнмишдир, лакин о һеч бир заман чохарвадлы олмамышдыр. Философ Сократын дили илә өјүд-нәсиһәт шәклиндә сөјләдији бејтләрдән бириндә Низами бирарвадлығын мәзијјәтини өзүнә мәхсус бир үслубла ачыгламышдыр; «Сәнә јарашан бир арвад сәнә бәсдир, чох досту олан достсуз галар. Дүнјанын једди атасы вә дөрд ана-

фәрзијјә доғру дејилдир. Дәрбәндин саһиби Хаганинин дә гәсидәләр һәср етдији Сејфәддин Мүзәффәр ибн Мәһәммәддир; чох еһтимал ки, шаирин һәјатында бу гәдәр уғурлу рол ојнамыш көзәл һәдијјә онун әдәби севкисинин бир көнүл веркиси олмушдур.

[1] Сәбокору чон бот-е гефчаг-е мән буд.
Кәман офтад ход ке Афаг-е мән буд.

—Чевик кетмәкдә, сан гыпчагым иди,
Санардын ки, мәним Афагым иди.

Бу бејтдәки «А ф а г» сөзүнү тәдгигатчыларын бир һиссәси, о чүмләдән В. Дәсткирди гыпчаглы көзәлин ады кими гәбул етмишләр. Лакин бизим гәнаәтимизчә «Афаг» исми кими шәхси ад јохдур. Гыпчаглы түрк көзәлинин ады «Афаг» дејил, «Апаг» олмалыдыр. Бу ад бу күн белә гырғызларда мөвчуддур. «Гыпчаг» сөзү классик Иран әдәбијјатында чох вахт «П»-һәрфинин «Ф» һәрфинә чеврилмәси илә «гыфчаг» шәклини алыр; «Хәмсә»нин бә'зи нүсхәләриндә белә, бу сөзүн «п» илә «гыпчаг» шәклиндә јазылдығына раст кәлирик. Белә «олдугда исә Низаминин «гыпчаглы» түркү-нүн ады түркчә «Апаг» вә ја «Апаг»дыр. Апаг мә'насында, Азәрбајчанча гадын ады олан «Ағча»ја даһа чох раст кәлирик.

[2] Әкәр шод торкәм әз хәркәһ нәһани
Ходајә, торкзадәмра то дани!

Чекилдијсе әкәр түркүм чадырдан
Илаһи, јаврусун гуртар гададан!

сы олдуғу үчүн онун ишләри долашыгдыр.[1] Өз өвладыны камил вә аһәнкдар көрмәк истәјирсәнсә, өз гәлбини бир ана илә бир атаја бағла».[2]

Низами «Игбалнамә»нин сонунда философ Архимеди башдан чыхаран чинли түрк көзәлинин өлүмүнү тәсвир едәркән өзүнүн шәхси һәјатындакы талесизликдән шикајәт едир. Бу шикајәтдән ајдын олур ки, «Ширин» сурәтини јарадаркән өз севимли «Апаг»ыны «Лејли»ни јазаркән икинчи «көвһәр»ини, чинли түрк көзәлинин мачәрасыны шәрһ едәркән үчүнчү «кәлин»ини итирмишдир:

Нәзмә чәксәм һәр заман бир дастан,
Чох түһафдыр талејим, вермәз аман!

Сачмаға башласам әтрафа шәкәр,
Севкили бир дилбәрим әлдән кедәр.

Дадлыча Ширини чүн хәлг ејләдим,
Чох шәкәр бир јарымы дәфн ејләдим.

Лејлинин чүн көшкүнә чәкдим һасар
Башга бир көвһәрими мән етдим нисар

Кетди дүнјадан јенә бир назәнин
Олду чәннәтлик бизим тазә кәлин,[3]

Нә гәрибә бир тале шаири тә'гиб етмишдир — јаратдығы көзәл гәһрәманлар севдији көзәл һәјат јолдашларыны өзләрилә көтүрүб апармышлар! Бу, гадын гысганчлығынын бир тәзаһүрүдүрмү? Бәлкә дә Низами севкили гадынларынын сурәтләрини өз сәнәтинин гүдрәти илә јашатмаг истәмишдир? Өзүндән «бу кәлинләрин гүссәси илә кәдәрли икән, румла русун һекајәтләрини нечә нәгл ејләјим?»—сорушан шаир өз суалына чаваб верир: «Ән јахшысы будур

[1] Әски космолокијада каинатын једди тәбәгәдән вә дөрд үнсүрдән ибарәт олдуғуна ишарәдир.

[2] Чо јекрәнк хаһи ке башәд пәсәр
Чо дел баш јекмадәро јекпәдәр.

[3] Мәра тале-е торфеәст әз сохән,
Ке чон ноу кон-әм дастан-е коһән.

Дәран әһд кан шәккәр-әфшан конәм,
Әрус-е шәкәр хәнде горбан конәм.

Чо һәлва-је ширин һәми сахтәм
Зе һәлва бәси ханe пәрдахтәм.

Чо бәр кәнче Лејли кашидәм һесар
Декәр гоуһәри кәрдәм нича несар.

Конун низ чон шод әруси бесәр
Березван сепордәм әрус-е декәр.

ки, дәрдләрими унудуб бу дастанлары јазмагла өз көнлүмү хошландырым».[1]

Илк ешгинин јадикары олан оғлу Мәһәммәд һаггында шаир даима дүшүнмүш вә бу «түрк баласыны» чандан кәлән бир истәклә бәсләмишдир. Беш бөјүк әсәринин дөрдүндә хүсуси бир шәкилдә, шаирин өз «Мәһәммәдчији»нә хитаб едән бејтләри диггәти чәлб едән дүшүнчә вә дујғуларла долудур. Бир ата өјүд-нәсиһәтләри шәклиндә олан бу хитаблар мүдрик, биличи шаирин камил адам типинин нечә јетишә биләчәји һаггындакы ән сәмими дујғуларынын тәрчүманыдыр. Чох исти бир истәјин мәһсулу олан бу дујғулары илә о, севимли оғлунун хатирәсини дә севимли әсәрләрилә бирликдә әбәдиләшдирмишдир. Һәгигәтән о, өз оғлуну әсәрләриндән бири кими гәбул етмиш, вә ону китабларына гардаш сајмышдыр.[2]

Өјүд вә нәсиһәтләриндә шаир оғлунун мә'нәви тәрбијәси вә чәмијјәтдә тутачағы мөвге илә марагландығыны мүвафиг вә кафи дәрәчәдә ачыгламышдыр. Бунунла бәрабәр, Низами оғлуну һәјатда мадди чәһәтдән тә'мин етмәк һаггында да дүшүнмүшдүр. О, «Лејли вә Мәчнун» поемасыны Ширван сарајына оғлу Мәһәммәд васитәсилә көндәрмиш вә китабын мүгәддимәсиндә Ширванын кәнч вәлиәһдинә јаздығы хитабын сәтирләриндә «өз әзиз оғлуну дәјәрли шаһзадәјә әманәт вермиш» вә ејһам васитәсилә она дөвләт идарәсиндә (диванда) бир иш верилмәсини хаһиш етмишдир. Бу хаһишин нә илә нәтичәләндији мә'лум олмаса да, бунун өзү севән бир атанын истәкли оғлунун мүгәддәраты илә ахыра гәдәр мәшғул олдуғуну көстәрмәк бахымындан әһәмијјәтлидир.

Сәмәргәндли Дөвләтшаһ, Лүтф-Әли бәј Азәр вә дикәр тәзкирәчиләрин гејдләринә әсасән, Низаминин јалныз бир оғлу олмушдур. Лакин һичри тарихи илә VII әсрдә јазылмыш «Лүбаб-үл-әлбаб» тәзкирәсинин мүәллифи Мәһәммәд Суфи, Низаминин кичик икән өлмүш бир оғлуна јаздығы бир мәрсијәни нәгл етмишдир:

Чәннәт көзәлләри илә бир јастыға баш гојан,
Јаврум, көзәл үзүнлә мәзара олдун рәван.

---

[1] Нәданәм ке ба дағе чәндим әрус,
Чегуне конәм гессе-је Рум-о Рус

Беһ әр нарәм әндуһ-е пишинә пиш,
Бәдин дастан хош конәм вәгте хиш.

[2] «Шәрәфнамә»нин сонунда шаир оғлуна беләмүрачиәт едир:

Гијмәтли дөрд китаб бурахдым сәнә,
Мәндән галыр онлар бирәр јадикар.
Дөрд гардашын вардыр, бешинчи сәнсән,
Дөрд рүкүндә сәнә әнчүм тәк бәргәрар.

Китаб-е керанмаје дари чәһар,
Чодагане һәр јек зе мән јадгар.
Бәрадәр чәһарәст пәнчом тои
Ке әркан чәһарәст, әнчом тои.

Мејвәсини һәјатын, јавручуғум, дәрмәдин,
Вардын чәннәтлик олдун, чәһәннәмлик олмадын.
Өмүр даһа чәкмәди јанағына бир хәт сәнин,
Ким јазмышды бу гәзаны башына бнаман?.
Торпаг көзүмдән ахан ганлы јашла исланса,
Кимсәјә кәлмәз гәриб, еј мәним чанымда чан.
Су вермәмәк тарлаја нечә мүмкүн олур ки,
Үзүндәки сәбзәлик торпагда тутмуш мәкан.[1]

Беләликлә, Низаминин Мәһәммәддән башга бир оғлу олдуғуна һөкм вермәк лазым кәлир. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, бу мәрсијәнин намә'лум, јад бир кәнчә јазылдығыны иддиа едәнләр дә вардыр.

Өз арвадларына бәсләдији һиссијјат, оғлу Мәһәммәдә көстәрдији гајғы, әлагә вә јухарыдакы мәрсијәси Низаминин, нә гәдәр гајғыкеш, һәссас вә шәфгәтли аилә башчысы олдуғуну көз өнүндә чанландырмагдадыр. Тәрчүмеји-һалына аид гејдләрдән көрүндүјү кими, Низаминин һәјаты доғулдуғу Кәнчә шәһәриндә кечмиш, бурадан тамамилә һеч бир тәрәфә ајрылмамышдыр. Јалныз тәзкирәләрдә һәмвәтәни Хагани Ширвани илә бирликдә бир дәфә Һәччә кетдији гејдинә тәсадүф олунмагдадыр. Фәгәт буна шүбһә едәнләр дә вардыр.

Низами тәвазөкарлыг вә гәнаәтә риајәт едәрәк заһидана садә бир һәјат тәрзилә јашамышдыр. Тәвазөкарлыг Низами һәјатынын ана хәтти олмушдур. Фирдовси мәшһур «Шаһнамә»сини Гәзнә сарајында она ајрылмыш хүсуси отагда мин бир гајғы ичиндә вә она вә'д едилән гызыл үчүн јазмыш, сонра исә гәләм һаггы үстүндә әфсанәјә чеврилмиш давасы илә мәшһур икән, Низами бүтүн поемаларыны Кәнчәдәки дәрвишханәсинин дөрд дивары арасында, кимсәдән һеч бир шеј уммадан јазмышдыр. Өз «рузи»сини исә о, башгаларынын «Әл сүфрәсиндән јох», «рузи пајлајан Аллаһ»дан көзләмишдир.[2]

Тәвазөкарлыгла ејни гајнагдан кәлән көзүтохлуг да шаирә мәхсус олан бир мәзијјәтдир. Онун нәзәриндә һәр бир адам анчаг

---

[1] Еј шоде һәмсәр-е хубан-е беһешт,
Ан ченан арезо анкәһ бәр хешт.
Бәрнәх өмр бесәр бордән хош,
Дузәхи нашоде рәфтән бе беһешт.
Хәт нәјавәрдә бето өмр һәнуз
Ин гәза бәр сәрәт ахер ке невешт?
Че әчәб кәр шәвәд, еј чан-е чәһан
Хак из дидеје мән хуна-гошт.
Сәбзәзаре хәтәт әндәр хакәст
Аб кеј баз тәван дашт зе кешт?!

[2] Кәрәм нист рузи зе хан-е кәсан
Ходанст рәззаго рузирәсан —

Сүфрәсиндән адамларын јохса нәсибим
Ризг верән Танрыјадыр мәним бүтүн үмидим.

өз көзүтохлуғу илә әсл бөјүклүјүнү тапыр вә јалныз халга мөһтач олмадыгча азадлығын һәгиги зөвгүнү дадыр. «Башгасы чөрәјинин ити вә ја сүфрәсинин пишији» дејил, «өз әмәјинин мәһсулуну јејән» вә «ишығыны өз јағындан алан»лара Низами шәхси тәчрүбәсинә әсасланараг, дүнја падшаһларынын онлара гуллуг едәчәјини вә'д едир.[1]

Низами дөврүнүн башга мәддаһ шаирләриндән фәргли олараг, һөкмдарлар гапыларындан узаглашыб тәвазөкар бир һәјат тәрзиндә јашамышдыр. Шаир бу һәрәкәтин һикмәтини бизә белә шәрһ етмишдир: «Падшаһын вердији маашдан имтина ет, бундан кәләчәк шеј бәдбәхтлик вә аваралыгдан ибарәтдир. Падшаһла дуруб отурмагдан чәкин, чүнки бу памбыгла одун мүнасибәтинә бәнзәр. Од нә гәдәр парлаг олса да, саламатлыг ондан узагларда олур. Пәрванә шамын ишығына чан атараг, она јахынлашынча јаныр».[2]

Сәмәргәндли Дөвләтшаһ шаирин бу фикирләринин изилә кедәрәк Низами илә султан Гызыл Арслан арасында кечән чох марагльы бир һекајәт сөјләјир:

«Азәрбајчанын гүдрәтли вә зәһмли падшаһы атабәј Гызыл-Арслан Низамини көрмәк истәмиш вә шаири јанына чағыртдырмышдыр. Көндәрдији адам шаирин ибадәтдә олдуғу вә һеч кимсә илә көрүшмәк истәмәдији һагда падшаһа хәбәр кәтирмиш. Султан бу чәсарәтли шејхи шәхсән көрмәк истәмиш. Падшаһын нијјәти һаггында хәбәр тутан шаир султана өз әзәмәтини кәстәрмәк үчүн *кәрамәт* көстәрмиш, индики терминлә десәк ону һипноз етмишдир: Гызыл Арслан шаирин јанына кәлдикдә, шаһанә бир тахт үстүндә отурмуш, әтрафында гуллар, хидмәтчиләр, мә'мур вә әскәрләрлә долу әзәмәтли башытачлы бир шаһла гаршылашмыш. Бу әзәмәт гаршысында кичилән султан еһтирамла јерә әјиләрәк она тә'зим етмәк истәјәркән, өнүндәки мәнзәрә дәјишмиш: падшаһ өзүнү садә бир дөшәк үстүндә отурмуш, габағында гәләм вә мүрәккәб јазы илә мәшғул бир шејхин гаршысында көрмүшдүр».

Беләликлә, шаир илә шаһ арасында сәмими бир достлуг јаранмышдыр. Бу һадисәдән сонра «ики һөкмдар» (јә'ни Гызыл Арслан вә Низами—*ред.*) ара-сыра көрүшмәјә давам етмишләр.

Бу, шүбһәсиз, бир әфсанәдир. Лакин бу әфсанә Низаминин мүстәгиллијини вә һөкмдарлара гаршы лагејд вә онлардан асылы олмадығыны көстәрән бөјүк бир рәмз вә символдур...

Низами бу әсаслы фәзиләтләринә ујғун јүксәк бир әхлаг саһиби олмушдур. Дүнјанын һеч бир заман бош галмадығы габа типләрлә бәднијјәтли адамларындан Низаминин һәддиндән артыг чәкдији әзијјәтләр онун шикајәтнамәләриндән ајдын көрүнүр. Лакин шаир өз мүасирләри[1] кими бу габалыг вә кобудлуглара шиддәт вә һиддәтлә дејил, өзүнәмәхсус јумшаглыг вә јахшылыгла гаршы чыхмышдыр. Тәбиәт е'тибарилә јумшаг вә һамыја јахшылыг диләјән шаир она пислик истәјәнләрә белә, писликдән чәкинмишдир. Онун сөзләрилә десәк о, пислик едәрсә, «бу писликдән мә'нәви әзаб чәкәчәјинә» әмин олмушдур. *Јахшы олмаг, јахшылыг етмәк* вә *јахшылыгда галмаг* шаирин һәјатдакы әсас принсипи олмушдур. Кобудлуг гаршылыглы кобудлугла дејил, әксинә, јахшылыгла арадан галдырыла биләр. «Өмрүнүн сонуна гәдәр јахшылыг едә билсә» шаир өзүнүн «јахшы адамларын зијарәткаһы» олачағына инанмыш вә бу һагда јазмышдыр.

Әсәрләриндә һамыја төвсијә етдији: «һәвәс вә нәфсә һаким олмаг лазымдыр» принсипинә өмрүнүн ахырына гәдәр садиг галан бу Аллаһ адамы, өз «әлинин зәһмәти» сајәсиндә өмрүнү касыб «дәрвиш әзәмәти» илә кечирмишдир.

Зәманәсинин о бири шаирләри кими Низами сарајларда гуллуг едиб падшаһларын архасынча кетмәмишдир. Һөкмдарларын һүзуруна чох надир вә јалныз хүсуси сурәтдә чагрылдығы һалларда кетмишдир.

Шаирин јазмыш олдуғу гәсидәләр о дөврүн һаким вә султанларына јалтаглыгларла долу сарај гәсидәләринә бәнзәмәз. Низаминин гәсидәләри, тәзкирәчиләрин јекдилликлә сөјләдикләри кими, суфиликдән, инзива вә кушәнишинликдән, дүнја не'мәтләриндән пәһриз етмәкдән вә һамынын мәнафејинә чалышмаға чағыран өјүд-нәсиһәтләрдән ибарәтдир. Башгаларына гајғы көстәрмәк (алтруизм), «бачарырсанса башгасынын јүкүнү чәк, јүк чәкән бирисини гуртармагдан даһа јахшы нә ола биләр».[2] Низаминин бу дедикләри онун тәбиәтинин ән характерик хүсусијјәтләрини тәшкил едир.

Шаир «Хосров вә Ширин» илә «Једди көзәл» кими сарај һәјаты илә «чалғы» вә «ички» мәчлисләринин инчәликләринә варынчаја гәдәр ән парлаг тәсвирләрини верә билдији һалда бу кими ејш вә ишрәт мәчлисләринә кетмәмиш, өмрүндә, бир дәфә дә олсун, ағзына «ички» алмамыш вә ја, өз ифадәси илә десәк, о, додағы илә этәјини шәраба булашдырмамышдыр. Бу дедикләримизи һәм шаир өзү

[1] Чун мәш'әле дәстрәнч-е ход хор
Чун шәм ғәза зе кәнч-е ход хор.

Та ба то бесоннәт-е Незами
Солтан-е чәһан конәд ғолами.

[2] Пәрване бешәм бәрфорузәд
Нәздик ке чун шәвәд бесузәд.

[1] Низаминин чағдашларындан Хагани, Әбу-л-Үла, Мүчир вә саирләринин јаздыглары һәчвләр вә еләдикләри шиддәтли чәкишмәләр мәшһурдур.

[2] Бар-е һәме микәш әр тәвани
Беһтәр зе че баркеш рәһани. —

— Гатлан бүтүн јүкләрин јүкүнә
Јүк чәкәни гуртармагдан јахшы нә?!

поемаларында гејд етмиш,[1] һәм дә онун һәјаты һаггында мә'лумат верән тәзкирәчи вә алимләр бир ағыздан тәсдиг етмәкдәдирләр.

«Ағыла дүшмән олдуғу үчүн һарам» һесаб етдији шәрабдан ијрәнән шаирә, әсәрләриндә көрдүјүмүз сагиләрин бөјүк һәвәс вә шөвг илә гәдәһләрә сүздүкләри шәраб әчәба һансыдыр?

—Бу, шаирин сәмими шәрһинә көрә **һарам олмајан ағыла позғунлуг** дејил, анчаг ајдынлыг верән илаһи бир шәрабдыр—еләә бир шәраб ки, онун вердији сәрхошлуг чазибәси илә шаир өзүндән 800 ил сонра белә охучуларыны өз сәнәтинин чана һопан нәш'әси илә «мәсту биһуш» етмәкдәдир.

Низами иззәти-нәфсинин јүксәклији илә танынмышдыр. Өзүнү дәрк етмиш бу һәгиги инсан, өзүнүн дедији кими, «вүчудунун харичиндә јашамаг сиррини» билмәклә галмамышдыр, еjни заманда мүасирләринә өзүнә гаршы бөјүк бир еһтирам һисси тәлгин етмәји бачармышдыр.

«Искәндәрнамә»дә өз вәзијјәтини тәсвир едәркән, билавасита билдирир ки, о, «Аллаһа сығынмагдан башга бир гајғысы олмајан бир мүтәфәккирдир» вә сонра өзүнү мәшһур јунан философу Сократа бәнзәдир. Инзивада јашајан шаир она көстәрилән еһтирам вә е'тибарын сәбәбини јенә Сократын чүмләси илә шәрһ едир: «Инсанлар онлардан гачанлара даһа чох мејл едирләр».[1]

Беш бөјүк мәснәвисиндән биринчиси—«Мәхзәнүл-әсрар»ы Низами һичринин 559-чу илиндә /милади: 1160-чы илдә/ јазмышдыр. Һәмин тарихдә шаир 20 јашында олмушдур. «Мәхзән» онун илк әсәри дејилдир. О вахтларда шаир суфијанә гәсидәләри, гәзәлләри вә башга ше'рләри илә артыг јахшы танынмыш бир сәнәткар иди. Гәзәлләр өз дөврүндә һәр јана јајылмыш вә бүтүн охучулар тәрәфиндән севилмишди. Азәрбајчан атабәјләриндән Гызыл Арсланын мәчлисләриндә ханәндәләрин онун гәзәлләрини охудугларыны шаир өзү гејд етмишдир.

Сон бөјүк әсәри «Искәндәрнамә»ни Низами һичринин 597-чи илиндә (милади: 1201-чи илдә) јазмышдыр. Бу тарихдән дөрд вә ја беш ил сонра тәсвир етдији бүтүн гәһрәманлары кими, о да, кәдәрли бир агибәтә уғрамышдыр. Искәндәрин вә онун әтрафындакы јунан философларынын өлүмүнү бир-бир тәсвир едән һаким шаир өз өлүмүнү дә тәсәввүр етмиш вә «онларын јухуја кетдикләри кими Низами дә ујуду» демишдир.[2] Алтмыш үч илә јахын өмрүнүн јарым әсрлик мүһүм бир гисмини сәнәт, һикмәт вә инсанлары дүз јола һидајәт етмәјә сәрф етмишдир. Нәһајәт, өз сөзләрилә сөјләсәк, 1204-чү илдә о, *«мүвәггәти гәлбини тәрк едәрәк әбәдијјәтә говушмушдур»*.[3]

Беләликлә, дүнјанын өлмәзләри сырасына кечән Низами, һәјатында арзу етдији кими, өмрүнүн сонуна гәдәр өзүнә садиг галан шәхсијјәти үрфан әһлинин мә'нәви зијарәткаһы олмушдур.

Шаир һәлә һәјатда икән һәмвәтәнләри тәрәфиндән көрдүјү һөрмәт вә мәһәббәтин чох көзәл бир әфсанә шәклиндә сонракы нәсилләрә кечмиш олдуғуну билирик.

Низамијә бу símаны верән онун јалныз бөјүк бир шаир дејил, еjни заманда халг үчүн чалышан, вәтән үчүн јанан идеалист бир мүчаһид вә чәмијјәт адамы олмасыдыр.

[1] «Искәндәрнамә»нин мүгәддимәсиндә илһам гајнағы олан Хызыр пејғәмбәрә хитаб етдији бејтләрдә бу мисралар вардыр:

Еј мүбарәк Хызырым, санма ки, мән,
Меји гәсд етмәдәјәм «меј» деркән.

Дедијим мејлә өзүмдән кечәрәм,
Бу кечишлә о кедәр, аләм едәрәм.

Танрынын вә'ди мәним сагимдир,
Гәдәһим чәзбә, мејим севкимдир.

Тутдуғум һагг јола анд олсун ким,
Дәјмәмишдир мејә ағзым, әтәјим.

Мејә вурдујса Низами бир чам,
Һаг һалалы она олсун да һарам.

Нә пәндар еј Хезр-е пирузпеј,
Ке әз меј мәра һәст мәгсуд веј.

Әзин меј һәме биходи хәстәм,
Вәзан биходи мәчлес арастәм.

Мәра саги әз вә'деһје изәдист,
Сәбуһи әз хәраби, меј әз биходист.

Вәкәр нә беан рәһ ке та будәәм,
Бемеј дамәно ләб нәјалудәәм.

Кәр әз меј шодәм һәркез алудә чам,
Һәлале хода бәр Незами һәрам.

[1] Кәси ку зе мәрдом горизәндетәр,
Беду мејл-е мәрдом сәтизәндәтәр.

[2] Фозун буд шеш мәһ зе шәсто се сал
Ке бәр әзме рәһ бәр доһол зәд дәвал

Чо һале һәкиман-е пишине гофт,
Һәкиман бе хофтәндо у низ хофт.

Низаминин өз өлүмүнә һәср едилмиш бејтләр бә'зи тәдгигатчыларын фиринчә сонрадан әлавә едилмишдир. Белә фәрзијјәләр илә бәрабәр һәмин бејтләрин өз өлүмүнү әввәлчәдән һисс едән шаир тәрәфиндән јазылдығыны иддиа едәнләр дә вардыр. Бәһс едилән бејтләрин үслубу бу иддиаја һаг верәчәк бир сәвијјәдәдир. Шаир јалныз өлүмүнү дејил, өлүб кетдикдән сонра кечәчәк узун илләр нәтичәсиндә мәзарынын алачаг шәклини белә тәсвир етмишдир.

[3] Авропалы мүәллифләр шаирин вәфат етдији тарихи, 1204-чү или көстәрирләр вә бу да тәгрибән шәрг мә'хәзләринин фәрзијјәләринә ујғун кәлир.

II

ШАИРИН АЗӘРБАЈЧАН ҺӨКМДАРЛАРЫ ИЛӘ МҮНАСИБӘТЛӘРИ

Шаирин Гызыл Арсланла көрүшмәләриндән:

Кириб дәркаһа гасиб әрзә кәлди
Деди: «Шаһым, нәһр дәрјаја кәлди.

Низами

Низами «Пәнч кәнч» («Беш хәзинә») адландырдығы беш мәснәвисинин мүасири олмуш һөкмдарларын адлары илә бағламышдыр. Бу мүнасибәтлә онларын өзләрилә ја јазышмаг васитәсилә, ја да көрүшмәк јолу илә тәмасда олмушдур. О, долајысы илә дә онлардан сөз ачмыш вә мәдһијјәләр јазмышдыр.

Шаирин билаваситә мәһд етдији сүлалә, дөврләриндә јашамыш олдуғу Азәрбајчан атабәјләридир. Әсәрләриндән ики бөјүјүнү (Хосров вә Ширин» илә «Искәндәрнамә»ни) шаир атабәјләрә итһаф етмишдир.

Һәјаты илә сых бағлы олдуғу үчүн бурада шаирин әсәрләриндәки итһафлар үзәриндә бир аз дајанмағымыз лазымдыр. Низами илк мәснәви «Мәхзән-үл Әсрар»ы шаир Сәнанинин Гәзнәвиләр сүлаләсиндән олан Бәһрам шаһын адына јаздығы «һәдигәт-үл-әсрар»а бәнзәдәрәк јазмыш вә ејни ады дашыјан Әрзинчан һәкмдары Фәхрәддин Бәһрамшаһ Мәнкүчәкә[1] итһаф етмишдир. Китабы Бәһрамшаһа тәгдим етмәк үчүн Низами шәхсән өзү Әрзинчана кетмәк истәмишсә дә, о заманкы гошун һәрәкәтләри учбатындан өз мәгсәдинә наил олмамышдыр, чүнки «јоллар бағланмышды». Буна көрә шаир китабын јалныз көндәрилмәсијлә кифајәтләнмишдир. Өз әсәрини көндәрәркән шаир Әрзинчан сарајынын шаһа јахын шаирләрлә әһатә олундуғуну билирди, лакин онлара үстүн кәләчәјинә дә әмин иди. «Руму алан вә Абхазијаны фәтһ едән» Бәһрамшаһа мүрачиәт едәрәк шаир дејир: «онлар, јә'ни Әрзинчан шаирләри Низаминин габағында һесаб верәчәк кимсәләрдир». О, өзүнү «сөздән дүзәлдилмиш гылынч саһиби» адландырыр вә «гаршысына чыханларын башларыны кәсәчәк» дејә өјүнүр.[1]

Шаирин икинчи бөјүк әсәри—«Хосров вә Ширин»дир. Итһаф вә мәдһијјәләри бахымындан бунун диггәти чәлб едән орижиналлығы вардыр. Әсәр, әслиндә, о дөврүн һәгиги саһиби вә һөкмдары Азәрбајчан атабәјләринин икинчиси олан Шәмсәддин Мәһәммәд Чаһан-Пәһләванын адына јазылмышдыр. Лакин о заман Иран Сәлчугларынын сонунчусу Тоғрул исмән (номинал шәкилдә—*ред.*) һәлә султанлыг рүтбәсини дашыдығы үчүн китаб да рәсмән онун адына итһаф олунмушдур. Бу итһафларда һәр нә гәдәр султан Тоғрула «Султан» вә атабәј Мәһәммәдә «наиб-е султан» дејилирсә дә, мәгсәдин ифадәсинә кәлинчә, әсл султанын ким олдуғу мејдана чыхыр. «Пәнаһ-е мүлк» илә «ходавәнд-е чәһан» олан «султан-е адил»дән шаирин истәдији јалныз «шаһәншаһлар башчысы» олуб «дүнјаны зүлмдән гуртармыш» бөјүк атабәјә төвсијәдән ибарәтдир. Һәмин атабәјә ки, онун кими гүдрәтли икинчи адамы аналар доғмајыб; «һәбәшдән Чинә гәдәр бүтүн өлкәләр бу дөвләт хадиминин үзүнә ачылыр; Ирагда бадә галдыраркән, Рум илә Шама горху салан бу адамын Абхаз илә Дәрбәнд овлағыдыр; Харәзм илә Сәмәргәндә һүчум едән, Кәнчәдән Хузистана гәдәр фәтһ едән вә Үммандан Исфаһанадәк ат чапан да одур».

Низами «дуачы»сы олдуғу бу гәһрәманын дүшмәнләрини гарғышлајараг дејир:

Бир шеј онунча дејилсә мәгсуд
Од тутуб јансын, олса да кәр уд.

Дүнјада һәр кәс она габарса,
Суда боғулсун шәкәр дә олса;

Һәр кәс гәлбини онун дарылтса,
Јерә батсын о, хәзинә олса.

Тоз гондурарса она бир көнүл
Солуб төкүлсүн, олса да бир күл.[2]

---

[1] Бәһрамшаһ Алп-Арсланын сәрдарларындан олуб хәлифә Гаим Биәмруллаһын илтифатыны газанмыш вә Алп-Арслан тәрәфиндән Әрзинчана вали тә'јин едилмишди. О, Мәнкүчәкин нәвәси вә Давудун оғлудур. Мәнкүчәклиләр бурада илләрчә һөкм сүрмүшләр.

Рүкнәддин Сүлејманшаһын Күрчүстана һәрби сәфәри һаггында јаздығы өз китабында Ибн-Биби Әрзинчан падшаһы мәлик Фәхрәддин Бәһрамшаһын да Рүкнәддинлә бир јердә кетдијини көстәрир. Һәмин әснада Ибн Биби дејир: «Е'чазкар гәләм устады кәнчәли Хачә Низами «Мәхзән-үл-Әсрар»ы Бәһрамшаһа көндәрмиш о да, бунун мүгабилиндә шаирә һәдијјәләр јолламыш вә әсәри тә'рифләјәрәк демишдир: «Бу китабын мүгабилиндә шаирә хәзинәләр долусу һәдијјәләр көндәрилсә, чох јерли олар. Бу китаб васитәсилә адымын дүнјада әбәди галачағы тә'мин едилир».

---

[1] Тиғи әз әлмас-е сохән сахтәм,
Һәр ке пәс амәд, сәрәш әндахтәм.

[2] Һәр ан чизи ке ура нист мәгсуд
Бе атәш сухте беһ кәр һәст ход уд.

Һәр ан кәс кәз чәһан ба у зәнәд сәр
Дәр аб офтәд әкәр ход һәст шәккәр.

Һәр ан шәхси ке ура һәст әз у рәнч,
Безир хак беһ кәр ход бовәд кәнч.

Һәр ан хатер ке у-ра зан ғобәрәст
Хәзан бада әкәр ход ноубәһарәст.

Чох чанлы вә мүбалиғәли мәдһијјәсинин јухарыда кәтирдијимиз бејтләриндән дә көрүндүјү кими Низаминин көзүндә Шәмсәддин Мәһәммәд садә бир атабәј вә султан наиби дејилдир; «фәтһ-и шаһи илә овн-и илаһи»јә наил вә лајиг олан бу адам сәлтәнәтин сығыначағы, «Хилафәтин дајағы»дыр. Бу, классик шәрг әдәбијјатынын мәшһур бир тәшбиһи илә «Икинчи Фәридун» вә «Чәмшид-е сани»дир. Һәтта онлардан да јүксәкдир, чүнки «онларын тахт илә тачлары вар идисә», бунун *«мөһтачлара тач бағышламасы»* вардыр. «Һәр хосровун (јә'ни падшаһын) јанында бир пәһләван олурса», бу өзү «һәм пәһләван, һәм дә хосровдур».

Атабәј Мәһәммәдин хатири бир дә «шаһлар шаһы атабәј Шәмсәддин Елдәнизин (Елдәкизин) вәлиәһди» олмагла әзиздир, чүнки Низами өзүнү бу «бағчанын», јә'ни Елдәнизләр сүлаләсинин «илк гушу» (бүлбүлү), јә'ни шаири һесаб етмишдир.

Низами Атабәј Мәһәммәдлә бәрабәр онун вәлиәһди олан вә сонралар тахта чыхмыш гардашы **Осман Гызыл Арсланы** да мәһд етмишдир. Даһа доғрусу, әввәлчә султан Тоғрул илә Атабәј Мәһәммәдә итһаф олунан әсәринин мүгәддимәсиндә гардашынын вәлиәһди кими мәһд едилмиш Гызыл Арсланын адына поеманын сонунда да узун бир «хатимә» һәср олунмушдур. Бу мәдһијјәјә көрә, Гызыл Арслан шәргин падшаһы, гәрбин исә пәнаһыдыр. «О, истәсә Чиндән хәрач, Румдан исә чизјә алар. Әкәр Һиндистанын фәтһинә варса, ораны гаралардан тәмизләр». Әсәрин дикәр бир јериндә шаир лүтфүнү көрдүјү бу гүдрәтли султанын өлдүрүлмәсиндән дујмуш олдуғу кәдәри нәзмә чәкмишдир. «Аби-һәјаты даддајан Зүлгәрнејн кими кәнчлијинин мејвәсини јемәдән бир дүшмән јарасы илә шәһид олан» бу падшаһын хатирәсини әзиз тутуб ағламышдыр.[1] Бунунла бәрабәр шаир бағлы олдуғу атабәјләр сүлаләсинин гүдрәт вә гүввәдә галдығындан тәсәлли алараг демишдир. «О өлдүсә, Мәһәммәд оғлу Әбу-Бәкр сағ олсун.» Елдәнизләрин бу зијалы нүмајәндәсинә Низами өзүнүн ән бөјүк поемасы олан «Искәндәрнамә»ни итһаф етмишдир.

Үчүнчү мәснәвиси олан «Лејли вә Мәчнун»у шаир Ширваншаһ Мәнучеһрин оғлу Ахситанын сифаришилә јазмыш вә онун ады илә бағламышдыр.

Ширваншаһлар Шимали Азәрбајчанда јерли бир сүлалә олуб, һөкмдарлыглары, бә'зән, мәркәзи Кәнчә олан Аран вилајәтинә, һәтта Араз чајынын чәнубунда Тәбриз вә онун әтрафына белә шамил олмуш, бә'зән дә чәнуби Азәрбајчанда јүксәлән һөкмдарлара, мәсәлән, Азәрбајчан атабәјләринә, табе бир вәзијјәтдә олмушлар.

[1] Бәри нахорде әз бағ-е чәвани
Чо Зүлгәрнејн аб-е Зендәгани

Шәһадәт јафт әз зәхм-е бәдәндиш
Ке бала ән чәһанәш зин чәһан биш.

Бунлар, шәргдә өрнәкләри көрүнмүш олдуғу кими өз нәсилләринин гәдимлијини көстәрмәк үчүн өзләрини Иран Кәјаниләринә бағлајырдылар. Низами дә Мәлик Мәнучеһрин «Бәһрам нәслиндән вә Адәмдән бәри шаһ оғлу шаһ олдуғундан» бәһс етмишдир. Бундан башга шаир Ахситанын «Әбул-Мүзәффәр» (јә'ни «Зәфәр, галибијјәт атасы») олдуғуну билдирәрәк, елм вә үрфан адамларына һамилик етдијини дә алгышларла јад ејләмишдир.[1]

Үмумијјәтлә, Ширваншаһлар сүлаләсиндән олан бу адлы-санлы Азәрбајчан һөкмдарынын бүтүн мадди-мә'нәви мәзијјәтләри илә парлаг портрети Низаминин поемасында верилмишдир.

Шаирин *«һәфт пејкәр»* адындакы дөрдүнчү мәснәвиси Марағa һакими Ағсонгурлар нәслиндән Әлаәддин Көрп (көрпә) Арсланын хаһиши илә јазылмыш вә она да итһаф олунмушдур. Бу шәхс шаирин ше'рләриндә гүдрәтли бир һөкмдар, «тач бәхш едән вә бач алан бир «хосров»дур. «Өлкәләр алан бу Арслан тач вә тахт е'тибары илә Алп-Арсландан даһа үстүндүр». «Ағсонгур нәсли онунла учалыб».[2]

Бешинчи мәснәви—«Искәндәр-намә» јухарыда гејд олундуғу кими Азәрбајчан падшаһларындан Атабәј **Нүсрәтәддин Әбу-Бәкрә** итһаф олунмушдур. Бу һөкмдар атабәјләрдән шаирин шәхсән чох севдији Мәһәммәд Чаһан-Пәһләванын оғлудур. Әмиси Гызыл Арслан өлдүрүлдүкдән сонра Азәрбајчан тахтына чыхмыш вә нисбәтән узун сүрән һакимијјәти нисби бир раһатлыг ичиндә кечмишдир. Бизә раст кәлмиш бир гејдә көрә Әбу-Бәкрин өзү дә шаир имиш вә «Бишкин» тәхәллүсүнү дашыјырмыш.[3]

Ејни заманда бу падшаһ елм, үрфан вә әдәбијјатын да һамиси имиш. Низаминин Әбу-Бәкрә һәср етдији сәтирләрдә онун атасы вә әмисинә бәсләдији чошгун мәһәббәт һисс едилмәкдәдир. Әбу-Бәкрин әдәбијјат мараглысы вә һамиси олдуғу да шаир тәрәфиндән ајрыча гејд едилмишдир. Низаминин фикринә көрә, «башгалары инсанса», атабәј Әбу-Бәкр «там бир инсанлыгдыр»[4] «Ирәм бағындан учмуш бүлбүл»—Низами өз «арамкаһыны» бу «инсанлыг бағында» тапмыш вә онун «Дөврүндә бәстәләдији нәғмәләрлә адынын илләрчә јашамасыны тә'мин етмишдир».

Шаирин дөрдүнчү Атабәји мәһд етдији ше'рләр рәсми итһаф чәрчивәсиндән чыхараг сәмими һиссијјат вә бөјүк севкини тәрәннүм едирләр. Искәндәрин фәзиләт вә гәһрәманлыгларыны тәсвир

[1] Ширваншаһ Ахситан ибн Мәнучеһрин руслара гаршы газанмыш олдуғу зәфәр сарај шаири мәшһур Хагани Ширвани тәрәфиндән гәсидәләринин бириндә гејд олунмушдур.

[2] Ағсонгурларын нәсәби Атабәј Ағсонгура чатыр. О, 1131-чи илдә һөкумәт башына кәлмишдир. Сонралар Ағсонгурлар јалныз Марағa маһалына һакимлик етмишләр.

[3] E Browir iterary History of Rersia. London 1909

[4] Әкәр дикәрам к-әслишан адәмист
һәме мәрдомәнд, у һәме адәмист.

едән бир мәтнин ичәрисиндә шаир бә'зән етдији кими актуал мәсәләләрә кечәрәк, бир нечә бејтлә дөврүнүн һөкмдарына мүрачиәт едир. Бу хитабында Атабәјә бәсләдији севкиси илә чошуб: «О улдуз батды исә, сән чыхдын», «Сәнин падшаһлығын әбәди олсун!»— дејә хејир-дуа етдикдән сонра, «шаһ Ахситандан сонра бу күлүстанда Әбу-Бәкрин чичәкләндијини» вә өзүнү (јә'ни шаири) ондан (јә'ни Ахситандан) даһа јүксәк тутараг шаһ бағынын һеч бир заман үзүнә бағланмадығыны» тәшәккүрлә билдирир.[1]

«Искәндәр-намә»нин икинчи һиссәсини тәшкил едән «Игбалнамә»дә әсәрин Мосул атабәјләриндән Иззәддин Мәс'уд адына бир итһаф көрүлмәкдәдир. Бу барәдә әлимиздәки гајнагларда үч чүр рә'ј илә гаршылашырыг.

Биринчи рә'ј «Ensyclopedie de L'Islam»да «Низами» мәгаләсини јазан Ј. Бертелсиндир. Онун мүлаһизәсинә көрә, «Искәндәр-намә» илк дәфә һәмин адама итһаф олунуб, лакин сонралар итһафын мәтни дәјишдирилмиш, нүсхәси Атабәј Әбу-Бәкрә тәгдим едилмишдир.

Икинчи рә'ј әлимиздәки «Хәмсә»нин һичринин 1313-чү илиндә Ширазда чап едилмиш китабын мүгәддимәсинин мүәллифинә аиддир. Һәмин мүәллиф јухарыдакы фәрзијјәни јерли-дибли рәдд едир. Ширазлы нашир «Иззәддин мәс'уд фәсли»нин сонралар мәтнә әлавә едилдијини сөјләјир. О, бу иддиасына поеманын лап әввәлиндә «Мәлик Нүсрәтәддиндән бәһс едилдијини» дәлил кәтирир.

Үчүнчү мүлаһизә исә Вәһид Дәсткирдининдир. Бу мүлаһизәјә көрә «Искәндәрнамә» бир дејил, ики китабдан—«Шәрәфнамә» вә «Игбалнамә»дән ибарәтдир. Биринчи китаб Әбу-Бәкрә, икинчи китаб исә Иззәддин Мәс'уда итһаф олунмушдур. «Игбалнамә»нин бә'зи нүсхәләриндә Нүсрәтәддиндән бәһс едән сәтрләр «илһаги»— сонрадан артырмадыр.

Әлимиздәки нүсхәнин тәдгиги нәтичәсиндә ширазлы наширин рә'јинә биз дә шәрик олуруг. Хүсусән Иззәддин үчүн јазылмыш

---

[1] Әкәр шод сәһи-сәрв шаһ Ахсәтан,
То сәр-сәбз баши дәрин голсетан

Кәр у дашт әз не'мәтәм бәһрәмәнд,
Рәсанд әз зәминәм бе чәрх-е боләнд.

То з-ан беһтәр о-бәртәрәм даштн
Дәр-е бағра бәсте нәгзашти.

(Сәрв гамәтли шаһ Ахситан (бу дүнјадан) кетдисә дә
Бу күлүстанда сән чичәкләнирсән.
Бахмајараг ки, о, (бүтүн) не'мәтләрлә мәни бәһрәләндириб
Јердән уча көјләрә галдырмышды,
Сән мәнә ондан даһа јахшы бахыб даһа јүксәкләрә галдырдын
Бағын гапысыны үзүмә бағламадын—*ред*).

бејтләрин ифадә тәрзи Низами услубуна тамамилә ујғун дејил. Бундан башга Әбу-Бәкрә һәср едилмиш фәсилдәки бир чох бејтләр гисмән ејнилә, гисмән дә гәрибә бир дәјишикликләрлә тәкрар олунурлар. Буну һәр һалда «сөз халиги» олан бир шаирин едә биләчәјини дүшүнмәк гәтијјән мүмкүн дејилдир. Мәсәлән, Азәрбајчан Атабәјинә һәср олунмуш илк мүгәддимәдәки:

Тәрәфдаре мәғриб бемәрданәки
Гыдырхан-е мәшриг бе фәрзанәки

(Мәғрибин тәрәфдарыдыр өз мәрдлији илә,
Мәшригин Гыдырханыдыр өз мүдриклији илә.—*ред.*)

бејти Мосул Атабәји Иззәддин үчүн јазылмыш фәсилдә ашағыдакы шәкли алмышдыр:

Тәрәфдар-е Мусил бефәрзанәки
Гыдырхан-е шаһан бемәрданәки

(Мосулун тәрәфдарыдыр өз мүдриклији илә,
Шаһларын Гыдырханыдыр өз мәрдлији илә —*ред.*)

Башга мисал:

Шәһәнра зе рәсми ке ајин бовәд,
Қәлид аһәнин, кәнч зәррин бовәд

**(Гануна чеврилмиш адәтә көрә,
Шаһларын кимди дәмирдән, хәзинәләри гызылдан олур—*ред.*)**

Бејтин о бири варианты:

Зе шокр-е веј ән'ам әфзун бовәд
Қәлид аһәнин, гофл зәр чон бовәд

(Она тәшәккүр ән'амыны артырыр,
Нечә ола биләр ки, ачар дәмирдән, гыфыл гызылдан олсун?—*ред.*)

Белә бир шәклә дүшмүш бејтин Низами сөзләринә бәнзәмәдијини фарс дилини бир аз билән һәр бир адам о дәгигә һисс едә биләр.

Башга мисал:

Сәлаһ-е чәһан амәд ан шәб пәдид.
Қе әз мадәр ин собһ-е садиг дәмид.

(Дүнјанын ишләри о кечә дүзәлди ки,
Бу ишыглы сүбһ анадан олду—*ред.*)

Бу бејт Иззәддинә итһаф вариантында ашағыдакы ејбәчәр шәклә дүшмүшдүр:

Сәлаһ-е ситәм ан шәб амәд пәдид,
Қе әз моукәб ан собһ-е садиг дәмид.

(Зүлмүн ишләри о вахт дүзәлди ки,
Моукебдән бу ишыглы сүбһ ачылды.—*ред.*)

Ики башга-башга һөкмдарлара мүрачиәтдәки мисралардакы охшарлығы вә һәтта биринә итһаф олунмуш («Әкәр дикәран к-әслишан адәмист, һәме мәрдомәнд, у һәме адәмист») бејтин о бирисинин мәдһијјәсиндә олдуғу кими тәкрарланмасыны нәзәрә алсаг, һеч шүбһә јохдур ки, ширазлы нашир һаглыдыр. Белә әчаиб јазыны вә ја бу шәкилдә ше'рләрин мәзмун вә формасынын дәјишдирилмәсини мөһтәшәм сөз сәнәткарына мәнсуб етмәк онун хатирәсинә гаршы бөјүк һөрмәтсизлик оларды.

Дүнја мүһарибәсинә көрә Авропанын үмуми китабханаларында сахланылан гәдим әлјазмаларыны көрмәк олмады, чүнки надир нүсхәләри һава бомбардманындан хилас етмәк үчүн хүсуси сығыначаглара көчүрмүшдүләр. Бунунла бәрабәр, Меһмәт Мәһәррәмин Парисдә сатын алдығы XIV әсрә аид бир әлјазманы арашдыра билдик. Бурада Иззәддин адына јазылмыш һеч бир итһаф јохдур. Ширазлы наширин рә'ји бу факт илә дә гүввәтләнмиш олур.

Вәһид Дәсткирдинин «Шәрәфнамә» илә «Игбалнамә»нин ајры-ајры мүстәгил әсәрләр олмалары барәдә иддиасы да гүввәтли дејилдир, чүнки Низами өзү «Пәнч кәнч»и тәшкил едән мәснәвиләрини сајаркән «Искәндәрнамә»дән јалныз бир ваһид әсәр кими сөз ачмышдыр. О, «Шәрәфнамә»нин мүгәддимәсиндәки мүндәричатыны ачаркән, Искәндәрин һәм дөвләт хадимлијиндән, һәм дә һәкимлик вә пејғәмбәрлијиндән бәһс едәчәјини ачыгча е'лан етмишдир. Демәли, билдијимиз кими, бу програм «Искәндәрнамә»нин, јә'ни бир әсәрин ики һиссәсиндә һәјата кечирилмишдир.[1]

Башга бир факт. «Искәндәр-намә», «Шәрәф-намә» һиссәсиндә шаирин гејдинә көрә, һичринин 593-чү илиндә /милади:1199/ јазылмышдыр. Бизә дәгиг мә'лумдур ки, китаб шаирин һәјатынын сон күнләриндә тамамланмышдыр. Буна, күзкүјә бахыб «көрәсән әсәрими битирә биләчәјәмми?» дејәрәк өз зәифлик вә гочалығындан шикајәт едән шаирин өзү дә ишарә етмишдир.[2]

1199-чу илдән сонра битирдији бир әсәри Низами Мосул атабәјләриндән I Мәс'уда һәср едә билмәзди, чүнки һәмин шәхс 1193-чү илдән сонра артыг шаһ дејилди. Китаб онун дөврүндән ән азы алты ил сонра јазылмышдыр. Поема I Мәс'уда итһаф олуна билмәзди, чүнки 1204-чү илдә өлән бир шаирлә 1211-чи илдә тахта чыхан

[1] Бах: бу китабын икинчи һиссәсиндәки «Низаминин беш китабы» фәслинә.

[2] Нәзәр чор дәр ајине әндахтәм
Дәру сурәт-е хиш нәшнахтәм

Һерасидәм әз доуләт-е тизгам
Ке бегзарәд ин нәгшра натәмам.

(Күзкүјә нәзәр саларкән орада өз сурәтими танымадым
Тез јеријән таледән горхдум ки,
Бу нахышы тамамламаға о, имкан вермәсин—*ред*).

һөкмдар арасында бир әлагә вә мүнасибәт ола билмәсини тәсәввүр етмәк һеч чүр мүмкүн дејилдир. Демәли, «Искәндәрнамә»нин һәр ики һиссәси јалныз 1191-чи илдән 1210-чу илә гәдәр һакимијјәт башында олан Азәрбајчан Атабәји Нүсрәтәддин Әбу-Бәкрә итһаф олунмушдур.[1] «Искәндәрнамә»нин Мосул Атабәјләриндән Иззәддин Мәс'уда дејил, Азәрбајчан Атабәји Нүсрәтәддинә нәср олундуғуну тәсдиг едән бир дәлил дә вардыр. «Дастанын тәзәләнмәси һаггында» («Дәр тазе кәрдән-еиндастан») фәслиндә шаир: «Гызыл Арсланын өлүмүндән сонра сөз јаратмаг нечә мүмкүн ола биләр? Бәлкә, сән шаһын лүтфү јардым едәрәк, мәнә јенидән сөз сөјләмәк имканы верә»[2] дејәрәк тә'рифләдији адама мүрачиәт едир. Бир аз ашағыда исә һәмин шәхсин «һәм чомәрдлик, һәм дә сөз саһиби» олдуғундан бәһс едир.[3] Китаб Иззәддинә јазылмыш олсајды, башга бир сүлалә нүмајәндәси олан бу һөкмдара гаршы шаирин Елдәнизләрдән бир һөкмдарын өлүмүндән јана-јана сөз салмасы јерсиз оларды. Әксинә, өләнин гардашы оғлуна вә тахтына вариси вә сәлтәнәт вәлиәһдинә гаршы белә бир мүрачиәт етмәси тамамилә өз јеринә дүшүр. Беләчә «Шәрәфнамәнин» мүгәддимәсиндә дә Гызыл Арсланын руһу рәһмәтлә анылмышдыр. Бундан башга «һәм чомәрдлик, һәм дә сөз саһиби» олмаг тә'рифинә лајиг олан шәхс дә ејни заманда шаир олан Атабәј Әбу-Бәкрдир.

Иззәддин адына јазылан итһафын шүбһәли олмасынын бир дәлили дә В. Дәсткирди нәшриндә мөвчуд олан тәзаддыр: «Шәрәфнамә»нин бир јериндә Низами (бу факты инкилис шәргшүнасы Е. Броун да гејд етмишдир (*Бишкин* тәхәллүсүнү дашыјан Әбу-Бәкрә мүрачиәт едәрәк, бу бејти јазмышдыр:

Мохалеф пәсәндиш у пишбин
Бәдәндиш кәммеһр-о у Бишкин —

(Мүхалиф сонрадан, о исә өнчәдән дүшүнүр,
Дүшмән амансыз, о исә. Бишкиндир).

[1] Тарихләр һ. Әдһәмин «Дүвәл-е Исламијјә» китабындан көтүрүлмүшдүр.

[2] Чо шаһ Әрсәлан рәфт о дәр хун хофт,
Сохән чун тәван дәр ченин һал гофт?

Мәкәр доуләт-е шәһ конәд јарији,
Дәр арәд бе мән тазә гофтарији.
(Шаһ Арслан дүнјадан кедиб ган ичәрисиндә ујуду —
Белә бир һалда сөз јаратмаг мүмкүн олармы?

Бу ишдә бәлкә тәзә шаһын бәхти мәнә јар ола,
Вә мәнә тәзә сөзләр јаратмаға көмәк едә—*ред*).

[3] Нәдидәм кәси дәр сәра-је коһән
Ке дарәд чоз-у һәм сәха, һәм сохән.

(Бу гәдим сарајда (дүнјада) ондан башга,
Һәм сәхават, һәм дә сөз саһиби олана икинчи
адам көрмәздим—*ред*).

В. Дэсткирди бу бејти шәрһ едәркән, «Бишкин» Атабәј Нүсрәтәддинин бир *«үнваныдыр»* (даһа доғрусу, *«ләгәби»*), —дејир вә «нечә ки, шаир «Игбалнамә»дә дә һәмин ләгәби ишләдир»—гејдини əлавә едир. «Игбалнамә»дә исә бу үнван Атабәј Иззәддин үчүн дә тәкрар едилир вә «бишкин», «пишкин» шәклини алараг, «әслиндә «Кеј-пишин» икән сонралар «пишкин» олмушдур»—дејә изаһ едилир.

Ики шаһын ејни үнваны дашыдыгларыны тәсәввүр етмәк чәтиндир. «Бишкин» вә ја «Пишкин»ин түрк сөзләри олдуғу көз габағындадыр. Низаминин дә шәхсән гејд етдији кими ше'р вә әдәбијјатдан нәсибсиз олмајан Әбу-Бәкрин «ләгәби» дејил, тәхәллүсү олмалыдыр. «Искәндәрнамә»нин ики һиссәдән ибарәт бир китаб олуб, Нүсрәтәддин Әбу-Бәкрин адына јазылдығыны «Мәчалис-ул-үнс»ә әсасланараг, М. Ә. Тәрбијәт дә өз китабы «Данешмәндан-е Азәрбајчан»да гејд едир. Низами тәвазөкар һәјатыны өз әмәјинин газанчы илә тә'мин етмишдир. Шүбһәсиз, бу «газанч», о дөврләрдә дәб олдуғу кими, шаирин итһаф вә тәгдим етдији әсәрләрә мүгабил алдығы «мүкафат» вә «һәдијјә»ләрдән ибарәт олмушдур».

Шаирә аид мә'луматлар арасында бу гәбиләдән олан ики хәбәр мүһүм јер тутур.

Бунлардан биринчиси: «Мәхзән-үл-әсрар»ын мүгабилиндә Әрзинчан һөкмдары Фәхрәддин Бәһрамшаһ шаирә 5000 гызыл динар вә беш-једди сечмә гатыр көндәрмишдир. Бу хәбәр бүтүн гајнагларда гејд олунмушдур.

Икинчи хәбәрин мәзмунуну тәшкил едән һадисәни шаир өзү «Хосров вә Ширин» поемасынын сонуна Гызыл Арсланын гәтлиндән сонра әлавә етдији хатирәдә тәфсилаты илә шәрһ етмишдир.

Бу тәфсилата көрә, даһа әввәлләр Атабәј Мәһәммәд сағ икән өз шәхси әмлакындан ики кәндин шаирә верилмәсини әмр етмишдир. Атабәј өләркән «һамы зијана уградығы кими, шаир дә зијан чәкмишдир».

Гардашы Мәһәммәддән сонра Гызыл Арслан шаири шәхсән өз јанына дә'вәт етмиш, она сонсуз дәрәчәдә һөрмәт вә мәрһәмәт көстәрмиш вә онун чәкдији «зијан»дан хәбәр тутараг, өз шәхси мүлкләриндән «Һәмданијан» кәндинин фәрманыны (сичиллини) Низаминин адына јаздырмышдыр. Икинчи кәнд һаггында исә зарафатла демишдир: «О бәрәдә шаһзадәләрлә өзүн дил тапарсан.»[1]

Һәмданијан кәндинин өнәмсиз вә кәлир бахымындан дәјәрсиз бир шеј олдуғуну дөврүмүзүн бә'зи тәдгигатчылары ирәли сүрмүшләр. Падшаһын бу һәдијјәсинин Низаминин әсәринә лајиг олмадығыны сөјләјәнләр, тәбии ки, о заманларда да аз олмамышды. Шаир бу кими сөзбазлары јад етдији хатирәләриндә анараг онлары «бәлли пахыллар» сајмыш, «верән мәмнун, алан исә шад икән фүзуллара нә галмыш?»—дејәрәк деди-годуја сон гојмушдур. Ширваншаһ Ахситанын арзу вә сифаришинә көрә јаздығы «Лејли вә Мәчнун» поемасынын мүгабилиндә Низамијә нә верилдијини билмириксә дә, шаирин шаһдан мәмнун галдығыны атабәј Әбу-Бәкрә јаздығы мүгајисәли бејтләрдән анлајырыг. Иши башга чүрә дә тәсәввүр етмәк олмаз. Низами кими бөјүк устады белә фикрә далдыран, горхудан бу чәтин вә ишләнмәмиш мөвзу[1] әсасында мисилсиз бир уғурла мөһтәшәм бир сәнәт әсәри јарадан шаирә «јүксәк ше'рин нә олдуғуну билән вә өз әсл-нәчабәти илә өјүнән» Ахситан нечә лагејдлик көстәрә биләрди? Белә бир шеј баш версә иди, шаһ өзүнү шаирә јаздығы мәктубунда икраһла ишарә етдији султан Маһмуд Гәзнәвинин вәзијјәтинә салмыш оларды. Белә бир шејә исә нә Низаминин әсәрләриндә, нә дә тарихи сәнәдләрдә һеч бир ишарә јохдур. Башга чүр олсајды шаирин јухарыда гејд етдијимиз тәшәккүрүнү ширваншаһ нечә газана биләрди? Гапысында Хагани вә Фәләки кими кәскин гәләмли шаирләр дураркән, мөвзусуну Кәнчәдә өз кушәсинә чәкилмиш устад сәнәткара әманәт етмәсини билән диггәтли ширваншаһын диггәтсизлик едәчәјини ким еһтимал едә биләр?!

Һәр һалда, Танрыја мүрачиәт едәрәк «Хәјалындакы рузисини Мәһәммәд амаллы падшаһдан» диләјән[2] шаирин хәјалында тутдугларынын һәјата кечдијинә вә уғурсузлуға мә'руз галмадығына һеч ким шүбһә едә билмәз. Бу гәнаәти Фүзулинин:

«Булмушду сәфаји-дил Низами,
Ширваншаһына дүшүб кирами»

бејти дә гүввәтләндирир.

Марағa һөкмдары Ағсонгурлу Көрп (көрпә)—Арслана итһаф етдији «һәфт пејкәр»ин дә мүкафатсыз галмадығыны еһтимал етмәк олар.

Атабәјләрин дөрдүнчүсү олан Нүсрәтәддин Әбу-Бәкрдән дә «Искәндәрнамә» үчүн «гәләм һәдијјәси» алыб-алмамасы, үмумијјәтлә, һеч бир јердә гејд олунмамышдыр. Бунунла бәрабәр өзү шаир олуб вә Низами тәрәфиндән маарифпәрвәрлији тәсдиг едилән дөрдүнчү Атабәјин «сүлалә күлүстанынын илк вә сечилмиш булбүлүнә» гаршы лагејдлик көстәрилмәсини хәјал етмәк һагсызлыг олар. Дедикләримизи шаирин шәхсән һәмин һөкмдара («Искәндәрнамә»нин биринчи һиссәси олан «Шәрәфнамә»дә). һәср

[1] Сәмәргәндли Дөвләтшаһ «Низаминин Гызыл Арсландан «Хосров вә Ширин» поемасы үчүн алдығы гәләм һаггы «Дөрд обадан вә әкинли-бичинли кәндрин» ибарәт олдуғуну гејд едир /ејнән: «Сәлле-је ан кетаб, јә'ни «Хосров вә Ширин» чәһар деһ-е мә'мур вә мәзру бе-сојурғал-е шејх кәрд/. Бу сурәтлә Һәмданијан»ын бир дејил, бир нечә кичик кәнддән ибарәт олдуғуна һөкм вермәлијик.

[1] «Лејли вә Мәчнун»ун сонунчу фәслинә бах.

[2] Зан шәһ ке Мәһәммәди чәмаләст,
Рузијәм кон анче дәр хәјаләст,

(Мәһәммәд пејғәмбәр чамаллы о шаһдан
Хәјалымда тутдуғум рузини мәнә гисмәт ејлә!—*ред.*)

етдиjи бejтләр тәсдиг едир. Бу бejтләрдә jухарыда гejд етдиjимиз кими, шаир Атабәj Нүсрәтәддин Әбу-Бәкрә мүрачиәт едәрәк дejир: «Ширваншаһ Ахситан мәни не'мәтләр ичиндә бәсләjиб, jердән кәjләрә галдырды исә, сән мәни ондан даһа jахшы вә jүксәк тутдун». Бу бejтләрлә шаирин Ахситандан олдуғу кими, Атабәj Нүсрәтәддиндән дә гәләм һаггы алдығына тәрәддүдсүз инана биләрик.

Һәмвәтәнимиз Меһмет Мәһәррәмин Парисдә сатын алдығы «Хәмсә»нин XIV әсрә аид әлjазмасыны бу мүлаһизәләри jазандан хejли сонра көрдүк. Бурада «Игбалнамә»нин «Хатеме-jе китаб» фәслиндә чапларда көрмәдиjимиз бир тәфсилата раст кәлдик. Бу тәфсилата көрә әсәрдән сон дәрәчә мәмнун галан Нүсрәтәддин Әбу-Бәкр әввәлчә гәрарланмыш халисәjарлы 1000 гызылы дәрһал Низамиjә вермиш вә бундан башга миник атлары ипәк, гумаш вә саирәдән ибарәт он чүрә jүксәк гиjмәтли шejләрлә бәрабәр шаһанә бир хәләт дә бәхш етмиш вә әлавә олараг дивандан (дөвләт идарәсиндән) шаирә 400 гызыл мигдарында иллик мааш тә'jин едилмәси барәдә хүсуси фәрман вермишдир.[1] Jухарыдакы еһтималларла бәрабәр һеч шүбһә jохдур ки, шаир һәjатыны олдугча садә вә тәвазөкарлыгла кечирмишдир. Бу һәjат тәрзи бир тәрәфдән онун дахили аләминдән кәлән «аз jемәк, чох бағышламаг» принсипиндән доғулан зүһд (аскетизм) илә изаһ едилә биләрсә, о бири тәрәфдән исә о заманкы һәjат шәраитилә бағлыдыр.

¹ Әз-ан нәгд-е Руми ке башәд дорост,
Һезарәм пәзирофте буд әз нәхост.

Чо мән бәзл дәр хорд-е у сахтәм,
Бебала-jе у дәр бәрәфрахтәм.

Һезар-е пәзирофтера дад зуд,
Бәси чизһа низ бәр веj фозуд.

Зе мәркуба дибаво дәһ гуне чиз
Һәман хәл'әт-е падшаһане низ.

До сәд нәгд-е дикәр бе диван-е тәр
Небештәм бе оурад-е доуран-е дәһр.

Бедан та рәсанәндә-ган чоу-бе-чоу
Рәсанәнд һәр сали әз ноу-бе-ноу.

(О, тәмиз Рум гызылындан
Әввәлчәдән 1000 дәнә мәнә вәрмәjи гәбул етмишди.

Мән өз һәдиjjәми она лаjиг шәкилдә jарадыб
Онун һүзуруна тәгдим едәркән,

Боjнуна көтүрдүjү мин гызылы тез мәнә верди,
Вә она чохлу башга шejләр дә әлавә етди:

Миник һejванлары, ипәк вә он чүр башга шejләр
Бир дәст дә падшаһанә хәл'әт

Бундан башга ики jүз гызыл да Диванда
Дәһрин рәфтарыны нәзәрә алараг адыма jаздырды.

(Ки, һесабдарлар һәмин гызылы ахырынчы мисгалына гәдәр һәр ил jенидән мәнә чатдырсынлар.—*ред.*)

Шаирин jашаjышына аид, бу күн үчүн алышдығымыз «Репортаж» гытлығы кими, о заманын «гәләм һаггы» да букүнкү Авропа вә Америка сәнәткарларынын газандыглары милjонларла мүгаjисә едилә билмәз.

Низаминин мадди бахымдан тә'мин олунуб вә сәссиз-күjсүз бир һәjат кечирдиjи мүбаһисә мөвзусу олса да, мүасирләри арасында бөjүк мә'нәви еһтирам вә нүфуз саһиби олдуғу һеч бир шүбһә доғурмур. О, һәлә һәjатда вә нисбәтән кәнч икән үзү көчүрүлән әсәрләри әлдән-әлә кечәрәк Кәнчәдән ислам дүнjасынын һәр тәрәфинә jаjылмышды. Белә бөjүк бир адам заманә һөкмдарларынын гапыларыны чох надир һалларда ачдығына бахмаjараг, онларын, хүсусән Атабәjләр сүлаләсинин өзүнә гаршы чох бөjүк һөрмәтләрини көрмүшдүр. Өзүнүн бир мүгаjисәсинә көрә, Сократ кими чәкинкән олан һаким сәнәткар онун гәдәр дә севилмиш вә ахтарылмышдыр.

Она бәсләнән еһтирам вә е'тибарын нә дәрәчәдә олдуғуну шаирин jухарыда һаггында данышдығымыз бир хатирәсиндән анлаjа биләрик: Азәрбаjчанын ән зәһмәткеш падшаһы султан Гызыл Арслан jанына чағырдығы шаирин кәлдиjиндән хәбәр тутаркән еjш вә ишрәтлә мәшғул имиш. «Кеф мәчлиси» гурулуб, сагиләр шәраб төкүр, ханәндәләр охуjур, сазәндәләр чалыр, рәггасәләр дә оjнаjырлармыш. Шаирин һамыjа мә'лум олан заһидлиjинә (мө'минлиjинә) һөрмәт әламәти олараг, бүтүн мәчлис бир анда даjандырылмышдыр. Низами ичәри кирәркән падшаһ аjаға галхмыш вә гонағын һәjәчанла гаршыламышдыр. Онлар гучаглашмыш вә Гызыл Арслан Низамини мин бир рича илә башда отурдараг сагиләрлә мүтрибләри бурахмыш вә «бу күн анчаг Низами илә көрүшәчәjәм, чүнки онун сөһбәти меjдән даһа нәш'әли вә нejдән даһа аһәнклидир»— демишдир.

Шаир она көстәрилән бу диггәт вә еһтирамдан сон дәрәчәдә разы галдығыны билдирәрәк jазыр: «Бундан сонра падшаһын jанында оланда һамы аjағы үстә дураркән, мән отурардым». Низами падшаһын һүзурундан «ме'рачдан дөнән Әһмәд (Мәһәммәд пejғәмбәр) кими гаjытмыш» вә бу һадисәни хүсуси олараг өз хатирәләриндә jад етмишдир.[1]

Өзүлә чағдаш олан гәләм jолдашларына аз вә jа һеч гисмәт олмаjан һөрмәт вә е'тинаны Низами өз вүгары вә чәкинкәнлиjи илә әлдә етмишдир.

¹ Ченан рәфтәм ке суj-е кә'бә мөһтач
Ченан баз амәдәм к-Әһмәд зе ме'рач

(Онун jанына мөһтачлар кә'бәjә кедән кими кетдим.
Онун jанындан исә Әһмәд /Мәһәммәд/ ме'рачдан гаjытдығы кими гаjытдым—*ред.*)

Шаирин сарај гапыларына чох надир һалларда кетдијинин бир дәлилини дә онун икинчи Атабәј Мәһәммәд Чаһан-Пәһләвана јаздығы мәдһијјәдә көрүрүк. Атабәјә өз әсәри «Хосров вә Ширин»и кәтирән шаир сарајда јашамадығына бәраәт газандырмаг үчүн: «Кеч кәлдимсә дә, арслан кими кәлдим»[1] вә «Евдә отурсам да сәнин дуачынам»—дејәрәк үзр истәјир.

Јүксәк иззәти-нәфс саһиби олан шаир һәјатда өз тарихи мөвгејиндә дурмағы бачармыш, һеч бир заман һеч кәсин өнүндә кичилмәмишдир. Һөкмдарлара мүрачиәтләриндә һәтта мәдһијјә јазыб бир шеј хаһиш едәркән, өзүнү онларла бәрабәр тутмуш, мә'нәви аләми она дахилдән вердији гүввәјә архаланыб тә'рифләдији тачдарлара ата кими өјүд-нәсиһәт вермиш, онлары дүз јола чағырмышдыр. Мәсәлән, «Лејли вә Мәчнун» поемасынын мүгәддимәсиндә ширваншаһ Ахситана вердији өјүд-нәсиһәтләр бизим иддиамызын бир дәлилидир. Бу «нәсиһәтнамә»синдә шаир падшаһа мүрачиәт едәрәк ондан бир нечә мәсләһәт динләмәсини рича едәрәк белә кәскин нәсиһәтләр верир: «Гүдрәтли ол, анчаг тәмкинини әлдән бурахма! Шәраб ич, амма сәрхош олма! Икиүзлүләри јахына бурахма! Халгын е'тимадыны газанмаг үчүн вердијин сөзү јеринә јетир! Үрәјин тутмадығы адамлара инанма! Өз дүшмәнини кичик көрмә! Вурачағыны көкүндән вур, тутачағыны исә алчалтма!»

Тәләбкар иззәт-нәфсини дәрин бир тәвазөкарлыгла һокманә бир сурәтдә бирләшдирдијини билән устад өз мәдһијјәләриндә ишләтдији тәшбиһ вә мүгајисәләрдә белә, өз һәјат принсипинә садиг галмышдыр. Мәсәлән, падшаһы дәнизә бәнзәдәркән, өзүнү онун јанына кедән чаја тај тутур. Падшаһын бағы «чәннәт» исә о да бир «чәннәт гушу»дур. Падшаһ «ај» исә өзү дә «Үтарид» улдузудур.[2] Шаһ дүнјанын һөкмдары исә, о да сөзүн султаныдыр. О, вурушма мејданынын пәһләваны исә, өзү мә'на вә сөз гәһрәманыдыр—елә бир «сөз» ки, «јарадылыш пәрдәси ачыларкән сәһнәјә илк чыхан о олмушдур.[3] Аллаһын һүзуруна чыхмаг һаггы, Низаминин рә'јинә

[1] Шаирин бу мунасибәтлә јаздығы «Әкәр дир амәдәм, шир амәдәм (**кеч кәлдимсә, дә шир кими кәлдим»** мисра мүасир фарс дилиндә бир зәрбүл-мәсәл кими ишләнир.

[2] О, Гызыл Арсланын һүзуруна кирдијини тәсвир едәркән дејир:

Мәра дәр бәзмгаһ-е шаһ бордәнд
Отаредра бе борч-е маһ бордәнд.

(Мәни шаһын мәчлисинә апардылар —
Үтариди Ајын бүрчүнә апардылар.—*ред.)*

[3] Пәрде-је хәлвәт чо бәрәндахтәнд
Челе-је әввәл зе сохән сахтәнд.

(Аллаһ јохлуг пәрдәсини галдыраркән
Илк тәзаһүр кими сөзү јаратды—*ред.)*

көрә, әввәл пејғәмбәрләрә, сонра да шаирләрә верилмишдир.[1] Көјләр гәдәр уча олан шаир, бә'зән бу һаггындан кечән кими көрүнүрсә дә, һәгигәтдә о, «башымызын үстүндәки үфүгүн ејни заманда јерә говулмасына[2] бәнзәјир.

III

НИЗАМИ ӨЗ КӨЗҮ ИЛӘ

Һәр кәс үчүн бирәр инчи ишләдим,
Өзүмә дә бир гәсидә сөјләдим.

Низами

«Өзү»ндән мәгсәд шаирин әдәби вә мә'нәви мәнлијидир. «Искәндәрнамә»дә аллаһа јалвараркән, «чан» адландырдығы бу мәнлији бөјүк бир һикмәтлә ифадә етмишдир. Вүчудунун чүрүјүб торпаға чевриләчәјини билән һәким сәнәткар өзүнү әбәдиләшдирмәк үмидилә «чан»ыны өз нәзминдән олан бир гәлибә гојараг демишдир: «Еј Танры, Сәнин әбәди варлығыны исбат етмәк үчүн чана синән чохлу парлаг дәлилләр кәтирдим, нә оларды ки, Сән дә мәним мәнлијимин әбәдилијини билдирәјдин!».[3]

Бу мәнликдән шаир классик әдәбијјатда кениш јајылмыш вә ишләдилән «өјүнмә үслубу» /«Фәхриjјә»—*ред.*/ илә поемаларынын мүхтәлиф јерләриндә өз вәзијјәтини тәсвир едәркән бәһс етмишдир.

Башгаларынын «мәнлик» вә шәхсијјәтләриндән бәһс едәрәк

[1] Пиш-о пәси бәст сәфе кебрија.
Пәс шоәра амәд-о пиш әнбијә.

(Бөјүкләр сәф чәкиб дүзүләндә
Архада шаирләр дурду, габагда исә пејғәмбәрләр.—*ред.)*

[2] Фәләквар дур әзәфсус-е һәме
Сәр амәд вәли пај бус-е һәме —

(Фәләк кими үстүндәјдим һәр шејин
Башым уча, ајағында һәр кәсин.)

[3] Чо бәр һәсти-је то мән-е сострај
Бәси һоччәт әнкихтәм делгошај

То низ әр шәвәд мәһд-е мән дәр неһофт
Хәбәр дәһ ке, чан манд әкәр хак хофт

(Сәнин варлығын сүбуту үчүн мән ачиз
Үрәк ачан сајсыз дәлилләр кәтирдим

Мәним јатағым кизлинә (јерин алтына) кечәркән
Сән дә мәнә хәбәр вер: «торпагдан (олан бәндәнин)
ујудуса да, чанын галды».—*ред.)*

ишләтдији үслубу Низами өз «фәхријјә»ләриндә ејни шәкилдә ишләтмишдир.

Классик әдәбијјатда «дүр дешмәк» дејилән мәчази бир ифадә вардыр. «Дүр дешмәк» инчә, ити, бакирә ифадәләрдә ше'р јазмаг демәкдир.

Дастанларындакы гәһрәманлары илә гәсидә вә итһафларында мәһд етдији адамлар үчүн бир-бир дүрләр дешән Низами өзүнү дә унутмамышдыр.[1]

Көзәл мисра, мә'налы сөз, дәрин вә ити мәзмунлу тәшбиһләрлә долу даш-гаш дуканындан ибарәт олан «Пәнч-кәнч»ин гијмәти өлчүлә билмәз мәснәвиләриндә сәпилмиш бу «дүрр»ләрдән (инчи) сечилмиш сәтирләрини бир сапа дүзсәк, дүнјанын ән мәшһур брилјант бојунбағыларындан даһа гијмәтли бир тәсбеһ һасил олар.

«Сирләр хәзинәси»ни јаздығы заман шаир һәлә кәнч иди, јашы ијирмијә јени чатмышды. Өз сөзләри илә десәк о, һәлә ачылмамыш бир «гөнчә» һалында иди. Амма бу «гөнчә» ачылмасыны тамамлајачаг «шимал күләјини» көзләјирди вә ачылан заман етдији тә'сири дә јахшы билирди. О билирди ки, дүшүндүјү јенилији көстәрдикдә, гијамәт шејпуру чалыначагдыр», чүнки «көһнәдән, јенидән нә варса» һамысы бу «чадусөзлү» адамда мөвчуддур. О әмин иди ки, онун «сәнәти чадуну көлкәдә гојмуш вә сеһр илә әфсуну мәләкләри белә чашдырмышдыр».[2]

---

[1] Чо әз бәһр-е һәр кәс дори софтәәм
Сорудн һәм әз бәһр-е ход гофтәм.

(Һәрәјә бир дешдијим кими,
Өзүмә дә бир (дүрлү) нәғмә гошмушам—*ред.*)

[2] Сорх гол-е ғонче месаләм һәнуз
Монтәзер-е бад-е шемаләм һәнуз.

Кәр беимајәм сохән-е тазера
Сур гијамәт конәм авазера

Һәр че вочудәст зе ноу та коһән
Фетнә шәвәд дәр мән-е чаду сохән

Сән'әт-е мән борде зе чаду шәкиб
Сеһр-е мән әфсун-е мәлајек-фәриб

— Гөнчә гызыл күл кимијәм, көзләрәм,
Ачмаг үчүн гүзеј јелини өзләрәм

Көстәрәрәм јени сөздә сеһрими
Сур-и гијамәт јапарам ше'рими

Әски, јени һәр нә варса чаһанда
Әкс тапар бу е'чазлы бәјанда

Чадулары көлкәләдим ше'римлә,
Мәләкләри әфсунладым сеһримлә—*ред.*

Низами мүзәффәранә бир әда илә өјүнәрәк билдирир ки, «ше'р мәним сајәмдә түфејлиликдән чыхараг, мүстәгил тәкјә саһиби олду, заһид вә раһибләр өз хиргә вә зүннарларыны атыб мәнә гошулдулар».[1]

«Мәхзән-үл әсрар»-ы Анадолуја /Әрзинчана/ көндәрәнә гәдәр Низами «шәһрбәнд» /мәһбус/ олдуғу Кәнчә илә Арран мүһитиндә гәсидә вә гәзәл кими хырда ше'р парчалары илә танынмыш, мәһәлли мигјаслы бир шаир иди. Лакин «Сирләр хәзинәси» кениш јајылдыгдан сонра, «Хосров вә Ширин»и јазаркән онун ичәрисиндән бир руһ она мүрачиәт едир: «Кәнчә һара, сән һара?». Һәмин руһ ону «кениш дүнја саһәсинә атылмаға» тәшвиг едир, вә «сәнин дөврүндә сәнин кими бакирә сөз сөјләјән һеч кимсә јохдур»—дејә шаири «һүмај гушу кими үфүгләрә көлкә салмаға» чағырыр. «Чүнки сән,—руһ давам едир, *—Шәрг илә Гәрбә күнәш кими бәлли бир руһсан.»*[2]

Јашадығы дар мүһитдән о заманкы ислам Шәрг мәдәнијјәтинин јајылдығы кениш дүнјаја чыхан шаир газандығы мүвәффәгијјәтин она вердији һаглы бир чәсарәтилә өз әһәмијјәтини даһа дәриндән дујмаға башлајыр. «Бармағым тохунарса һеч кимдә

Мә'лум олдуғу кими, јел гөнчә һалында олан бир күлүн ачылмасыны тезләшдирир вә һәтта гөнчә күлү үфүрүмлә дә ачдырмаг олур. Шаир ачмаг үчүн «шимал јели»-ни көзләдијиндән бәһс едәркән, јурдунда чох әсән бир јели нәзәрдә тутмуш вә ондан илһам алмышдыр. Тәшбеһдә, шүбһә јохдур ки, «Хәзри јели»-нә ишарә етмишдир. Хәзри јели Азәрбајчанда шималдан әсән күләјә дејирләр /Истамбулун појразы кими/. Учуз рекламалара ујан бә'зи әлдәгајырма низамишүнаслар: «Низами шимал јели дејәркән, өзүндән јүз илләрлә сонра кәләчәк Совет ингилабыны нәзәрдә тутмушдур»—дејәрәк өјүнүрләр.

[1] Ше'р бе-мән соумә'е бонјад шод
Шаири әз мәстәбә азад шод

Шаеро раһеб су-је мән тахтәнд,
Хирпә-во-зоннар дәр әндахтәнд

Ше'ри мәнәм минбәрә саһиб гылан,
Шаирлији табеликдән гуртаран.

Хиргә вә зүннарларыны атдылар
Заһиду раһиб мәнә гошулдулар.

/Бурада мүәллифин тәрчүмәси орижиналдан узаг вә сәрбәстдир. Дәгиг тәрчүмәси беләдир:

(Ше'р мәним васитәмлә сомуәәдә өзүл салды,
Вә мејханалардан азад олду.

Заһид вә раһиб мәним јаныма гачдылар
Өз хиргә вә зүннарларыны атдылар.—*ред*/.

[2] То ан хоршид-е руһани-гијаси
Зе мәшрег та бе мәғреб рушенаси

/Сән күнәшлә мүгајисә едилә билән руһсан
Мәшригдән мәғрибә гәдәр танынмыш симасан-*ред*).

216—5

јазычылыг чәсарәти галмаз»[1] дејән Низами өз бөјүклүјүнә вә бүтүн шаирләрдән, һәтта Фирдовсидән дә үстүн бир шаир олдуғуна ишарә едир.

«Сөз кимијасына һаким ики устад көһнә дәјәрләри тәзәләдиләр; бири мисдән күмүш, о бири исә күмүшдән камил гызыл јаратды. Мисин күмүш олдуғуну көрдүнсә, күмүшүн гызыл олмасына тәәччүб етмә!».[2]

«Хосров вә Ширин»и јаратмагла газандығы бөјүк шөһрәти, Ширваншаһын сифаришилә «Лејли вә Мәчнун» мөвзусуну ишләјиб баша чатдырдығыны көрән шаир «сөз мејданынын өзүнә галдығыны» һисс едир вә дүнјаја мејдан охумаға башлајыр:

Мејдан-е сохән мәраст емруз
Беһ з-ин сохән кераст емруз

Мә'насы:

Сөз мејданы бу күн мәнимдир
Мәнимкиндән јүксәк ше'р киминдир?!

Ешг әфсанәсилә еһтираслы дастан нөвүнүн јарадычысы олан шаир өз јарадычылығынын орижиналлығыны јахшы билирди. Һеч кимә мөһтач олмадан вә «еһтишамыны өз хәзинәсиндән тә'мин едән» шаир вәзијјәтиндән разыдыр. «Тәб'инин бүлбүлү анчаг өз ше'ринин ачдығы күл үзәриндә» өтмүшдүр.[3] Өзүндән даһа јахшы бир күл ағачы тапа билмәјән шаир «күлләрини јалныз өз күл ағачларындан» дәрмишдир.[4] Һеч кәсдән о, бир шеј борч алма-

[1] Кәр әнгошт-е мән һәркири конәд
Нәданәм кәси ку дәбири конәд.

/Мәним бармағым сөзләрдә нөгсан ахтарса.
Елә бир адам танымарам ки, о јазычылыг едә билә—*ред*/.

[2] До мотәтәррез бе кимија-је сохән
Тазе кәрдәнд нәгдһа-је коһән

Ан зе мес кәрд ноғре ноғре-је хас
Вин конәд ноғре-ра безәрр-е хелас

(Сөз кимјасынын ики устады
Гәдим металлары тәзәләдиләр.

Бири мисдән күмүш—хүсуси күмүш јаратды
О бири исә һәмин күмүшдән халис гызыл дүзәлтди—*ред* .

[3] Чоз ан к-әз сохән бешкофанәм голи
Бәр ан гол зәнәм нале чон болболи

(Өз сөзләриндән күл јарадараг
һәмин күлүн үзәриндә бүлбүл кими өтүрәм—*ред*).

[4] Әкәр беһ зе ход голбони дидәми
Гол-е сорх јазәрдәз у чидәми

(Өзүндән јахшы күл ағачы көрсәјдим,
Гызыл вә ја сары күлү ондан дәрәрдим—*ред.*)

мыш, көнлү нәји истәмишсә анчаг ону сөјләмишдир.[1] «Зәмири /јә'ни тәби/ мүгәддәс Мәрјәм ана кими бакирә олмағына бахмајараг һамилә олмушдур»[2] «Ашиг дә, мә'шуг да, о, өзүдүр».[3]

Сөз јаратмаг сеһриндә камил олдуғу үчүн Низами өјүнүр ки, она «Гејбин күзкүсү» дејирләр. Онун «дил фәсаһәти Иса пәјғәмбәрин мө'чүзәсинин сеһринә маликдир: «Ше'рин сују онун архындан ахмыш вә шөһрәти дә онун дөврүндә учалмышдыр».[4]

«Хәмсә»јә дахил олмајан парчаларынын бириндә Низами өзү һаггында јаздығы «фәхријјә»-дә өзүнү «Фәзиләтин шаһлар шаһы» вә «сөзүн халиги /јараданы/» е'лан едәрәк дејир:

«Сохән әз мән афариде чо фотоввәт әз моровват
Һонәр әз мән ашекара чо тәравәт әз чәвани.»[5]

Чох севдији оғлу Мәһәммәдә вердији мәсләһәтләрдән бириндә Низами она тәбабәт илә фиғһ /һүгуг/ елмләрини өјрәнмәсини төвсијә едир. О, оғлуну шаирлијә тәшвиг етмир вә она дејир: «би-

[1] Арнјәт-е кәс нәпәзирофтәәм,
Һәр че деләм гофт бегу, гофтәәм.

«Һеч кәсдән бир борч алмышам,
Үрәјим мәнә дејиб ки, «де!» ону да демишәм—*ред.*)

Зәмирәм нә зән, бәлке атәш-зән-әст,
Ке мәрјәм-сефәт бәкр-о-абәстан-әст!

[2] (Мәним гәлбим гадын дејил, од одлајандыр
Мәрјәм кими һәм бакирә, һәм дә һамиләдир—*ред*)

[3] Бәр-е ашеган кәр мочәррәд шәвәм,
Һәман беһ ке мә'шуг-е ход ход шәвәм

/Ашигләр ичиндә јеканә олдуғум үчүн,
Јахшысы будур ки, өзүм өзүмүн мә'шугу олум—*ред.*/

[4] Ше'р аб зе чујбар-е мән јафт
В-авазе берузегар-е мән јафт

/Ше'р сујуну мәним булағымда тапды,
О, шөһрәти дә мәним заманымда тапды—*ред*/.

[5] /Тәрчүмәси: «Чомәрдлик аличәнаблыгдан јарандығы кими сөз дә мәндән јараныб,

Тәравәт чаванлыгдан ашкар олдуғу кими
сөз һүнәри мәндән ашкар олуб»—*ред*/.

«Мәлек әл-мүлук» башлығы илә верилән бу гәсидә Зија Пашанын «Хәрабат»-ында вә Һ. Данишин «Сәрамәдани—сүхән»индә вардыр. В. Дәсткирди бу гәсидәни «Кәнчинеји—Низами»синә дахил етмиш, һашијәдә бејтләрин шәрһи вә изаһыны вермишдир. Професcар Н. Тәрлан «Кәнчинә»-дәки Низами ше'рләрини нәсрлә түркчәјә чевирмиш вә Ә. Халид китабханасы васитәсилә Истамбулда нәшр етдирмишдир. Амма, тәәссүф ки, бу чәтин ишә гадир олдуғу һалда гәләми «мәтн»дән чох, «шәрһә» ујмушдур.

лирәм, ше'р јазмаг игтидарын вар, ше'р јаза билирсән, амма ән јахшысы будур:

Сән ше'рдән көзләмә шөһрәт вә нам
Чүнки Низамидә о олмуш тамам[1]

Мәһәммәд һәзрәтләри пејғәмбәрләрин сонунчусу олдуғу кими Низами һәзрәтләри дә шаирләрин сонунчусудурму? Ислам дини гијамәт күнүнә гәдәр галачағы кими, ше'р дә гијамәтә гәдәр Низами үслубуну аша биләчәкми?

Дејәсән, белә дә олачагдыр!

Сон әсәри олан «Искәндәрнамә»дә Низами ејнилә ашағыдакылары јазмышдыр.

Бемән чон керефт естегамәт сохән
Гијамәт конәд та гијамәт бемән[2]

IV

НИЗАМИНИН ДҮНЈА ӘДӘБИЈЈАТЫНДАКЫ МӨВГЕЈИ

Сөз мејданы инди бу күн мәнимдир,
Мәнимкиндән јүксәк ше'р киминдир??

Низами

Исламијјәтдән сонра, јенидән јаранан Иран әдәбијјатынын X әсрдә ән бөјүк симасы, мә'лум олдуғу кими, «Шаһнамә» мәснәвисинин мүәллифи, дүнјада мәшһур олан Әбүлгасим Фирдовсидир. Низами Фирдовсидән сонра мәснәви јазан ән бөјүк сәнәткар сајылыр вә һәтта епик жанра кәтирдији лирик сәчијјә илә өзүнә хас бир әфсанә үслубу јарадараг Фирдовсини дә кечмишдир.

Јаратдығы әдәби сурәтләрлә фарсдилли әдәбијјата кәтирдији јениликләр һаггында устадын ше'р вә сәнәтиндәки орижиналлығындан бәһс едәркән тәфсилатла данышачағымыз тәбиидир. Бурада исә, һәләлик белә бир гејд етмәлијик: шаирин романтик дон кејинмиш мистик руһу мисилсиз сәнәтинин сеһрилә аз мүддәтдә јалныз Иран әдәбијјатынын шамил олдуғу саһәјә јајылмагла галмамыш вә ејни заманда онун јаратмыш олдуғу сәнәт нөвү бүтүн Шәргдә фарс вә түрк әдәбијјатынын ән мәшһур нүмајәндәләри тәрәфиндән тәглид олунмуш, һәм «Хәмсә»-синә, һәм дә «Хәмсә»-ни тәшкил едән беш китабындан һәр биринә ајры-ајры, мүбалиғәсиз, јүзләрчә нәзирәләр вә бәнзәтмәләр јазылмышдыр.

Јалныз нәзирәләр дејил, Низами әсәрләринә јазылан јозумларын, (јә'ни шәрһ вә тәфсирләрин) сајы да һәддиндән артыгдыр. Классик Шәрг китабларындан ән устад хәттатлар тәрәфиндән ән чох үзү көчүрүләни, ән маһир миниатүрчүләр тәрәфиндән ән чох рәсмләр вә гызыл сују илә чәкилән орнаментләрлә бәзәдиләни Низаминин «Хәмсә»-сидир.

Низаминин өзүндән сонра јаранмыш үмумшәрг әдәбијјатына көстәрдији тә'сири тәсәввүр етмәк үчүн онун әсәрләринә јазылмыш бәнзәтмә вә нәзирәләрин сај вә гијмәтләрини көз өнүнә кәтирмәк лазымдыр. Она нәзирә јазанлар арасында Шәрг әдәбијјатынын мәшһур сималарындан Әмир Хосров Дәһләви, Хачу Кирмани, Сәлман Савәчи, Катиби, Чами, Һатифи вә суфиләрин бөјүк усталларындан Фәриәддин Әттар кими фарсча јазмыш бөјүк шаир вә мистикләр дә вардыр.

Классик фарсдилли әдәбијјатдан сонра вүчуда кәлән классик түрк әдәбијјатына да Низами бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Чығатај ше'ринин вә түрк халгларынын јаратдығы мүштәрәк әдәбијјатын бөјүк устады Әмир Әлишир Нәваи дә дахил олмаг үзрә, бир чох түрк шаири Низамини ја тәрчүмә етмиш вә ја она бәнзәтмә јазмышлар. Бунларын арасында орижиналлығы вә бәлкә дә үстүнлүјү бир сыра тәдгигатчылар тәрәфиндән гәбул едилән өз «Лејли вә Мәчнун»у илә мәшһур азәри-түрк ше'ринин вә бүтүн түрк әдәбијјатынын бөјүк нүмајәндәси Фүзули дә вардыр.

Низаминин гоншу Күрчүстанын әдәбијјатына көстәрдији тә'сир XII әсрин сонларында јашамыш «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» мүәллифи мәшһур Шота Руставелинин јарадычылығыны тәдгиг едәнләр тәрәфиндән тәсдиг едилмәкдәдир. «Руставели дөврүнүн абидәләри»ни тәдгиг едиб инчәлијән акад. И. Орбелинин гәнаәтинчә, «Руставелини анламаг, һәм дә лајигинчә анламаг, XII вә XIII әсрләрдәки Шәрг мәдәнијјәтини анламаг демәкдир. Руставелини лајигинчә, бүтүн дәринлијилә анламајан бир адам, демәли, Шәрги дә анламајыр».[1]

Күрчү професорларындан руставелишүнас Павел Инкороква өз мәгаләсиндә вахтилә Низаминин «Лејли вә Мәчнун» вә «Хосров вә Ширин» поемаларынын күрчү дилинә тәрчүмә едилдијини тәдгиг вә исбат едир.[2] Професорун фикринчә, «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» поемасынын тәдгиги көстәрир ки, Ш. Руста-

[1] З-ин фән мәтләб боләнд нами
К-ин хәтм шодәст бәр Незами

[2] Бејтин тәрчүмәси:

/«Сөз мәним илһамымла истигамәт мөһкәмлик, тапараг
Гијамәт күнүнә гәдәр гијамәт едәчәк.»—*ред*/

[1] И. Орбели. Памятники эпохи Руставели. Ленинград, 1938, с. 20.
[2] «Шота Руставели и его время». Москва, 1939, с. 24.

вели үчүн «Шәрг мәдәнијјәти, күрчү мәдәнијјәти гәдәр јахын вә доғма иди.»[1] Һәмин мүәллиф гејд едир ки, Шотанын әсәриндә «Лејли вә Мәчнун»ун бурахдығы изләр вардыр: Тариjел Гејсин тајыдыр, онун кими дәли олуб чөлләрә дүшүр, вәһши һејванларла јолдашлыг едир; ону мүшајиәт едән Афтандил исә Нофәлин варисидир.[2] «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван»ы күрчү дилиндән русчаја чох көзәл тәрчүмә едән Шалва Нутсчубидзенин гејдинә көрә, XII әср күрчү әдәбијјатында Руставелинин јашлы мүасирләриндән Чахрухадзенин әсәрләриндә белә Низамијә ишарәләр вардыр. Руставели Низаминин ачдығы Шәрг Ренессансынын јолу илә кетмишдир.[3]

Фарсча јаздығына көрә милләтләрарасы саһәдә Иран әдәбијјатына вә беләликлә, Ирана мәнсуб едилән Низамијә Авропада да әһәмијјәт верилмишдир. Шәрг вә билаваситә Иран әдәбијјаты тарихилә мәшғул оланлар она чохлу тәдгигатлар һәср етмиш вә һәтта һаггында китаблар да јазмышлар. Шаирин әсәрләри гисмән дә олса Авропа дилләринә тәрчүмә олунмушдур.

XIX әсрин әввәлләриндән башлајараг Инкилтәрә, Алманија, Франса, Италија вә Русијада Низами һаггында чап олунмуш әсәрләрин сајы онларчадыр.

Низаминин әсәрләринә јазылан бәнзәтмәләрлә бу әсәрләрә аид нәшр олунмуш тәдгигатлар һаггында—китабымызын сонунда библиографик мә'лумат вериләчәк. Шаирин дүнја әдәбијјатындакы мөвгеји һаггында охучуларымызда там бир тәсәввүр јаратмаг үчүн әдәбијјатчы вә тәнгидчиләрин—һәм Шәргин, һәм дә Гәрбин—Низами һагындакы рә'ј вә тәгдирләрини ашағыда ики бөлүмдә ајры-ајры хүласәләшдиририк.

***

Шәрг әдибләри Низамини /әсәрләринә јазылмыш һәдсиз-һесабсыз бәнзәтмә вә нәзирәләрдән көрүндүјү кими/, шаирликдә классик Иран әдәбијјатынын мүршиди кими танымыш вә «мәснәвичиләрин имамы вә Шәрг әфсанә јазанларынын шејхи» сајмышлар. Бу бахымдан онларын нәзәриндә Низами, нәһәнклији өлчүлә билмәјән бир јарадычыдыр; классик истилаһла десәк о, ихтирачыдыр. Бунун ән бөјүк шаһиди кими Низамидән сонра јазыб-јарадан шаирләрин һеч биринә онун ишләдији мөвзу, истифадә етдији вәзн вә формадан харич бир дастан јазманын нәсиб олмадығы ирәли сүрүлүр.

[1] «Шота Руставели и его время». Москва, 1939, с. 24.

[2] П. Инкорокванынын бу барәдәки фикирләрини күрчү профессору Геронти Кикодзе дә һәмин мәчмуәдә чап едилмиш мәгаләсиндә тәсдиг едир.

[3] Шота Руставели. «Витязь в тигровой шкуре». Перевод с грузинского Шалвы Нуцубидзе, Москва, 1941.

Низамидән әввәл «Хосров вә Ширин», «Једди көзәл», «Лејли вә Мәчнун» поемаларынын мөвзулары гәдим китабларда, гисмән әрәб дилиндә нәзм һалында, гисмән дә фарсча, пәһләвичә вә әрәбчә нәср шәклиндә мөвчуд иди. Низами, илк дәфә олараг, онлары өзүнәмәхсус сәнәтлә нәзмә чәкмиш вә рәнкарәнк ше'рләрлә чанландырмышдыр.

Низами јалныз тәб'инин сеһрли тә'сирилә дејил, өз дөврүнүн бүтүн биликләринә саһиб кениш гаврајышы илә дә гәләм јолдашлары арасында көркәмли јер тутмушдур. Тәкчә Хагани Ширвани, Әнвәри, Кәмаләддин вә Чәмаләддин Исфаһани кими јүксәк сәвијјәли мүасирләринин дејил, һәм дә өзүндән сонракы әсрләрдә јашајыб-јаратмыш, әдәбијјат үфүгләриндә мәшһур олан бүтүн ше'р улдузларынын үзәриндә парлајан бир нур кими, даһа доғрусу, парлаг бир күнәш кими әсрләр боју кәлән нәсилләрә өз фејзинин һәрарәтини вермишдир.

Низаминин өлүмүндән тәгрибән әлли ил сонра «Әл-Мү'чәм» адлы әсәриндә Шәмс-и Гејс адлы бир јазычы әдәбијјата аид хатирәләриндә јазыр ки, һәм нәзми, һәм дә нәсри јахшы билән бир әдиб досту әдибләрә мәхсус мәһрәм бир мәчлисдә Низаминин «Хосров вә Ширин»индән сечилмиш парчалары хош бир сәслә охујурду, мәчлисдә отурмуш бир нечә «зәриф»ләр онун охудугларыны аһәнкә ујдурараг аста-аста дәфдә чалырлар. Бу һекајә бизә артыг о заманларда Низами сәнәтинин шөһрәти вә севилдији һагда мараглы мә'лумат верир.[1]

Һичри VII /милади XIII/ әсрин башланғычында јазылмыш «Лүбаб-үл-әлбаб» әсәриндә онун мүәллифи, өз дөврүнүн мәшһур биографы, әдәбијјат һәвәскары вә сөз мүтәхәссиси Мәһәммәд Оуфи Низами һаггында јазыр: «Кәнчәли Низами мәһарәтли ифадәләри вә мәнимсәдији билијин сәрвәти васитәсилә инчәликләр хәзинәсини дүнјадакыларын башына сәпмишдир.» «Мәхзән-үл-әсрар»ында кизләнмиш ешидилмәмиш сөзләр мејдана чыхарыларса, ашигләрин үрәкләри овланар; «Лејли вә Мәчнун» мәнзумәсинин Түркүстанындакы көзәлләр үзләриндәки јашмағы атсалар, зәманәнин бүтүн ағыллы адамларынын ағлыны аларлар; шириндилликдә билик тахтынын хосрову олдуғундан о, «Хосров вә Ширин» дастаныны Үнсүринин кефини позачаг бир шәкилдә нәзм етмиш вә бәлағәт мүлкүнүн султаны олдуғу үчүн Искәндәрин сәркүзәштини бир күзкү ајдынлығы илә охучуларын көзләри өнүндә тутмушдур. Биличилијин вә мүдриклијин хүтбәсини Искәндәрин наминә, сиккәсини дә онун адына зәрб етмишди».

Һичри VIII (XIV) әсрдә Зәкәријјә Гәзвини вә Әбд-үр-Рәшид Бакуви өз әсәрләриндә Низамидән бәһс етмишләр. Ислам дүнјасынын танынмыш бу ики чоғрафијачы вә биографлары һәлә о

[1] В. Дәсткирдидән игтибас едилмишдир.

заман шаирин әһәмијјәтини гејд едәрәк, онун «үрфан вә һикмәт саһиби надир бир сәнәткар» олдуғуну билдирмишләр.

Һичрәтин IX /милади XV/ әсринин мүәллифләриндән Дөвләтшаһ Сәмәргәнди өз мәшһур «Тәзкирәт-үш-шүәра»сында Низамидән бәһс едәркән: «Шејхин дәјәр-гијмәтини вә әзәмәтини ифадә етмәк үчүн сөз дә, јазы да ачиздир,»—дејәрәк әлавә едир: «Онун сөзләриндә вә шаирлик сәнәтиндә елә бир көзәллик вардыр ки, мә'рифәт саһиби олан бүтүн зәкалы адамлар ону ахтармагдадыр».

Низаминин «Хәмсә»синә илк нәзирәни јазан Әмир Хосров Дәһләви өз «Мәчнун вә Лејли» поемасынын мүгәддимәсиндә «Сәнин сөјләдикләринин һамысы Низамидәндир»—дејәнләрә чаваб олараг јаздығы сәтирләрдә, Низаминин јарадычылығындакы үстүнлүк вә биринчилијини билдирәрәк дејир:

Ан кәнчфешан-е кәнчпәрвәрд,
Будәст бедин мәта дәр хвәрд.

Бари нә бәдәл, мәкәр һәмин бар,
Кари нә декәр, мәкәр һәмин кар.

/Хәзинәни бәсләјән дә, сачан да одур, бу иш онун бојуна бичилмишдир, әвәзини дејил, ејнини веририк; башга иш дејил, ејни иши көрүрәм/.[1]

Иран классикләриндән ән мәшһуру Сә'ди Ширази танынмыш «Бустан» әсәриндә Низамидән чох илһамланараг, ондан мисаллар, бејт вә мисралар игтибас етмишдир:

Херәдмәндан-е пишин раст гофтәнд
Мәра ход кашки мадәр нәзади.[2]

Бу бејтдәки «херәдмәндан» /«мүдрикләр»/ сөзүндән мәгсәд Низамидир, чүнки икинчи мисра ондан алынмышдыр.

Классик Иран ше'ринин ән парлаг өрнәји сајылан гәзәлләрилә мәшһур олан Һафиз Ширази өз «Муғәннинамә»синдә Низамидән бу шәкилдә бәһс етмишдир.

Зе нәзм-е Низами ке чәрх-е коһән,
Нәдарәд чоз у һич зиба сохән!

јә'ни: «әски дүнја Низаминин нәзми кими көзәл бир сөзә малик дејилдир».

---

[1] /Бејтин дүзкүн һәрфи тәрчүмәси беләдир:

Хәзинә сачан да, хәзинә бәсләјән дә одур
Бу баһалы мәта јалныз она лајигдир.

Бурадакы бар башга дејил, онун барыдыр.
Көрдүјүм иш башга дејил, онун ишидир—*ред.*/

[2] /Бејтин тәрчүмәси:

Кечмиш мүдрикләр дүз дејибләр:
«Каш ки анам мәни һеч доғмајајды!».—*ред.*/

Низамијә нәзирә јазан фарслар арасында ән мүвәффәгијјәтлиси Мәктәби Ширазидир. О, Низаминин тә'рифиндә бу бејтләри јазмышдыр:

Ан хош сохәни ке вәгт-е тәһвил,
Пејғәмбәр-и әглраст чәбрил.

Чуну неј-е хамео пор нәва кәрд,
Ноһ даире-ра пор әз нәва кәрд.

Мән к-ан һонәр-е һомај дидәм.
Чун саје бебал-е у пәридәм.

/«О көзәл сөзлү адам мәрам анладаркән, ағыл пејғәмбәринә Чәбраилдир: гәләмин нејини нәва илә долдуран кими доггуз тәбәгәли көјләри өз авазы илә долдурду; мән онун Һүмаја хас олан һүнәрини /сәнәтини/ көрчәк, бир көлкә кими учуб онун ганадына гондум»/.

Һафиздән сонра Иран классикләринин сон ән бөјүк нүмајәндәси олан устад Әбдүррәһман Чами дә Низамини өјмүшдүр. О, өз «Бәһаристан» китабында јаздығы «Низами» маддәсиндә јазыр: «мә'лум олан фәзиләт вә камалынын шәрһ вә изаһа еһтијачы јохдур. «Пәнч-кәнч» адлы әсәринә о гәдәр көзәлликләр вә инчәликләр долдурмушдур ки, бу шәрәф һеч кимә нәсиб олмајыб. Белә бир әсәр, бәлкә дә бәшәр гүдрәтинин јетишдирә билмәјәчәји бир харигәдир».

Чами өз «Һәфт оурәнки»индән «Лејли Мәчнун» поемасына јаздығы мүгәддимәдә әсәрин мөвзусунун биринчи дәфә Низами Кәнчәви вә Хосров Дәһләви тәрәфиндән ишләндијинә ишарәт едәрәк, бу ики устадын сәнәтдәки мәһарәт вә гүдрәтләрини гүввәтли мисраларла тәсвир етдикдән вә онларын јүрүшләрини ики гоша көһләнин јүрүшүнә бәнзәтдикдән сонра дејир:

Мән низ бе фаге нагә рандәм,
Хорда бе ғобарешан рәсандәм.

Кәр мандәәм әз шомарешан пәс,
Бәр чеһре-је мән ғобарешан бәс.

/«Мән дә бу зәифлијимлә архаларынча дәвәми сүрдүм вә өзүмү онларын тозларына чатдырдым; онларын өзләринә чата билмәдимсә дә, үзүмә гонан тозлары мәнә бәсдир»/.

Фәхријјәләринин бириндә Чами тәб'инин нечә мөвзу олурса-олсун гафијәләмәјә гадир олдуғуну, Кәнчәвинин «Једди көзәл»индәки мә'налары өрнәк тутуб вә онлардан илһам алмасы илә изаһ едир:

Бе бустане сохән морғе тәб-е мән аксәр,
Бе һәфт бејт шәвәд нәғмәсаз-о-гафијәсәнч.

Чо һәфт—Пејкәр-е кәнчур-е Кәнче, һәр гәзәли,
Номунекст зе мә'на, нәһан дәр-у сәд кәнч.[1]

«Атәшкәдә» тәзкирәсинин саһиби Лутф-Әли бәјин /XVIII әср/ гәнаәтинчә, Низами сөзүн «әркан-е әрбә'ә»синдән, јә'ни дөрд дирәјиндән бирмдир».

Сәфәви дөврүнүн «Хәмсә» јазанларындан Руһ-ул-Әмин Низамини тә'рифләдији бир парчасында «Кәнчәвинин мәснәвичиликдә јеканә устад» олмадығындан чанлы бир сурәтдә бәһс етдикдән сонра сөзләрини бу бејтләрлә битирир:

Дәр хане нећофте мешк-е татар,
Шакерд-е кәминенеш Әттар.

Меһр әз нәфәсаш чо таб кирәд,
Фердоуси әз-у һесаб кирәд

Дәр пиш-е сохәнвәрниш бичан
Хагани-је чан-е молк-е Ширван.

Шоәра-је Мәлик беуст дәмсаз
Хосров зе ғоламијәш сәрәфраз.

/О /Низами/, өз евиндә татар мүшкү кизләдиб, одур ки, Әттар онун ән кичик шакирдидир.[2] ешг онун үфүрмәсилә алышыр, Фирдовси онун һүзурунда һесаб верир. Онун шаирлији гаршысында Ширван өлкәсинин чаны олан Хагани чансыз галыр. Падшаһын шаирләри онунла чанланырлар. Хосров онун /Низаминин/ гулу олдуғу үчүн башы учалды/.

Һилали Чығатаи Низами һаггында бу бејтләри јазмышдыр:

Ан кәнч-е гоһәр зе кан-е Кәнче,
Шәмширзәбан-о ширпәнче.

Јә'ни шаһ-е молк-е никнами.
Шаһәншаһ-е арефан Низами.

Гофт ан сохәни ке гофтәни буд
Софт ан гоһәри ке софтәни буд

Һәр гуш зе нәзм-е уст пор дор
Һәр пәнче зе Пәнч-кәнч-е у пор

Кәнч-е до чәһан несар-е у бад,
Кәнчур-е до коун јар-е у бад!

[1] Бејтләрин тәрчүмәси:

/ Сөз күлүстанында тәб'имин гушу әксәр һалларда
Једди бејт чәрчивәсиндә нәғмә јарадыр вә
гафијә гурур.
Кәнчә хәзинәдарынын «Једди көзәл»и кими һәр
гәзәлим
Ичәрисиндә јүз хәзинә кизләнән мә'на
нүмунәсидир.—*ред.*/

[2] Мүәллифин тәрчүмәсиндә «шакирд» әвәзинә «чыраг» кетмишдир—*ред.*

/О, Кәнчә мә'дәниндән чыхан бир көвһәр хәзинәсидир; гылынч дилли, ширпәнчәли бир адамдыр. Јахшылыг мүлкүнүн султаны, арифләрин шаһәншаһы Низамидир. Сөјләнәчәк сөзү сөјләмиш, дешиләчәк инчиләри дешмишдир. Һәр гулаг онун нәзминин дүрләрилә, һәр овуч исә онун «Беш хәзинә»синин көвһәрләрилә долмушдур. Һәр ики дүнјанын хәзинәләри она нисар, һәр ики дүнјанын хәзинәдары она јар олсун!/

«Мәчмә-ул-фүсәһа» тәзкирәсинин мүәллифи Рза-Гулухан Һидајәтин фикринчә, «өзүнәмәхсус бир үсулда («фәндә»), јә'ни ешг мәснәвиси јазмагда, икинчи бир Низами јохдур; бу һәгигәти һамы гәбул етмишдир; бу хүсусда онунла рәгабәтә галхмаг кафирликдән башга бир шеј дејилдир».

Һичри 1313 илә 1318-чи илләр арасында Низами күллијјатынын тәнгиди мәтнини бөјүк севки вә диггәтлә һазырлајыб чап едән Теһранда чыхан «Әрмәған» журналынын мүдири, Вәһид Дәсткирди, бу күллијјатын VII чилдини тәшкил едән «Кәнчинеје Незами»-јә јаздығы инчәләмәсиндә Низамини Иран классик әдәбијјатынын ән бөјүк шәхсијјәтләрилә мүгајисә едәрәк, беләбир нәтичәјә кәлир: үмумијјәтлә, әхлаг, тәмизлик вә мө'минликдә һаким Низами бүтүн дүнја шаирләри арасында мисилсиздир. Низаминин бүтүн әсәрләриндә бир дәнә дә олса габа сөзә, ја чиркин бир ифадәјә раст кәлмирик. Ешгин паклығынын вә үлвилијинин тәсвириндә о, Фирдовсидән үстүндүр, чүнки Низамидә еркәкләрин севишмәләриндән вә кәнч оғланларын ишвәкарлыгларындан бәһс едән тәк бир мисра јох икән, Фирдовсидә[1] вардыр.

В. Дәсткирди Низамини Иран ше'ринин бүтүн устадларындан јалныз Фирдовси вә Сә'ди илә гаршылашдырыр, чүнки һәр үч шаир әрузун ејни бәһриндә /мүтәгариблә/ мәснәвиләр јазмышлар. Низами әсәрләриндә јалныз Фирдовсидән сөз ачмыш вә дәфәләрлә ону јад етмишдир, чүнки ишләдији мөвзулар илк дәфә Фирдовси тәрәфиндән тохунулмуш мөвзулардыр. Бүтүн тәвазөкарлығына бахмајараг, Низаминин, буну ачыг бүрузә вермәсә дә, әсәрләриндә өзүнү Фирдовсидән үстүн олдуғуна ишарә едән кинајәләр вардыр. Буну В. Дәсткирди дә гејд етмишдир. О, бу барәдә олан кинајәләрин бириндә Фирдовсинин јаратдығы Ширин сурә-

[1] Еј дел әкәрәт јар сепаһист, мәтәрс.
Вәр ба то сәраш бекинәхаһист, мәтәрс,
Әз ләшкәр-е у һәмин до чешмәш чәнкист.
Баги хәто халәст, сијаһист, мәтәрс.

Јә'ни:

Еј көнүл, севкилин бир әскәрсә горхма!
Әкәр сәнинлә дава етмәк нијјәтиндәдирсә горхма!
Һүчум едән јалныз ики көзү вар,
Галаны хәт вә халдыр, гаралыгдыр, горхма!

тини күмүш, өзүнүнкүнү гызыл, башгаларыны исә мислә мүгајисә едир. В. Дәсткирди бу иддианын тамамилә һәгигәтә ујғун олдуғуну тәсдиг едир. О, јазыр: «Низаминин әсәрләрини јүз дәфәләрлә охудум вә һәр дәфә охујаркән *Дараның, Хосров Пәрвизин* вә *Лејлинин* өлүмләрини тәсвир едән фәсилләри ағламадан охуја билмәдим. Ше'риндәки бу әзәмәт вә тә'сири шаир өзү дә билирди. Бу һагда о дејир:

Кәсира ке дәр керје арәм чо аб,
Бехәнданәмәш баз чон афетаб!

/Јағыш кими ағлатдығым бир кәси, јенә дә сонра күнәш кими күлдүрүрәм/.

Сә'ди илә гаршылашдырылмаға кәлинчә дә, В. Дәсткирди мәснәвидә Низамини Сә'диддән үстүн тутур. О јазыр: «Сә'ди өз «Бустан»ында Низаминин «Шәрәфнамә» вә «Игбалнамә»синдән сон дәрәчә фајдаланмышдыр. «Бустан»дакы мөвзуларын чоху Низаминин «Искәндәрнамә»синин һәр ики һиссәсиндә мөвчуддур. Бу бир-биринә бәнзәр мөвзуларын мүгајисәсиндән вә инчәләнмәсиндән сонра сағлам зөвглү һәр тәнгидчи Низамидәки ифадә гүдрәтинин, тәркиб сағламлығынын, сөзләрдә бағланма аһәнкинин вә мә'налардакы јарадычылыг гүввәтинин Сә'дијә нисбәтән гат-гат јүксәк олдуғуна һөкм верәр. В. Дәсткирди Сә'динин Низамидән фајдаланыб игтибас етдији бејтләрдән бир чох мисал кәтирмишдир.

Низамилә фарсча јазмыш башга бөјүк түрк шаири Чәлаләддин Руми арасындакы мә'нәви мүнасибәтләрә дә тохунан В. Дәсткирди јазыр: «Үрфан вә ше'р мүлкүнүн ән бөјүк султаны Мөвлана Чәлаләддин Руми һәким Низаминин ше'рләриндән бир чох игтибаслар етмишдир. Мөвлана Руминин мәснәви вә гәзәлләрини инчәләјән фәзиләтли алим Аға Һади Хаири јазыр: «Мөвлана Руми Низаминин «Диван»ыны һәмишә өз көзү өнүндә сахларды вә ондан мә'нача бөјүк өлчүдә игтибаслар едәрди. Һалбуки о, һәким Сәнаи Гәзнәвијә бөјүк рәғбәт бәсләмәјинә бахмајараг, ондан игтибаслар етмәмишдир. Бу игтибаслар шүбһәсиз, Низами ше'ринин бир феномен олдуғуну исбат едир, белә олмасајды Мөвлана кими бир устады өзүнә нечә чәлб едә биләрди?!».

Мөвлана, Низаминин бир гәзәлиндән бу шәкилдә истифадә етмишдир.

Чәваб анке Незами бе нәзм мигујәд
«Чәфа мәкон ке чәфа шиве-је вәфа-је то нист».

/чаваб одур ки, Низами нәзм илә демишдир: «Чәфа етмә, чүнки чәфа сәнин вәфадарлығына јарашмыр»/.[1]

---

[1] Будур, Низами илә Мөвлана бејтләриндән гаршылашдырылмыш бир нечә нүмунә:

Низамидән:

Мәра порси ке чуни, чунәм еј дуст,
Чекәр пор дәрд, дел пор хунәм, еј дуст!

XIV әсрдә јашамыш Гызыл-орда шаири Гүтб хана тәгдим етдији өз «Хосров вә Ширин»ини «Низами балындан биширилмиш бир севда һалвасына» бәнзәдир:

«Низами нәзми јанлыг[1] түз сөзүнги
Анын билкут Ханынга бу өзүнги

Газан тәк гајнаб уш севда бишурдум
Низами балыдын һәлва бишурдум».

XV әсрдә јашамыш Харәзм шаири Һејдәр исә, өз «Мәхзән-үл-әсрар»ыны Низами руһундан алдығы чан вә фәрманла јаздығыны сөјләјир:

«Мән ки бишурдум бу ләзиз ашны
Шејх Низами дәлшдән чан тапыб,

Шејх Низамидән алыб гашны:
Мә'насыдан јарлыгү бүрһан тапыб».

Түркүстанын бөјүк шаири Мир Әлишир Нәваи түрк дилинин фарсча илә өлчүләчәк дәрәчәдә јүксәк бир әдәбијјат дили олдуғуну исбат етмәк үчүн јаздығы мәснәвиләринә:

«Хејле фәсаһәт башынын әфсәри
Кәнч-е јәгин әфсәринин көвһәри»

—дејә һејраны олдуғу Низаминин әсәрләрини өзү үчүн нүмунә кәтүрмүшдүр. Низамијә гаршы бәсләдији бу дәрин тәгдир вә һејранлыг һиссини Нәваинин бүтүн әсәрләриндә көрүрүк.

Мәсәлән, «Мәхзән-үл-әсрар»-а бәнзәтдији «Һејрәт-үл-әбрар»-дан бир парча:

/Мәндән сорушурсан: «нечәсән?»
нечә олачам, достум!

Чикәрим дәрдлә долу, үрәјим исә ганла долудур достум—*ред*/.

Һәмин бејтдән Мөвләви белә истифадә едиб:

Мәра порси: «чуни»,—бин ке чунәм,
Хәрабәм, биходәм, мәсто чонунәм.

/Мәндән сорушурсан: «нечәсән?»—бах, көр нечәјәм;
Харабам, өзүмдә дејиләм, дәлиликдән сәрхошам—*ред*/

(«Хосров вә Ширин» поемасынын мүгәддимәсиндән) Низаминин бир бејтини көтүрүб, Мөвлана өз гәзәлләриндән биринә мәтлә етмишдир. Һәмин бејт будур:

Нә ан ширәм ке ба дошмән бәрајәм
Мәра ан беһ ке ба мән бәрајәм

/Мән дүшмәнә галиб кәлә билән шир дејиләм,
Мәним үчүн ән јахшысы одур ки, мән өзүмә галиб
кәлим — *ред*/.

---

[1] Ј а н л ы г—кими.

Кәнчә вәтән, көнглү онун кәнчхиз,
Хатири кәнчур, тили кәнчриз.

Фикрәти-мизаны булуб Хәмсәсәнч
«Хәмсә» демә, бәлкә декил, «Пәнч-кәнч».

Кәффеји-мизан ана әфлак олуб,
Батмани-ташы күреји-хак олуб.

Дартса јүз гәрн хирәд хазини,
Чәкмәгәј анин гөбидин азини.

Ханио-ләтајифкә сөзү мүнгәсим,
Дүрри-мә'аникә дили мүнтәзим.

Назим олуб сөз дүри сирабыга,
Чәрх «Низами» јазыб әлгабыга.

Гәддәсе сиррәһи-мә'анидир ол,
Руһи-гүдүс фејзи нишанидир ол!

«Лејли вә Мәчнун»дан:

Бу тилбилә кимсә тапмады кам
Чүзи кәнчфишан-и Кәнчәрам.

Мә'на дирәмикә сиккәпәрдаз,
Үзләт һәрәмидә мәһрәми-раз.

Кәнчинеји-фикри көһәрајин
Ондан бәри һаг олуб көһәрчин.

Вәһдәт көһәрин әлинә алган,
Үзләт кәмәрин беликә чалган.

Мә'на һәрәмин мүсәххәр еткән
Сөз бикрини гәрг-и зивәр еткән

Һәм Тури-фәзиләт үзрә Муса,
Һәм Гафи-гәнаәт үзрә Әнга.

Муса имас ирди килки-нагу,
Чәвфи ара мүзмәр етди чаду.

Әнга кәр имас нәдән һәмишә
Сөз гафидә үзләт етди пишә?.

Нәзм әһлинин әфсәһүлкәлами,
Сөз дүрикә мүнтәзим Низами».

«Фәрһад вә Ширин»дан:

«Әкәрчи Кәнчәдә арамы анын
Вәли Кәнчә үзрә даим дами анын

Тутуб көвһәрләри јексәр чаһаны,
Не чүк ким хејли н-әхтәр асиманы.

Нә ол зинәт ки асылгај гулагдан,
Вә кәр ачылса ајрылгај гулагдан.

Дүри ким чун гулагны гылды мәскән,
Кириб гылгај көнкүл дәрчини мәхзән

Көнкүл дәрчин демај гылгај ләбаләб,
Ким ол дәрјаға салгај дүрну та ләб.

Ким ол көвһәрдән алса халг һәр дәм,
Јүз илдә булмагај миндән бири кәм

Имас асан бу мејдан ичрә дурмаг,
Низами пәнчәсинә пәнчә урмаг.»

«Једди көзәл»ә нәзирә јазылмыш «Сәб'ә-ји сәјјар»дән:

Нүктәси диггәт ичрә риштеји-чан,
Риштәкә чашни сәриштеји-чан.

Нәзми-өврагы пәрдеји-чандан,
Һәм сијаһысы аби-һејвандан.

Елгә чан беркили дәваты анын,
Кәлибән чешмеји-һәјаты анын.

Килки Хызры атәш гылыб битаб,
Һәр кәс ол чешмәдән булуб сираб.

Әһли-нәзм әфсәһүлкәламы ол,
«Хәмсә»нин назими Низами ол.

«Хәмсә» јох, пәнч-кәнчи-Гаруни
Пасбан илгә кәнчи-мәдфуни

Лејк һәр ким булуб чәваһирсәнч,
Тапыб ол кәнчләрдә јүз мин кәнч.

Һәр сәмин дүрру мәмләкәтгә хәрач
Анга лајиг ки, булгај үстандә тач.

Сөз јолун өјлә гәт едиб чалак,
Ким ипәкдә јүрүрсә, көвһәр-и-пак».

«Искәндәрнамә»јә нәзирә јазылмыш «Сәдд-и Искәндәр»дән бир нечә бејт:

«Тутуб кәнчи бу чәрх-и нөһ тагны
Нечук ким күнәш нури афагны:

Бу јанглыг ки, кәнчи-мә'ани төкүб,
Чәһан әһлигә чавидани төкүб.

Бу беш кәнчдән ким чаһандыр мәла,
Ки көк човфидә дахи јоктур хәла.

Бу кәрдун ара тәб'и хуршид олуб,
Анын нури аләмдә чавид олуб.

Шибаһи-гәләм чүнки ејлаб тәраш,
Тапыб сәһфеји-меһрә андан хәраш».

Нәван өзүнү Низаминин шакирди сајмагла вә устадындан мә'нәви камиллик диплому алмасы илә өјүнүр вә фәхр едир.

Бир әлиндән Хосров Дәһләви, бир әлиндән дә Әбдүррәһман Чами тутараг, Нәваии хәјал аләминдә Низаминин һүзуруна кәтирирләр. Көрүш әснасында Низаминин руһу Нәваијә белә мүрачиәт едир:

«Ки гылдын сөз ичрә тәтәббү манга,
Нәј истәрдә етдин тәзәррү манга.

Ки мән «Хәмсә»дә ејлаб ирдим вәид,
Ки һәр ким ки ајтурға тутса үмид.

Гылај тиғ-и бүрран сөзүм дасыдын
Урај башын ол тиғи-алмасдын.[1]

Көб ил ачды дә'ваға сөз башыны,
Бу дәва ара гојду өз башыны.

Мәкәр сән[2] ки, бу јолға гојғач гәдәм,
Вүчуднун хәјалыны гылдын адәм!»

Нәһајәт, түрк әдәбијјатында етдији әдәби ингилабын тарихдәки әзәмәтини дәрқ етмиш олан бу даһи адам өз шәхсијјәтинә гијмәт верән фәхријјәсиндә өз бөјүклүјүнү Низамилә өлчәрәк белә дејир:

«Фәләк көрмәди мән кими надири,
Низами кими нәзм ара гадири»

Классик түрк ше'ринин бөјүк даһиси Фүзули дә өзүнү Низаминин шакирди сајмышдыр.[3]

«Бешлик» шаирини дүшүндүрмүш олан «Лејли вә Мәчнун» мөвзусунун чәтинлији гаршысында «тәвәккүлә рүчу едән» Фүзули

---

[1] /Низаминин «Сирләр хәзинәси»нин мүгәддимәсиндәки бејтә ишарәдир. — *ред:*/.

Тиғ зе әлмас-е сохән сахтәм
Һәр ке пиш амәд сәрәш әндохтәм

/Сөзүн алмазындан бир гылынч гајырыб
габағыма чыханын башыны вурдум. — *ред*/

/Бурада мүәллиф ситаты дүз кәтирмәјиб; һәм вәзни позулуб, һәм дә мә'насы. Мисра поеманын орижиналында беләдир.

Һәр ке пәс амәд сәрәш әндахтәм
/Архамча кәләнин башыны вурдум.—*ред.*/

[2] Jә'ни Нәваи.

[3] Әлишир Нәваи кими Фүзули дә әдәби түркчүлүјүн бөјүк рәһбәрләриндәндир вә бу һәгигәт јалныз онун өз «Диван»-ына јаздығы мүгәддимә вә «Лејли вә Мәчнун»дакы мәшһур бејтләри илә исбат едилмир. «Һәдигәт-үс-сүәда» мүгәддимәсинин бу хүсусдакы ачыгламасы даһа чанлы вә әдәбијјат тарихи бахымындан даһа мә'налыдыр. Шаир бу мүгәддимәдә «чүз'и-ә»зәми-тәркиби-аләм вә синфи-нөв'и-бәни-Адәм» олан «әиззе-ји-әтрак»-и дә «вәгајеји-Кәрбәла вә кејфијјәти-шүһәда илә» ашина етмәк үзрә, «Фүсәһаји түркзәбан да» фајдәләнсинләр—дејә «Мәгтәли-түрки» јаздығыны билдирир вә ашағыдакы гит'ә илә танрыдан өзүнә көмәк диләјир:

Еј фејзрәсани-әрәбү түркү әчәм,
Гылдын әрәби әфсәһи-әһли-аләм;

Етдин фүсәһаји-әчәми Исадәм,
Мән түркзәбандан илтифат ејләмә кәм!».

ејни тәрәддүдү көстәрмиш олан Низамидән бу сурәтлә бәһс етмишдир:

«Бир иш ки, гылыр шикајәт устад,
Шакирдә олур рүчу'ү бидад!»

Фүзули һәмин әсәриндә дөврүндәки «Сөз мүлкүнүн низамсызлығындан» бәһс етдији «Саги-намә»синдә кечмиш дөврләрдәки бөјүк шаирләрин сөз сәнәтини анлајыб севән бүтүн һөкмдарларын һимајәсини көрдүкләрини һәсрәтлә јад едир. Бурада диггәти чәлб едән одур ки, устад Фүзули фарсча јазан белә шаирләр арасында Низамини дә көстәрмишдир. О белә дејир:

«Түркү, әрәбү әчәмдә әјјам,
Һәр шаирә вермиш иди бир кам:

Шад етмиш иди Әбу-Нәвасы
Һарун хәлифәнин әтасы.

Булмушду сәфаји-дил Низами,
Ширван шаһына дүшүб кирами.

Олмушду Нәваји-сүхәндан
Мәнзури-шәһәншәһи-Хорасан.»

Османлы түрк классикләриндән Наби дә Низами вә Хосров Дәһләвинин «Хәмсә»ләрини нәзәрдә тутараг јазыр: «Онларын һәр бири чилвәдә бир тәзә мә'на ифадә едирләр».

Әтаи ешг мәсәләсинин «Једди көзәл»дәки шәрһини гәбул етмәјәрәк, әсәрин мүәллифини тәнгид етмәси илә бәрабәр Низамини мәснәви јазанлардан сечдији үч сәнәткар сырасына дахил едир;

«Бехүсус ичләриндә үч устад,
Шәсти-пүрзуринә веринчә гушад

Тирвәш гејри году падәркил,
Һәдди-е'чазы ејләди мәнзил.

Бири Хосров, бири Низамидүр
Бири сәрмәст-и ешг Чамидүр».

Мәрһум Зија Паша исә «Хәрабат» адлы танынмыш әсәриндә Иран шаирләрини характеризә едәркән, Низами һаггындакы рә'јини белә вермишдир:

Тә'киди бурахса кәр Низами,
Е'чазә јетәр иди кәлами.

Биһудә дејилми тәб'и иза,
Сөз јеринә сөјләмәк мүәмма.

Вермиш она шөһрәтү сәлабәт,
Тәксир-и тәнафүрү ғәрабәт.

Бирдир јенә лејк о пири-фани
Јох «Хәмсә»синә нәзири-сани

Тәнзирә ону Әмири-Хосров,
Етмиш иди кәрчи һиммәти-нов

Тәб'инә биһудә верди рәнчә
Ганда Деһли вә ганда Кәнчә.

Аләмдә дурур икән Низами,
Агил сдәмәз бу илтизами».

Бәһси кечән ики «Хәмсә»нин мугајисәси нәтичәсиндә Зија Пашанын вердији һөкмү гәбул етмәклә бәрабәр, Һ. Даниш, Дәһләвинин фарс дилиндә јазмыш олан шаирләрин ән бөјүкләриндән бири олдуғуну да гејд едир—бу исә Низаминин сөз сәнәтиндә тәк олдуғуну бир даһа билдирир.

Низаминин нәзми:

«Хосрова, гуш ет, Мүһибби ше'ринә ејлә нәзәр,
Нәзм тәрзиндә—Низами, мә'нада—Хачу имиш!»

—дејән султан Сүлејман Ганунинин («Мүһибби»—онун тәхәллүсүдүр) дә өрнәјидир.

Истамбул университетиндә узун илләр Иран әдәбијјатындан дәрс демиш Һүсејн Даниш јазыр: Шәргли вә гәрбли бүтүн тәнгидчиләр бир мәсәләдә јекдил вә һәмфикирдиләр: «Низами нәчиб, мүстәгил вә вүгарлы бир дүһаја малик олан шаирдир». Сонра о, давам едир: «Низами јүксәк бир дүһаны сонсуз дәрәчәдә тәмиз бир вичданла бирләшдирәрәк, фарс әдәбијјаты аләминдә мисилсиз вә сон дәрәчәдә јүксәк бир јер тутмушдур».

Устад М. Ф. Көпрүлү В. Бартолдун «Ислам мәдәнијјәти тарихи» адлы китабына јаздығы гејдләр арасында Низами барәдә демишдир ки, Низами «Иран вә түрк мәснәвичиләринин ән бөјүк устады, Иранын ән бөјүк шаирләриндән биридир вә онун ше'рләриндә олдугча тәравәтли түрк сөзләринә дә тәсадүф едилир».

Бундан бир нечә ил әввәл нәшр етмиш олдуғу «Данишмәндани Азәрбајчан» («Азәрбајчан биличиләри») адлы тәзкирәсиндә Иран Азәрбајчанынын мәшһур алими Мәһәммәд Әлихан Тәрбијәт Низамини «Иран шаирләринин ән мәшһуру вә Азәрбајчан фәсиһләринин ән фәсаһәтлиси» кими сәчијјәләндирмишдир.

«Хәмсә»нин һичри 1313-чү илдә Ширазда чап едилмиш әлимиздәки нүсхәнин башланғычында шаир һаггында ашағыдакы фикирләрә раст кәлирик: «Фарс дилиндә Низаминин ифадәсиндән даһа ширин вә сәлис бир үслубда һеч ким сөз сөјләмәмишдир; белә рәван сөз, олса-олса, јалныз Тус биличиси Фирдовсидә тапмаг олар. Лакин Фирдовсидә дә Низами сөзүндән јахшысыны тапмаг мүмкүн дејил. Һалбуки ашиганә мәснәвиләр јазмаг вә өзүнә хас бир сәнәт олан тәмсилчиликдә әввәлкиләрдән һеч ким шејх һәзрәтләринин дәрәчәсинә јүксәлә билмәмишдир. Тус биличиси Фирдовсинин «Јусиф вә Зүлејха» поемасы бу иддианын

шаһидидир. Бундан башга Орта әсрләрдә јашамыш вә ахырынчы әсрләрдә мејдана чыхмыш сәнәткарлар үмумән о дәрәчәјә јүксәлә билмәмишләр.

Сыртыглыг вә јарышыб өзүнү көстәрмәк үчүн дејил, јалныз һәким Низаминин изи илә кетмәк вә онун хырманындан галан башаглары топламаг мәгсәди илә Әмир Хосров Дәһләви кими бир груп шаирләр ону тәглид едәрәк «Хәмсә»ләр јазмышларса да, әсәрләринин јалныз адларыны устадынкылара бәнзәдә билмишләр».

Вәһши Бафги Кирманинин «Фәрһад вә Ширин»индә, Мәктәби Ширазинин «Лејли вә Мәчнун»унда јүксәк бир илһам вә исте'дад изләрини тәгдир етмәклә бәрабәр, јухарыдакы Шираз нашири өз сөзләрини belә битирир: «Шүбһәсиз олан бирчә һәгигәт будур: фарс әдәбијјатынын јарандығы күндән бәри «Хосров вә Ширин» илә «Һәфт пејкәр» кими дәјәрли бир ешг һекајәси һеч кимсә тәрәфиндән индијә гәдәр јазылмајыб вә о чәнаб (Низами) өз «Искәндәрнамә»си илә дә, Фирдовсидән сонра, өз нөвүндә тәк галмышдыр».

Низамијә нәзирә јазанлардан јухарыда ады чәкилән Вәһши Бафги Кирмани «Холд-е бәрин» адлы әсәриндә Шејхин «Мәхзәнүл-әсрар»ындан бәһс едәркән: «бу әсасы гојан јарадычынын (Низаминин) мугајисәедилмәз бир сәрмајәјә малик олдуғуну» е'тираф едәрәк јазыр: «Низами «Хәзинә»синдәки сирләр сонсуз вә түкәнмәздир».

Јухарыда чәкдијимиз адлардан башга дикәр шәрг тәнгидчи вә шаирләринин Низами һаггындакы битмәз-түкәнмәз тәгдирләрини бир-бир гејд етсәк, устадын сәнәт вә јарадычылығы гаршысында һејранлыг ифадә едән бир-биринә бәнзәр чүмләләри тәкрарламагдан башга бир шеј етмәрик. Буну нәзәрә алараг, Низами һаггында фарсча дејилмиш бир парчаны да охучулара тәгдим етмәклә кифајәтләнирик:

Незами ке дәр нәзм оула кәлам,
Чәһан-е сохәнраст нәзм-о-незам

Гәләм ранд бәр сәфһе-је рузгар,
Бе тә'риф-е Ескәндәр-е намдар

Беданеш чәһан-е сохәнра керефт,
Бедансан ке амәд херәдра шекефт.

Коһән дастанһа ә-зу тазе шод,
Секәндәр әз-у саһебавазе шод.

Пејәмбәр тәван гофт бәр ан чәнаб
Ке чун «Хәмсе»и һәст ура кетаб.

Бе езһар-е е'чаз-е у «Хәмсе» бәс,
Чо у поктесәнчи нәдидәст кәс».

Мә'насы:

Тајы јохдур ше'рдә, устаддыр Низами,
Сөз мүлкүнүн султаны, она верән низамы.

Чалды гәләм, аләмин анлатды әһвалыны,
Танытдырды јахшыча Искәндәрин намыны,

Сөзүндәки сәнәтлә тутду бүтүн чаһаны,
Ше'рдәки сеһринин олду агыл һејраны.

Нәзминдә тәзәләнди тарихин дастаны,
Искәндәри о етди дүнјанын гәһрәманы.

«Пејғәмбәрдир!»—дејилсә, јериндәдир; о чәнаб
«Хәмсә» кими кәтирмиш вүчуда чүн бир китаб

Мө'чүзә истәнирсә будур: китабы «Хәмсә»
Онун кими нүктәчи көрмүш дејилдир кимсә.

Шаирин пејғәмбәрлијини тәсдиг едән бу тәгдирләрин јанында дүнјанын сонунчу (ахәрүз-заман) шаири олдуғуну тәсдиг едән Иранда чап едилмиш «Күллијјат-е Незами»ни бәзәјән ашағыдакы гит'әни дә веририк:

Незам-е әгд-е лоулоу-е сохән-ра,
Беајин-е Незами кәс нәбәсте.

Һезаран рәһмәт-е һәг бәр рәванәш
Ке әлһәг ше'р бәр вej хәтм кәште.[1]

Мә'насы:

Кимсә сөзүн нәзмини
Низами тәк вермәмиш;

Һагдан она мин рәһмәт,
Ше'р онда хәтмә јетмиш.

II

Гәрб тәнгидчиләри Иран әдәбијјаты тарихиндә Низаминин әһәмијјәтини лајигинчә дәрк вә тәсдиг едирләр ки, «онун әсәрләриндә Иран епик әдәбијјаты илк дәфә олараг ән јүксәк нөгтәјә учалды», чүнки «лирик дил илә әски дастан дили арасындакы ујушмазлыг Низаминин ше'рләриндә арадан галхмыш вә дастан дили бу дөврдә сарај әдәбијјатында ахтарылан «зөвгә» ујмушдур. Бундан әлавә, епопеја өз дастанлыг характерини итирәрәк кет-кедә даһа артыг руһи тәһлил саһәсинә кирмишдир; бунда да Низами мисли көрүлмәмиш бир устаддыр».[2]

[1] (Мүәллифин тәрчүмәси ше'рлә едилдији үчүн мәтндән бир аз узагдыр. Бејтләрин һәрфән тәрчүмәси беләдир:

Сөз бојунбағысынын инчиләрини
Низами кими һеч кәс низамла дүзә билмәјиб.

Һәгг (аллаһ) онун руһуна минләрчә рәһмәт етсин,
Һәгигәтән дә ше'р онун (васитәсилә) хәтмә јетмишдир. *ред.)*

[2] Encyclopedie de L'islam. Иран әдәбијјаты маддәси.

Ејни мөвзуја, јә'ни Низами үслубуна тохунан алман тәдгигатчыларындан Георг Јакоб Низамини (бахмајараг ки, «онун Нөлдеке вә Шакс[1] кими «тәдгигатчылары вә тәфсирчиләри јохдур») шаирликдә Фирдовсидән јүксәк тутмушдур.[2]

Иран әдәбијјатынын һејраны бөјүк алман шаири Һөте күллијјатынын (Das West-Ostlicher Diwan» адыны дашыјан чилдиндә Иран әдәбијјатынын устадларыны бир-бир инчәләјәрәк, өзүнә хас гаврајыш вә билик гүдрәти илә сәчијјәләндириб тәгдим едәркән белә јазмышдыр: «Низами јүксәк дүһа саһиби, инчә бир зәкадыр. Фирдовси гәһрәманлыг дастанларына аид бүтүн мөвзуларын һамысыны ишләмиш олдуғундан, о (јә'ни Низами), севишән инчә руһларын гаршылыглы дујғуларыны өз ше'ринин мөвзу вә мәзмуну етмиш, бир-бирини севән Хосров илә Ширини, Лејли илә Мәчнуну охучуларла таныш етмишдир; бунлар әввәлчәдән сезмә, гәза вә гәдәр, тәбиәт (характер), алышганлыг, истәк вә еһтирас тәһрик вә чазибәси нәтичәсиндә керчәкдән јахынлашмаг (бирләшмәк) истәјирләр; лакин онлар бир бөһран кечирәрәк инад, тәсадүф, гәрибә вә гејри-ади һадисәләр вә мәчбуријјәт үзүндән бир-бириндән узаглашырлар; даһа сонра талејин гәрибә һөкмү нәтичәсиндә онлар бирләширләрсә дә, лакин бу вә ја башга сурәтлә јенидән бир-бириндән ајры дүшүрләр.

Бу мөвзу вә материалларын ишләнмәсиндән идеал бир дахили иғтишашын јүксәк һәјәчаны доғулур, лакин һеч бир јердә бунун тә'мин олундуғуну көрмүрүк. Көзәллик бөјүк, онун нөвләри исә сонсуздур.

Шаирин доғрудан-доғруја әхлаги мөвзулара тохунан башга парчалары да ејни ширин вә ајдын бир дејим тәрзи дашыјырлар. Һәр һансы бир адама аид, икитәрәфли, нә гәдәр гарышыг вәзијјәтдә олурса-олсун, бүтүн мәсәләләри шаир чыхыш јолуна апараг һәмин әхлага ујғун бир шәкилдә һәлл едир. Сакит тәбиәтинә там ујғун олараг, Низами Сәлчуглар дөврүндә ана јурду Кәнчәдә сакит бир һәјат кечирмиш вә орада да вәфат етмишдир.

Өз әтрафында тапдығы бүтүн ешг әфсанәләри (легендалары) илә јары мө'чүзәли әфсанәләри, Низами чошгун бир шөвглә топламышдыр.»[3]

Др. Вилһелм Бахер 1871-чи илдә чап етдији әсәриндә[4] Иран классикләринин ән мүһүмләрини сајдыгдан вә бунларын Авропада гисмән танынмыш олдугларыны гејд етдикдән сонра, Ни-

[1] Бу ики адамын Фирдовси һаггында алманча тәрчүмә, тәфсир вә тәдгигләрдән ибарәт әсәрләри вардыр.
[2] **Georg Jacob.** «Lsknders Waregerfetdrug». Glüchstadt, 1934.
[3] **Göthes Sämtliche Werke.** Stutgart. Verlagder S. G. Gottasschen Buchhandlung. 1881. II, b. '322, 226.
[4] W. **Bacher.** Nizamis lebeneund Werke. Leipzig, 1871.

заминин Иран әдәбијјатынын бөјүк устадлары арасындакы мүстәсна мөвгеји вә Һөтенин онун һаггында «јүксәк бир дүһаја малик инчә бир зәка демәсинә бахмајараг» шаирин «Алманијада вә бүтүн Авропада һеч танынмадығыны» тәәссүфлә гејд едир. Лакин Бахерин шикајәт етдији бу вәзијјәт сонралар дәјишмишдир. Иран әдәбијјаты тарихинин елми әсасыны гурмагла танынан Һ. Ете 1887-чи илдә нәшр етдији әсәриндә[1] Низами ше'ринин «әхлаги јүксәк мәзмунундан, мәтинлик вә чиддилијиндән, ифадәсиндәки орижиналлыгла тәбиәт тәсвириндәки таблоларынын әзәмәтиндән» бәһс едир. Һ. Ете гәдим шәрг әфсанәсиндән истифадә олунараг јазылмыш Шиллерин «Турандот»унун Низаминин «Һәфт пејкәр»индәки рус шаһзадәсинә бәнзәдијини дә гејд едир.[2]

Низами һаггында сон заманларда мүхтәлиф Авропа дилләриндә бир сыра монографијалар вә тәрчүмәләр чап едилиб јазылмышдыр. Бунларын ичәрисиндә П. Һорн, 1925-чи илдә Берлиндә нәшр етдији әсәриндә[3] Низами ше'ринин мисилсиз долғунлуғуну белә тәсвир едир: «Граф Шакс «Лејли вә Мәчнун» шаиринин мисилсиз һәссаслығыны алман дилиндә етдији нәфис тәрчүмәләриндә әкс етдирә билмишдир. Бу бејтләрдә тәрәннүм олунан севкинин Гәрби Авропанын орта әсрләр мәһәббәт һекајәләринә бәнзәдији билаваситә көзә чарпыр; бу, јә'ни Гәрби Авропаја орта әсрләрдә мәһәббәт һекајәләри, шүбһәсиз, Шәргдән кәлмиш вә чох күман ки, һәмин жанр Гәрби Авропаја әрәб Испанијасы јолу илә кечмишдир.» П. Һорн да үслуб бахымындан Низамини Фирдовсидән үстүн тутур вә араларындакы фәрг «јердән көјә гәдәрдир»—дејә өз фикрини тамамлајыр. Алим ајрыча гејд едир ки, Низами иранлылар тәрәфиндән «мәнзум роман саһәсиндә севилән јеканә устад»дыр.

Һ. Риттер Прага шәргшүнаслыг институту һесабына нәшр едилиб јајылан «Һәфт пејкәр» мәтнинә јаздығы мүгәддимәсиндә Низами сәнәткарлығыны (даһа әввәлләр чап етдији «Bildeчsprache des Niramis» әсәриндә гејд етдији кими) тәһлил едәрәк јазыр: «Низами јалныз өз дөврүндәки ше'р дилинә мәхсус ифадә тәрзинә һаким олмагла галмамыш, ејни заманда —бу даһа гијмәтлидир—бу сәнәти өз әсәрләринин варлығыны тәшкил едән фикирләринә хидмәт етдирмәји дә бачармышдыр. Сәнәткарлыг бахымындан «Һәфт пејкәр» шаирин ән долғул бир әсәри олдуғу һалда, бурада сәнәт сәнәт үчүн ишләдилмәмиш вә шаирлик маһарәти садәчә олараг зөвг әһли олан ше'р һәвәскарларынын көзләрини гамашдырмаг үчүн сәрф едилмәмишдир: јалныз әсәрин мәзмуну

---

[1] Pr. Dr. Hermann Ethe. Die höfische und romantishe poesie derperler Hamburg Veglag on F. F. Richter. 1887.

[2] Һ. Ете. Һәмин әсәр, с. 42.

[3] P. Hern. Dit Wittelpersiche Litegatur. Berlin. 1925.

бу е'чазкар, парлаг форманы зәрури етмишдир. Бу форма о мәзмуна ујғун кәлдији үчүн тәбии сурәтдә өз-өзүндән јаранмышдыр. Белә ки, форма позулмадан јајмаг истәдији фикри гүввәтләндирмәк принсипини јүксәк бир сурәтдә һәјата кечирмишдир.

Инкилисчә Низами һаггында мүхтәлиф тәдгигләр вә әсәрләриндән бир чох тәрчүмәләр вардыр.

Бунларын һамысыны бурада гејд етмәк чыздығымыз план чәрчивәсинә сығмаз; мәһз буна көрә дә јалныз адлы-санлы мүәллифләрдән бир нечәсинин шаир һаггындакы рә'ј вә фикирләрини көстәрмәклә кифајәтләнирик.

Мәшһур шәргшүнас профессор Е. Броун «Иран әдәбијјаты»[1] адлы әсәриндә Низами һаггында јазмышдыр: «Низаминин орижинал вә исте'дадлы бир шаир, јүксәк вә надир бир дүһа саһиби олдуғу Оуфи, Гәзвини, Дөвләтшаһ вә Лүтфәли бәј кими биографлар вә Сә'ди, Һафиз, Чами вә Исмәт кими шаирләр дахил олмаг үзрә, иранлы олан вә олмајан тәнгидчиләр тәрәфиндән гәбул едилмәкдәдир. Иран шаирләри арасында бу өлчүдә бир дүһаја саһиб оланлар исә *даһа аздыр*, о характер вә әхлагда оланлар *даһа аздыр*. Сәмими бир мө'мин вә аллаһ адамы олмагла бәрабәр, гејд етмәк лазымдыр ки о, һәм гаты тәәссүбдән вә һәм дә биканәликдән тамамилә узаг иди. Өзүнә һөрмәт едәр вә фикирләриндә истиглал көстәрмәсинә бахмајараг, давранышында садә вә тәвазөкар олмушдур.

О, севән бир ата вә әр иди. Шәриәтә көрә һарам да олса, бир чох Иран шаирләринә, хүсусән суфи шаирләрә илһам мәнбәји олан шәрабдан рәһмәтлик (шаир) сон дәрәчә өзүнү көзләјирди. Һәр нөв е'тираздан узаг гәтијјәт вә бир сөзлә демәк олар ки, ону бөјүк дүһа илә јүксәк әхлагы өзүндә бирләшдирмиш мүстәсна бир шәхсијјәт адландырмаг мүмкүндүр. Бу бахымдан һеч бир Иран шаири онунла мүгајисә едилә билмәз».

1924-чү илдә «Једди көзәл»и инкилис дилинә тәрчүмә вә тәфсир едән ики чилдлик мө'тәбәр әсәринә јаздығы өн сөздә Лондон университетиндә фарс дили вә Иран әдәбијјаты профессору олан С. Е. Вилсон «һәјәчан, еһтирас, һүзн вә кәдәрини ифадә етмәкдә» Низамини Шекспир вә Петрарка илә екиз сајыр.

Франсызлардан Коллеч де Франс профессору Барбје де Мејнар Низамини белә инчәләмишдир: «Низамидә биз тарихи романын јени бир нөвүнү көрүрүк. Шөһрәтли шаир бу саһәдә аталыг һаггына маликдир. Һичри тарихи илә VI јүзилликдә епопеја (дастан) өзүнә лазым гида вә шәраит тапмадығы үчүн өлмәјә үз тутур: лакин бу, о дөврүн шаирләриндәки фантазија вә зәка әкслијини көстәрмир. Бунун сәбәби ондан ибарәтдир ки, онлар

---

[1] E. Brown. A literary history of Persia, London, 1906.

артыг Фирдовси мәктәбиндән һәјәчанланачаг дәрәчәдә бәсит дејилдиләр. Гәһрәманлыг дастанларынын хатирәси һәлә дә мүһафизә едилирди, лакин бу бә'зиләриндә хәстәлик шәклини алмыш тәглидчилик, бә'зиләриндә исә гәзәб, кин вә дүшкүнлүк тәсвиринә јарајан шәраитлә бағлы бир мөвзу шәклини алырды. Низами, илк дәфә олараг бу ән'әнәнин көк атмыш формасыны дәјишдирмишдир. Сафлыглары вә бојаларынын мүһафизәси барәдә һәссаслыг көстәрмәдән әрәб дастанларынын чох мараглы һекајәләрини «Искәндәријјә мәктәби» романчылығынын ујдурмачылығы илә асанлыгла бирләшдирәрәк, о, бир синтез јаратмышдыр.

«Хосров вә Ширин» илә «Һәфт пејкәр» поемаларында лирик шәкил үстүнлүк тәшкил едир. Гәһрәманы Искәндәр олан «Искәндәрнамә» романы исә, хүсусән икинчи һиссәсиндә өјрәдичи (дидактик) маһијјәтдә, хәјали ујдурмаларла әхлаги тә'лиматы һәр аддымда тәкрарланан бир әсәр олуб, лирик мәнзумә маһијјәтини итирмишдир.

Онун тәрҹүмеји-һалы һаггында дејилмиш мүбалиғә долу нағыллардан ваз кечәрәк демәлијәм ки, Низами һаггында мә'луматлар бир-бириндән фәргли ики шәхсијјәти көстәрир—бир јандан мәддаһлыг едән, сарајлардан диггәт вә илтифат көзләјән мукафат дүшкүнү,[1] о бири тәрәфдән исә суфилијин гәрибә көрүшләрини дашыјан сырф бир мистик. Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, о чағдакы Иран ҹәмијјәтини бүрүјән тәфәккүр ҹәрәјанынын әслиндә ики јерә бөлән вә бир-биринә бу гәдәр мүхалиф олан ики дујғу арасындакы иттифагын әһәмијјәти сон заманларда икигат артмышдыр. Ејни характери биз Ҹамидә, Әлишир Нәваидә вә тәнәззүл дөврүнүн адлы-санлы бүтүн нүмајәндәләриндә дә көрүрүк. Бунунла бәрабәр, Низами өзүнү тәглид ејләјәнләрин үзәриндә мисилсиз бир јүксәклији мүһафизә едәрәк, һәм шәкил (форма), һәм дә вәзн бахымындан даһа орижинал вә камил бир шәхсијјәтдир. Нә истәдијинин бәлли олмадығы вә ифадәсиндәки долашыглыг хоша кәлмәсә дә, инсан онун һекајәтчилијиндәки истe'дада, тәсвирчилијиндәки гүдрәтә вә ифадәсиндәки чүрбәчүр имканлара керчәкдән һејран олур».[2]

Турин университетинин профессору Итало Питтси 1894-чү илдә «Фарс поезијасынын тарихи» (Storgia della poessia persiana») адлы мө'тәбәр бир әсәр чап етдирмишдир. Иран әдәбијјатыны мөвзулар вә дөврләр әсасында груплашдырыб инчәләјән мүәллиф, китабыны бүтүн шаирләрин әсәрләриндән тәрҹүмә едилмиш нүмунәләрлә бәзәмишдир. Һәмин китабда о, фикир, сәнәт вә һәјаты

[1] Мүәллифин Низами һаггындакы бу фикри һәгигәтдән узагдыр. Шаирин «Илтифат вә мүкафат» дүшкүнү бир мәддаһ олдуғуну иддиа етмәк тәрҹүмејиһалыны сәчијјәләндирән һадисәләрә тамамилә зиддир.

[2] C. Barbie de meinard. La Poesie en Perse. Paris. 1877.

үзәриндә чиддијјәт вә тәфсилаты илә дајандығы Низамидән мө'тәбәр вә сечилмиш парчалар вермишдир. О вахта гәдәр Авропада Иран әдәбијјаты һаггында јазылмыш бүтүн әсәрләри тәнгиддән кечириб инчәләјән Питтси, Италија әдәбијјаты илә Иран әдәбијјаты арасында гијмәтли гаршылашдырмалар да апармышдыр. О ҹүмләдән, мүәллиф Низами илә јени Италјан классикләриндән Боккачонун әсәрләри үзәриндә дурмушдур.

Питтси «Низаминин «Бәһрам-Кур»у илә Боккачонун «Амето»су арасында дәрин бир охшарлыг көрүр. «Һәфт пејкәр» гәһрәманы кими, «Декамерон»ун гәһрәманы да јахшы бир овчудур. Бәһрамын Әрәбистан сәһраларындакы овчулуғуна мүгабил Аметонун да орманларда-мешәләрдә вәһши һејванлар арасында кәзиб гачмағы вардыр. Низамидә олдуғу кими Боккачода да једди сарајда јашајан једди көзәл Аметоја һәр кечә ешг-мәһәббәт һаггында бир нағыл данышыр. Кәнчәли шаир кими Италија шаири дә һекајә сөјләјән дилбәрләр јашадыглары гәсрләри једди рәнкә бојамыш вә көзәлләр һәмин гәсрләрин рәнкинә ујғун палтар кејмишләр.

Питтси бу рәнкләрлә кејимләрин Боккачода тәәччүблү дәрәҹәдә Низамидәки рәнкләрлә кејимләрин ејни олдуғуну инандырычы шәкилдә көстәрмишдир. Лакин Италија һекајәсиндә бу једди рәнкин кизли вә рәмзли һеч бир мә'насы јохдур. Боккачо һәмин һекајәләри — онларын һарадан кәлдикләринин вә нә әһәмијјәтә малик олдугларынын фәргинә вармадан — кәлиши көзәл нәгл етмишдир. Һалбуки Низами һекајәсиндә бунун бәлли бир мә'насы вардыр. Једди улдуз (сәјјарә) эгидәсинә көрә, бу једди рәнкли гәсрләр әски мүнәҹҹимлик вә дини бир системә бағлыдыр. Једди сәјјарәни (планети) тәмсил етмәк үчүн једди гүббәли бир сарај тикмәји ме'мар Симнарын һөкмдар Не'мана тәклиф етдијини Низами өз «Једди көзәл»индә һекајә едир.

Питтси Боккачонун өзүнәмәхсус әдәби бир мәктәб саһиби олдуғуну әлавә етмәклә бәрабәр, һәр ики әсәрин бир-биринә бу гәдәр бәнзәмәсинә тәәччүбләнәрәк чашыб галыр. Низаминин һекајәсиндә һәр шејин өз јериндә олмасы нәзәрә алынарса, Италија һекајәсинин бир тәглиддән ибарәт олдуғуна һөкм вермәк олар. Амма Питтси Боккачонун доғрудан да «Низаминин вариси олдуғуну» һеч сөјләмир, јалныз гејд едир ки, «бунунла белә Низами 1204-чү илдә, јә'ни Боккачодан бир әср јарым әввәл өлмүшдүр». Мүәллифә көрә, Низаминин әски Пәһләви гајнағындан әхз етдији ејни һекајәнин һәр һансы бир јолла гәрбә кечмиш олан башга бир вариантындан Боккачо да истифадә етмиш ола биләр. Хүсусилә, Бәһрам-Кур һекајәси гәрбә тез јајыла биләрди, чүнки

XII әсрдә Сичилијада олан Ибн Зәфәр[1] өз китабынын дөрдүнчү һиссәсиндә бу һекајәни кәтирмишдир.

Низами илә Боккачо арасындакы охшарлыглары башга Авропа тәдгигатчылары да гејд етмишләр. Алман шәргшүнасы Јозеф фон Һаммер бу мәсәләјә һәлә 1818-чи илдә ишарә етмишдир. Һаммерә көрә јалныз «Һәфт пејкәр» илә «Декамерон һекајәләри арасындакы охшарлыг дејил, гадынлары идеаллашдырма бахымындан да, Боккачо Низамини андырыр».[2]

Украјналы шәргшүнас мәшһур А. Крымски «Броккауз-Евфрон» тәрәфиндән нәшр олунан рус енсиклопедијасына јаздыгы «Иран әдәбијјаты» мәгаләсиндә јазыр: «XII әсрә ше'р бахымындан чох һалларда романтик епопеја дөврү дејилир, чүнки бу дөврдә Фирдовсидән сонра Иранын икинчи бөјүк епопеја шаири Низами Кәнчәви јашамышдыр».

Һәмин мүәллиф 1906 вә 1912-чи илләрдә русча нәшр етмиш олдуғу «Иранын, Иран әдәбијјатынын вә дәрвиш суфизминин тарихи»[3] адлы китабында Низамини белә тәгдим етмишдир:

«Низами Иранын ән јахшы романтик, даһа доғрусу, суфи вә романтик бир шаиридир. Өзүндән сонра кәлән Иран романтикләри үчүн һәмишә тәглид вә нәзирә гајнағы вә өрнәји олмушдур. О, јалныз Иран дејил, түрк әдәбијјатында да сон дәрәчә севилән бир сөз сәнәткарыдыр».[4]

XII әср әдәбијјатынын маһијјәтини тәһлил едәркән, мүәллиф көстәрир ки, Бөјүк Сәлчуг империјасы тәнәззүлә уғрадыгдан сонра дәрәбәјлик шәклини алан бу дөврдә әдәбијјат бир јандан мәддаһлыға, о бири јандан исә суфилик вә дәрвишлијә ујмаға башлады. Бу дөврүн шаирләри арасында Низами мүстәсна бир јер тутур. Суфилик вә тәрки-дүнјалыға ујмуш олмагла бәрабәр о, романтизм чәрәјаныны вә ешг әфсанәләрини јарадыр. Ашиг типләрини суфијанә фикирләринин бир рәмзләри кими тәгдим етмәклә бәрабәр, шаирин јаратмыш олдуғу типләрин һамысы керчәк вар-

---

[1] Ибн Зәфәр 1169-чу илдә вәфат етмиш әрәб әдибләриндәндир. О, Сичилијада анадан олмуш, тәһсилини Мәккәдә алмыш, XII әсрин әввәлләриндә Сичилијаја гајытмыш вә мәшһур әсәрини Сичилија әмири Мәһәммәд Ибн Әбүлгасимә итһаф етмишдир. Бу әсәр Гара Хәлил тәрәфиндән түркчәјә тәрчүмә вә һ. 1285-чи илдә Истамбулда нәшр едилмишдир. «Сәләван әл-мәтафи әдәван әт-тәба» адыны дашыјан бу китаб һ, 768-чи илдә Низам Тәбризи тәрәфиндән фарсчаја чеврилиб «Ријаз әл-мүлук фи ријазат әс-сүлук» ады илә Султан Үвејсә һәср едилмишдир.

[2] I. von Hammer. Geschichte der schönen Redeküünste Persiens. Wien. 1818.

[3] А. Е. Крымский. «История Ирана, его литературы и дервишской философии». 2-чи чилд, 1906—1912.

[4] Низамијә түркчә нәзирә јазанлар арасында, Крымски Фүзулини хүсуси олараг гејд едир. Фүзулинин XVI әсрдә јаздығы «Лејли вә Мәчнун»у јалныз Низаминин һәмин адлы әсәринә бәнзәтмәклә кифајәтләнмәјиб әдәбијјатын шаһ әсәрини мејдана кәтирмишдир.

лыглардыр. Бу һал мәсәләдән хәбәрсиз олан охучулары чашдыра биләр. Белә ки, «Мәхзән-үл-әсрар» мүәллифинин сонралар дуруб «Хосров вә Ширин» јазачағыны тәсәввүр етмәк чәтиндир».

Шаирин јарадычылығыны сон дәрәчә јүксәк тутан академик С. Ф. Олденбург Низаминин тәдгиг едилмәсини кәнч шәргшүнаслара төвсијә едәркән демишдир ки, онун «руһшүнас» бир шаир олдуғу «һеч вахт унудулмамалыдыр.[1] «Бир Сасани тачдары олан Хосров, тәвазөкар бир зәһмәткеш Фәрһад, бир әрәб кәнчи—Мәчнун, хүләсә, ким олурса-олсун, шаир ону әлә алынча руһунун бүтүн инчәликләринә варараг, јашадығы сосиал шәраитә вә јашына ујғун бир шәкилдә онун бүтүн маһијјәтини ајдынча тәсвир едир».

1941-чи илдә Низаминин јубилеји мүнасибәти илә Бакыда Бертелс тәрәфиндән русча «Бөјүк Азәрбајчан шаири» башлығы алтында бир монографија нәшр едилмишдир. Китабымызын башга бир бөлүмүндә тәһлил едәчәјимиз бу әсәрин, мүәллифин мүәјјән бә'зи мејлләри истисна олмагла, үмумијјәтлә, Низаминин һәгиги гијмәт вә бөјүклүјүнә лајиг бир диггәт вә севки илә јазылдығыны е'тираф етмәк лазымдыр. Ј. Бертелсә көрә, Низами Сәлчуг империјасынын тәнәззүлә уғрадығы вә өлкәнин һәр јериндә ортаја чыхан аристократ өзбашыналығы вә зоракылығы илә шәһәрли зүмрәләр арасында башланмыш мүбаризә шәраитиндә мејдана кәлмишдир. Марксизм вә материализм тә'лиминә ујараг, Бертелс Низамини о заман үчүн ингилабчы бир мәркәз олан шәһәрин вә шәһәрлиләрин идеологу вә фикирләринин тәрчүманы кими гәләмә верир. Мәһз буна көрә Низами анчаг Гафгазда јерләшән Кәнчә кими бир шәһәрдә јетишә биләрди, чүнки «Сәлчуглар дөврүндәки ме'марлыг кими мүсәлман ән'әнәләри илә христиан Гафгазынын бәдии дәјәрләрини бирләшдирән бу мүстәсна зәка, јалныз о заманкы шәһәрин, хүсусән Чәнуби Гафгаз шәһәринин шәраитиндә мејдана кәлә биләрди».

Низаминин ичтимаи шәхсијјәтини тәһлил едән һәмин мүәллиф јазыр: «Бир инсан вә чәмијјәт үзвү кими Низами XII әсрин ән јахшы хүсусијјәтләринин һамысыны өзүндә чәмләшдирмишди. Онун тә'лиматы чидди вә кәскиндир. О, инсаны нисләмәјән, өзү дә өз тутдуғу јолдан дөнмәз, јахшы кәләчәјә инанан, өлүм гаршысында Сәдинин сечдији көләлик јолуна кирмәјә разы олмајан бир әзәмәтли шәхсијјәт иди.»

Шаирин сәнәткарлығындан бәһс едәркән Бертелс «Хосров вә Ширин»ин тәһлилинә башлајараг белә јазыр: «...Низаминин икинчи поемасы «Хосров вә Ширин» дүнја әдәбијјатында тајы-бәрабәри олмајан, һејрәтләндиричи дәрәчәдә камил бир әсәрдир. Ја-

---

[1] Bulletin de L'Academie dec Sciensеs de L'URSS. No. 2. SAh. 25. Wosc. 1941.

хын Шәрг әдәбијјатында илк дәфә олараг, инсанын шәхсијјәти бүтүн дәјәрләри илә бизә көстәрилмишдир. Һәм дә шаирин әлголуну бағлајан ән'әнәләрдә јерләшмиш бир мөвзуну ишләмәк сурәтијлә» (с. 72).

«Һәфт пејкәр»и тәһлил едәркән мүәллиф јазыр: «Јазылышларындакы усталыға көрә, бу һекајәләр, романчылығын ағыллары һејрәтләндирән әсәрләриндән олараг Һофманын[1] мәшһур тәмсилләринә бәнзәјирләр, хүсусән бунлардакы инандырычылыг, ејни үсулла, јә'ни хәјал илә һәгигәтин гарышмасы, даһа доғрусу, ән хырда инчәликләринә варынчаја гәдәр, бунларын бир-биринә һөрүлмәси илә әлдә едилир.» (с. 91).

Шаирин әдәби ирсинә кәлинчә, Бертелс, һәр шејдән әввәл, Шәрг илә Гәрб мәдәни ән'әнәләринин Низамидә гаршылашдығына вә бир-биринә гарышдығына ишарәт едир. Низамидән әввәл Јахын Шәрг әдәбијјатында Гәрбин тә'сир вә ја изләринин олдуғу инкар едилә билмәз. Мәсәлән,—Бертелс јазыр:—«X—XI әср шаири Үнсуридә гәдим јунан дастанларынын бир сыра изләри вардыр. Лакин һеч ким, бу мөвзу бахымындан, Низами гәдәр әлверишли шәраитдә олмамышдыр. О, ики мәдәнијјәтин там гаршылашдығы чоғрафи бир мөвгедә јашамышдыр. Бу кими әлверишли шәраит исә башгаларына һеч нәсиб олмамышдыр.

Фирдовсидәки чәнкавәр романынын өзүнәмәхсуслуғу Низамидә јохдур. Низами јалныз һадисәләри һекајәт етмәклә галмамыш, ејни заманда сурәтләрин психоложи вәзијјәтләрини даһа дәриндән инчәләмишдир вә бу сурәтлә дә романтик бир дастан јаратмышдыр. Низамидән әввәл бу иши XI әср шаири Фәхрәддин Горгани өз поемасы «Вејс вә Рамин»дә етмәк истәмишсә дә, бачармамышдыр. Беләликлә Низами епик дастанын өрнәјини мејдана чыхармышдыр; Низамидән сонра әски ән'әнәләрә бир даһа гајытмаг мүмкүн олмамышдыр. Сонралар «Шаһнамә»јә бәнзәдиләрәк, «Тејмурнамә» вә «Шаһәншаһнамә»ләр јазылмышса да, бунларын һамысы епигончулуг (тәглидчилик) маһијјәти кәсб етмишләр».

Бу јолдакы көрүшләринә давам едәрәк, Бертелс јазыр: «Инсан руһуну лазымынча анламаг нәтичәсиндә едилән инчәләмә

---

[1] Һ о ф м а н алман романтизминин ән адлы-санлы нүмајәндәләриндәндир. 1776-чы илдә анадан олмуш, 46 јашында икән—1822-чи илдә вәфат етмишдир. Әввәлләр ме'марлыгла мәшгул олмушса да, сонралар әдәбијјата кечмишдир. О, 1814-чү илдә «Fantäsiestücke in Collatsr» manier» әсәрини јазмышдыр. Бу Колатс XVII әср Франсыз рәссамыдыр. Колатсын хүсусијјәти реаллыгла фантазијаны гарышдырмагдан ибарәтдир. Һофман өз шөһрәтини «Die Goldene Top» вә «Die Elixiers des Tenfels» әсәрләри илә газанмышдыр. Онун көз гамашдыран фантазијасы ән кәскин реаллыгла аһәнкдәдир. Көрүнмәмиш мөʼчүзәли, гәрибә һадисәләр васитәси илә, о өз дөврүнүн ән һәгиги керчәкликләрини тәсвир етмишдир.

Һофманын Виктор Һүгоја, Һенрих Һејнејә вә башга романтикләрә етдији тә'сир мә'лумдур.

Низамијә дүнја әдәбијјатынын өлмәз әсәрләри арасында даими јер алмыш классик гәһрәман сурәтләрини јаратмаг имканыны вермишдир. Ширин, Фәрһад, Лејли, Мәчнун, Бәһрам вә Искәндәр өз сифәтләринин там әксини Низаминин әсәрләриндә тапмышдырлар. Түркијәдән тутмуш мүсәлман Һиндистанына гәдәр һәмин сурәтләр бу бичимләрилә Јахын Шәргин әдәбијјатларынын һамысына кечмиш вә бу вәзијјәтләри илә бизим күнләримизә гәдәр јашамышлар вә кәләчәкдә дә јашамаглары тәбиидир. Низамидән сонра кәлән јазычылар бу гәһрәманларын характерләрини өз әдәби принсипләринә мүвафиг дәјишдирмәк истәмишләрсә дә, бу хүсусда әһәмијјәтли бир шеј етмәји бачармамышлар» (с. 141).

Бертелсин гәнаәтинчә, поемаларын јазылышында Низаминин гојдуғу јени әсас, ешг дастанынын мүәјјән типләрини, демәк олар ки, ганунлашдырмасыдыр. Низами үч нөв ешг мүәјјәнләшдирир: а) гәһрәманчасына ешг; б) фачиәли вә ја фәлакәтли ешг; в) кеф чәкмәк үчүн әјләнчә вә ја ојунчаг олан ешг. Бу үч чүр ешг һекајәсинин һәр нөвүнү Низами мүәјјән бир вәзнлә өз поемаларында тәсвир етмишдир. Бунлар, әрәб-фарс вәзнини, јә'ни әрузу, ишләдән бүтүн халглар үчүн ејни нөвлү ешг мәнзумәләринин (поемаларынын) дәјишмәз бир јеканә вәзни олараг галмышлар. «Лејли вә Мәчнун» мөвзусу 800 ил мүддәтиндә бир дәфә дә олса «Хосров вә Ширин» бәһри илә јазылмамышдыр.[1] Бертелсин дедији кими, бу, Низами үслубунун өзүндән сонра кәләнләр үзәриндә нә гәдәр бөјүк бир тә'сири олдуғуну көстәрир.

Низаминин јаратдығы гәһрәманлар, садәчә олараг, өзүндән сонракы әдәбијјат үзәринә тә'сир етмәклә дајаныб галмамышлар. «Хәмсә»дәки гәһрәманлар халг күтләси тәрәфиндән дә (Низамидән кәлән тә'сир нәтичәсиндә) доғрудан-доғруја танынмышлар; бу күтләнин охумаг вә јазмаг билмәдикләрини көз өнүнә кәтирсәк, Бертелсин дедији кими, «бу ишин анчаг Низами сәнәтинин даһилији вә инсана гаршы бәсләдији севкинин бөјүклүјү сајәсиндә вүчуда кәлә биләчәји ашкар олур». Ј. Бертелсин тәснифинә көрә, Низаминин јаратдығы сурәтләр түрк, күрчү, ермәни, өзбәк, түркмән, тачик, фарс вә башга халгларын әдәбијјатларына да әслиндә олдуғу кими кечмишләр. Һомерин гәһрәманларынын Авропадакы шөһрәтләриндән Низами гәһрәманларынын Шәргдәки мүвәффәгијјәтләри даһа кенишдир.

Низами мүхтәлиф халг әдәбијјатларына көстәрдији тә'сир кими, өзү дә халг әдәбијјатындан (фолклордан) фајдаланмыш-

---

[1] Мүәллифин бу барәдәки гәти рә'јинә зидд чыхан бир фактын мөвчуд олмасына бахмајараг, онун әсас фикир вә мүһакимәси өз гијмәтини һеч дә итирмир. «Лејли вә Мәчнун» поемасы бир дәфә Насири-Һинду тәрәфиндән «Хосров вә Ширин» вәзни илә јазылмышдыр /М. А. Т ә р б и ј ә т «Данешмәндани Азәрбајчан»/.

дыр. Мүәллифә көрә, бу, шаирин ән'әнәләринә ајры бир әһәмијјәт вә чанлылыг вермишдир. Мүхтәлиф мүшаһидә нөгтәләриндән инчәләдији Низаминин бөјүклүјүнүн мигјасыны тә'јин етмәк үчүн мүәллиф бир өлчү тапа билмир. О дејир: «Низами үчүн өлчү јохдур, ону анчаг өзү илә өлчмәк мүмкүн олур!» (с. 125).

Низами һаггындакы орижинал рә'јини билдијимиз Һөтенин классик Иран шаирләри һаггында Шансөлје фон Мүллерә сөјләдији мәшһур бир сөзү вардыр: «Иранлылар беш јүз ил ичиндә јетишән шаирләриндән јалныз једдисини једди улдуза бәнзәдиб бәјәнибләр. Һалбуки онларын бәјәнмәдикләри арасында бир чохлары мәндән парлагдыр».

Мәдәнијјәт дүнјасынын ән бөјүк шаири тәрәфиндән өзүндән үстүн олдуғу е'тираф едилән бу једдиләрдән бири, јухарыда арашдырдығымыз мүхтәлиф рә'јләрдән көрүндүјү кими, бәлкә дә биринчиси, Низамидир!..

ИКИНЧИ ҺИССӘ

Низаминин БЕШ КИТАБЫ

БЕШЛИК

Һазырладым мән әввәлчә «Мәхзәни»,
Тутмады зәифлик бу ишдә мәни

Бу сурәтлә јағлы, ширин топладым,
«Хосров-Ширин» дастанына башладым.

Бундан сонра бир башга пәрдә ачдым,
«Лејли-Мәчнун» севдасына улашдым.

Бу гиссәни битирмиш олдум; һәмән
«Једди көзәл» сарајына чәкдим јүјән.

Инди ше'рин мән кирдим мејданына
Тәбил вурдум Искәндәрин намына.

Низами

«ПӘНЧ-КӘНЧ» вә јахуд «Хәмсә»

Низамидән галан әдәби мирас Шәрг әләбијјатында мөвчуд олан бүтүн жанрлары əһатә едән 48 мин бејтдән ибарәтдир. Бундан 19 мини шаирин нисбәтән аз мәшһур олан «Диван-е әшар»ыны (гәзәлләр, гәсидәләр вә башга парчалар) тәшкил едир, галан 29 мин бејт исә китабымызын бу бөлүмүнүн мөвзусу олан беш китаба дахилдир.

Бизим «беш китаб» дедијимиз бу мөвзулар мәснәви тәрзиндә јазылмыш беш мүстәгил поемадан ибарәтдир. Шаир өзү бу беш китабына «Пәнч-кәнч» («беш хәзинә») адь вермишдир. Тәзкирәчиләр вә китабчылар исә беши бир јердә топланмыш олан бу мәснәвиләрә, гысача олараг, әрәб термини илә «Хәмсә» демишләр. «Хәмсә» сөзү Азәрбајчан дилиндә «Бешлик» демәкдир.

Низами билаваситә бу «Бешлији» илә танынмышдыр. «Низами Кәнчәви» илә «Хәмсе-је Низами» сөз бирләшмәләри әдәбијјатын бир-бирини тамамлајан ики мәшһур тәркибидир.

«Хәмсә»дән кәнарда галмыш «Диван» јүксәк әһәмијјәтә малик олса да, Низамини Низами олараг бүтүн шаирләрдән ајыран вә онун орижиналлығыны тә'мин едән әслиндә бу беш китабдыр, устадын өзү дә сонунчу әсәр «Искәндәрнамә»нин мүгәддимәсиндә буна ишарә етмишдир.[1]

---

[1] Су-је «Мәхзән» авәрдәм әввәл бәсич,
Ке сости нәкәрдәм дәрин кар һич.

Вә-зу чәрбо ширини әнкихтәм
Бе Ширино Хосров дәрамихтәм

Вә-з-анча сәрапәрдә бирун зәдәм,
Дәр-е ешг-е Лејли-во Мәчнун зәдәм.

Вә-зин гессе чун баз пәрдахтәм.
Су-је «һәфт пејкәр» фәрәс тахтәм.

Бунун үчүн биз дә охучуларымыза бу китаблары үмуми сурәтдә олса да, танытмаг истәјирик.

«Бешлиј»и танымадан Низамилији тәшкил едән фикирләрә, сәнәтә аид өзәллик вә јарадычылыг һаггында бир фикир ашыламаг мүмкүн ола билмәз.

«Бешлик», ичиндәки поемаларын јазылдыглары тарих сырасынча тәртиб едилмишдир. Биз дә бу беш китабы ејни сыра илә тәһлил едәчәјик.[1]

I

МӘХЗӘН-ҮЛ-ӘСРАР

Бисмиллаһ әр-Рәһман әр-Рәһим
һәст кәлид-е дәр-е кәнч-е һәким[2]
Низами

2263 бејтдән ибарәт олан бу мәснәви һ. 559-да (м. 1163/4) јазылмышдыр.[3] Һәмин тарихдә шаир һәлә чох кәнч иди. «Мәхзән-үл-әсрар»ы битирдији заман Низаминин 20 јашларында олдуғу тәхмин едилир.

«Пәнч кәнч»ин илк «Хәзинә»сини тәшкил едән «Мәхзән-үл-Әсрар» өзүндән сонра кәлән дөрд «Хәзинә» әсәрдән шәкил бахымындан бамбашгадыр. Бу, нә бир ешгин мачәрасыны, нә дә бир һөкмдарын дүнјаны фәтһ етмәсини тәсвир едир. Бу нә бир һекајә, нә тәмсил, нә дә дастан дејилдир. Бу бахымдан онун «Бешлик»дәки о бири гардашларына охшарлығы јохдур. «Сирләр хәзинә»синин о бири поемаларла ортаглығы јалныз јазылдығы

Конун бәр босат-е сохәнпәрвәри
Зәнәм кус-е егбал-е Искәндәри

(Лап әввәл «Мәхзән» тәрәфә сәфәрбәр олдум,
Бу ишдә һеч бир сүстлүк көстәрмәдим.
Ондан јағ илә ширинини јығыб
«Ширин вә Хосров»-а гарышдырдым.
Онлардан (узаглашаркән) өз шаһ чадрымы дышарыда гурдум,
«Лејли вә Мәчнун»ун мәһәббәт гапысыны дөјдүм.
Бу дастаны битирдикдән сонра
Атымы «једди улдуз (көзәл)» тәрәфә чапдым.
Инди исә сөзјаратма бүсатында әјләшиб
Искәндәр «Игбал»ынын шә'нинә тәбил вурурам.—*ред*).

[1] Бу беш китаб шаирин вәфатындан чох сонра бир чилд ичиндә «Хәмсә» үнваны алтында бир топлу шәклинә салынмышдыр.

[2] («Бисмиллаһ-әр-рәһман әр-рәһим һәкимин хәзинәсинин гапысынын ачарыдыр»—*ред.*)

[3] М. А. Тәрбијәт өз «Данишмәндан-и Азәрбајчан»ында «Сирләр хәзинә»синин рәби-үл-әввәлин 24-дә тамамландығыны билдирир. Һәмин тарих исә м. 20 феврал 1164-ә ујғун кәлир.

мәснәви тәрзиндә тәлгин етдији Низами фикирләридир. Бу китаб «Бешлик»дәки о бири дөрд поема кими форма нөгтеји-нәзәриндән бир вәһдәт тәшкил етмир. Лакин бу, онун мә'на вә фикир е'тибарилә о бири мәнзумәләрдән узаг олдуғуна дәлаләт етмир. Әксинә, «Сирләр хәзинәси»нин јазылышындакы әсл мәгсәд шаирлик дејил, философ вә шејх олан Низаминин әхлаги фикирләрини дахилдән кәлән бир истәклә охучулара тәлгин етмәкдир. Јалныз бу бахымдан она мүстәгил бир китаб демәк олар—дин јајан бир мүгәддәс китаб.

«Мәхзән-үл-Әсрар» тәлгинчи бир әсәрдир. Бурада шаир нәзм дили илә суфијанә фикир, эгидә, әхлаг вә дүнјакөрүшүнү башгаларына ашылајараг тә'лим етмәкдәдир. О, илаһи һикмәтләрин сирринә варид олмуш вә бунлары бир «Хәзинә» һалында мө'мин вә мүгәддәс «әрәнләрә» әманәт вермишдир.[1]

***

«Бешлиј»ин бу әсәриндә биз фикирләрини рәмзләр, рәмзли һекајәләр, тәмсилләр вә шаиранә тәшбиһләрлә тәлгин едән вә һәр шеји тәк бир варлыгдан көрән бир мүршидлә гаршылашырыг. Бу мүршид өз китабына, адәт олдуғу кими, Чәнаби-һәггә хитаб едән бир алгыш вә миначатла башлајыр.

Низаминин гәнаәтинчә—мүсәлманлығын Аллаһ һаггында әсас эгидәси дә будур—«бүтүн варлыглары о, вүчуда кәтириб: заиф торпаг, јер үзү онун бајрағы алтына сығынмышдыр. Биз онунла дуруркән о, өз-өзүнә дурмушдур. Варлығынын мүәјјән бир шәкил вә сурәти јохдур, кимсәјә бәнзәмәз, дәјишмәз, өлмәз, бизим һамымыз фани икән, о әбәдидир. Јүксәкликлә мүгәддәслијә саһиб олан одур».

Аллаһа мәдһ вә сәнадан сонра һәзрәт пејғәмбәрин тә'рифи кәлир. Низами бу әсәриндә «Пејғәмбәрин тә'рифи»ни («нә'ти-нәби») дөрд дәфә тәкрарлајыр. Низаминин дедијинә көрә, һөкмүгијамәтә гәдәр сүрәчәк ән бөјүк билик вә һидајәт саһиби олан рәһбәр—Мәһәммәддир. Бөјүк бир пејғәмбәр сифәтилә о, аллаһла даими вә сәмими мүнасибәтдәдир. Ме'рач бу руһи мүнасибәтин бир рәмзидир. Суфиликдәки аллаһла руһи тәмас эгидәсинин шаиранә бир рәмзини көрдүјү еһтимал едилән ме'рач дастанына Низами Мәһәммәд һәзрәтләрини мәдһ едәркән хүсуси бир гајә вә диггәтлә даима гајытмагдадыр.

Пејғәмбәрин мәдһиндән сонра, классик үсулун тәләбинә көрә нөвбә китабын итһаф олундуғу падшаһын—Әрзинчан һөкмдары *Бәһрам*—шаһын мәдһинә чатыр. Бу барәдә кечән бөлүмдә мә'лумат верилмишдир.

Бундан сонра шаир бизә сөзүн шәрәф вә фәзиләтиндән сөз

[1] «Сирләр хәзинә»сини Чәлаләддин Руминин «Мәснәвиј-е мә'нәви»синә бәнзәдирләр.

ачыр. Шаирин гәнаәтинчә «јарадылыш пәрдәсинин ачылмасыјла варлыг сәһнәсинә илк кәлән сөз олмушдур». «Сөз (јә'ни ше'р) демәкдәки сирр пәрдәси, пејғәмбәрлијин бир көлкәсидир.» Мәхлугун гәдимлији-тәзәлији арашдырыларкән «Танры һүзурунда өн чәркәдә пејғәмбәрләр, икинчи сырада исә шаирләр дурурлар».[1]

Ше'р илә шаирин рүтбә вә шәрәфи тә'јин едилдикдән сонра Низами бир-ики фырча илә илаһи ешг илә чошан фүсункар бир шаир кими өз портретини јарадыр.

Мәсәләнин јахшы анлашылмасы үчүн әлавә етмәлијик ки, Низаминин пејғәмбәрләр дәрәчәсинә чыхардығы шаир—һәвәсләринә дејил, гәлбинә бағлы олан шаирдир. «Һәвәс јолкәсәнләриндән горхмағы» вә «һәјатда анчаг гәлбин рәһбәрлији илә јол кетмәји» о, хүсуси олараг, төвсијә едир. Низаминин гәнаәтинчә, «гәлбләри гүввәтли оланлар һәр ики дүнјада өз арзуларына чатырлар». Белә мүгәддимәдән сонра шаир сон дәрәчә нәфис вә тәсвирләрлә бәзәнмиш бир-ики фәсилдә өзү илә дәрдләшәрәк вәчдә кәлир. Белә бир һаләтдә о, аллаһа говушур, онунла тәк галыр, шәхси сөһбәтләри илә «хәлвәт» дүзәлдир. Мадди аләмә бағлылыгдан, дүнјәви әлагәләрдән ајрылараг тәчәррүд һалында мистик бир һиссијјатла о, Аллаһын һүзурунда олдуғуну анлајыр, һәгиги ајдынлыға чатыр, бәхтәвәрдир. Бу сәадәтини о, истәјинә чатмыш бир адам севинчи илә тәсвир едир. Бу «мүгәддәслик» «күндүз гәдәр ајдын бир кечәдә», бир «ме'рач кечәсиндә» үз верди. «Елә бир кечә ки, дүшмәни олан күндүз белә онун кими бир кечә олмаг истәрди».

Өз-өзүнә учалараг, руһунун (пејғәмбәр кими ме'рач едәрәк) һәгг илә тәмасда олдуғуну бу шәкилдә билдирдикдән сонра, шаир вәһј дејилсә дә, өзүнә илһам олунан һикмәтләри јајмаға башлајыр. Китабын әсл тәлгинчи мәгаләләри дә бурадан башлајыр.

Һәми 20 олан бу мәгаләләри ашағыда хүласәләшдиририк.

Биринчи мәгалә «Инсани-камил вә тәркидүнјалыг» һаггындадыр. Атамыз Адәм, Аллаһын бу бујруғундан чыхараг күнаһ иш көрдүјү үчүн чәзаја уғрајыб чәннәтдән јер үзүнә говулмушдур. Лакин о, өз күнаһыны баша дүшүб төвбә етдији үчүн јердә Аллаһын хәлифәси тә'јин едилир. Низами һәмин һекајәдән белә нәтичә чыхарыр: Аллаһдан горхмаг вә она мүтләг сурәтдә табе олмаг лазымдыр. Белә оларса, инсан үчүн һеч бир тәһлүкә јохдур, чүнки «Аллаһдан јахшылыгдан башга бир шеј көзләмәк олмаз.» «Фәна олан бизик, Аллаһ исә јахшылығын елә өзүдүр.» Шаирин дедијинә көрә, «күнаһымызы баша дүшүб Аллаһа сығынсаг, һәмишә онун мәрһәмәт вә лүтфүндә олачајыг».

Икинчи мәгалә «Әдаләт вә инсаф» һаггындадыр. «Әдаләт ағылы мәмнун едән бир рәһбәрдир. Мәмләкәт ишләри јалныз әдаләт сајәсиндә көрүлүр. Өлкә јалныз онунла абад олур».

Үчүнчү мәгалә «Дүнјанын дәјишән бир варлыг олдуғу» һаггындадыр. Фырланан фәләк чәрхинин алтында олан һәр шеј дәјишмәјә вә завала мәһкумдур. Јаша долан заман бизимлә даима мүхалифәтдәдир, о, бизимлә ојнар, каһ чанлылара һакимлик едир, каһ да бизи кузә дүзәлдәнләрә палчыг едир».

Дөрдүнчү мәгалә «Падшаһын рәијјәтә гаршы вәзифәси» һаггындадыр. Дүнјанын әсасы әдаләтсизлик үзәриндә гурулмушса да, дүнјаны идарә етмәнин шәрти әдаләтдир. Ким бу дүнјадакы «евиндә» бир кечә әдаләтә гуллуг етсә, өзүнүн сабаһкы евини тикмиш олур.

Бешинчи мәгалә «Өзүнә күвәнмәк вә кимсәјә әл ачмамаг» һаггындадыр. Низами «бир овуч буғдаја бәнзәр арпа» үчүн «үрәк дәнини арпа вә буғда кими үјүтмәнин» әлејһинәдир. Она көрә «хәсисләрин чөрәјини јемәкдән исә, торпаг јемәк даһа јахшыдыр». «Әлини она-буна узатмагданса, бир ишә узат!»—дејир шаир.

Алтынчы мәгалә «Дөзүмлү олмаг вә ријазәт» һаггындадыр. Бурада шаир дөзүмлү олмағын инсана мә'нәви истиглал вә мәтанәт верәчәји фикрини әсасландырыр. «Худпәсәндлик хәстәлији фәлакәт зәрбәләри нәтичәсиндә шәфа тапыр, чүнки «азадлыға кәтириб чыхаран һәр јолда севинч күнләрини габаглајан әзаб күнләри вардыр».

Једдинчи мәгалә «Инсанлыг шәрәфи» һаггындадыр. Бу шәрәф инсана јалныз о вахт нәсиб олур ки, о, өз еһтирас вә һәвәсләринә көлә дејил, һаким олур. Әсл инсан нәфсини өзүнә табе едәндир. «Һәва вә һәвәсә ујмаг — залимлик, өзүнү танымаг исә пејғәмбәрликдәндир». «Чалышмаг вә халга хидмәт етмәк — будур инсанлығын шәрәфи!».

Сәккизинчи мәгалә «Јарадылышын гәдимлији» һаггындадыр. Инсанлар јаранмамышдан әввәл каинатын мөвчуд олдуғуну, күнәшин, ајын, улдузларын, мөвсүмләрин, кечәләрин, күндүзләрин ејни низам дахилиндә һәрәкәт етдикләрини өзүнә мәхсус бәлағәтлә тәсвир етдикдән сонра шаир бу көһнә дығырланан фәләјин алтында јахшылыгдан-кобудлугдан һәр нә варса, һамысынын бир-бириндән рәнк алыб-рәнк вермәкдә олдуғуну бәјан едир. Варлыгдакы диалектиканын (тәарүз) гәдимлијинә бу шәкилдә ишарә етдикдән сонра, мүдрик философ инсан евладыны бу хәтәрли јолда гәфләтә далмагдан горхудараг, дејир: «бу јолда јатанын ја башы әлдән кедәр, ја да папағы» :

Һәр ке дәрин раһ ковәд хабгаһ,
Ја сәрәш әз дәст рәвәд, ја колаһ!

Доггузунчу мәгалә «Өзүнү танымаг» һаггындадыр. О дејир: биз су илә палчыгдан јогрулмушугса да, бир гијмәтли чәвһәрә

---

[1] Пишо пәси бәст сәфе кибрија
Пәс шоәра амәдо пиш әнбија.

(Бөјүкләр сәф чәкиб дүзүләркән шаирләр архада өндә исә пејғәмбәрләр дурдурлар—*ред.)*

маликик. Бизим торпагдан јоғрулмуш хәмримизи биширдикләри заман ичинә «үрәк» дејилән бир мә'чун гојмушлар. Торпағымыз әзабларла, әзијјәтләрлә әзилмәкдәдирсә дә, бу «торпағын гәлби» хәзинәләрлә долудур. Шаир төвсијә едир ки, бу торпағын гәдрини билмәк вә ону јарадана шүкр етмәлијик. «Бура бизә тә'јин едилмәмиш олдуғу бир вахтда, јә'ни фани вүчуд өртүјүнү үстүмүзә салмадығымыз бир заманда, руһумуз әбәдијјәтин уча нөгтәләринә учмаг әзминдә иди». Руһумузун, мүвәггәти олараг бағландығы вүчудумузу тәрк етдикдән сонра әсл һәдәфи олан јүксәклијә учмасыны вә өзүнә лајиг мәгама гонмасыны һәјатдакы сону дүшүнмәклә тә'мин етмәлијик. «Сону дүшүндүјү үчүн арынын пәтәји балла долу олур». «Мәрданә чәркәјә дүзәлмиш гарышга кәләчәк күнүн јемини дашымагдадыр». «Адам кор дејилсә бу бөчәклә бу гурддан нечә кери гала биләр?» «Инсанын кетмәјә борчлу олдуғу јолун сәһралардан кечән чәтин бир јол» олдуғуну Низами јахшы билирди. Лакин «јолун чәтинлијини көрәркән сүстләшмәмәји» вә мәгсәдә чатмаг үчүн охучуларына «дин атына минмәји», јә'ни бир иман саһиби олмағы төвсијә едир.

Онунчу мәгалә «Һүнәр саһиби олмаг» һаггындадыр. Һүнәр саһиби олмағы төвсијә етмәздән әввәл, бизә хидмәтдә олан каинатын тәсәввүр едиләчәк бир заманда сона чатачағыны, чәрхин тәнәззүлә уғрајачағыны, фәләјин бизә хидмәтиндән галыб гијамәтин гопачағыны шаир горхунч бир сәһнә һалында тәсвир едир. Дәһшәт доғуран бу «ахирүззәман» тәсәввүр гаршысында инсан нә етмәли, нәјә әл атмалыдыр? Бу суала Низами, «бир һүнәр саһиби олуб, кәмала чатмаг лазымдыр»—дејә чаваб верир: «ејб вә гүсурла долу олан дүнјада» башгаларында ејб вә гүсур ахтармағы мә'насыз иш сајан философ шаир дејир: «бунлары өзүндә ахтар вә пак олмаға чалыш!».

Он биринчи мәгалә «Тәкәббүр вә мәғрурлуг» һаггындадыр. Бурада шаир инсанлара мә'насыз гүрур вә ловғаланмагдан ваз кечмәји вә идеал шәкилдә тәвазөкар олмағы төвсијә едир. «Гәлбинин тапдығы јол илә ирәлилә ки, һәр ики чаһана саһиб оласан». Лакин нечә ирәлиләмәли? «Рүтбәндән горхмамаг үчүн ашағыја, көлкәндән үркмәмәк үчүн архаја бахмадан ирәлилә!».[1]

Он икинчи мәгалә «Маддијатдән узаглашмаг» һаггындадыр. Буну һәкимин бир һикмәтли чүмләси илә ифадә етмәк олар: «Үзәриндә мәгсәд сиккәси олмајан зәр (гызыл) илә зәрних (арсен) ејни гијмәтдәдир».[2]

¹ Зир мәбинта нә шәви пајәтәрс,
Пәс мәнекәр та нәшәви сајәтәрс

(Ашағы бахма ки, өз пајәндән (рүтбәндән) горхмајасан,
Архаја бахма ки, өз көлкәндән горхмајасан.— *ред.*)

² Зәр ке дәр-у секке-је мәгсуд нист.
Ан зәро зәрних бегејмәт јекисит.

Он үчүнчү мәгалә «Дүнјанын фанилији» һаггындадыр. Бу дүнја—«фани бир мәнзилдир. Гәрары јох, хәзан рузикарыдыр, баһары јох!».

Он дөрдүнчү мәгалә «Әдаләтсеварлик вә дүзсөзлү олмаг» һаггындадыр. Бурада Низами бүтүн инсанлары әдаләти севмәјә тәшвиг едир. Вәтәндашлығын вәзифәси зүлмә вә һагсызлыға гаршы чыхмаг вә һәгигәти чәсарәтлә сөјләмәкдир. Ағыл саһиби әсл инсан јалныз белә етмәлидир, чүнки «ағыл—Мәсиһдир, ондан ајрылма!» «Шәраб ағыла дүшмән олдуғу үчүн һарам е'лан едилмишдир», јохса «а өзү адама кеф верән вә нәш'ә кәтирән бир шејдир». Кишинин әсл силаһы доғрулугдур. «Әјриликдән зијан, доғрулугдан исә саламатлыг вә јахшылыг» кәлир.

Он бешинчи мәгалә «Инсанын әһәмијјәти вә гијмәти» һаггындадыр. Бу мәгаләдә шаир, заманәмиздә даһа актуал олан нәсилләр арасындакы аһәнк вә кәнчлик илә шәхсијјәт мәсәләсини тәһлил едир. Дејирләр ки, «даш гочалдыгча ла'лә чеврилир». Шаирин гәнаәтинчә, бу мүбаһисәли бир мәсәләдир, чүнки о, өз тәчрүбәсиндә «бу күруһун гочалдыгча, бетәр олдуғуну» көзләријлә көрмүшдүр. Шаирин тәдгигинә көрә, «Јашлылар арасында кәнчләрә јардым едән инсафлы гочалар аз олур». Беләликлә, «көнүл кенишлији тәзә чичәкләрдән, јаралар исә әски тиканлардан кәлир». Даһа мүнасиб бир тәшбиһ: «башы ағыл үчүн ајрылмыш габ икән, әски бејин ону гәбул етмәјә һеч дә һазыр дејилдир». Амма «сәһһәт вә сағламлыгдан ибарәт олан кәнчлијин дәлилик[1] тәрәфләри дә аз дејилдир.» Бу һалда нә етмәли? Низамини нүмунә көтүрүб она охшамалы; чүнки о, күл кими хәзинә сачыр вә чаван икән гочалыг иддиасы едир». «Тәзә чыхан ајы һилал шәклиндә көрүрсүнүз, лакин онун кәмалә јетишиб *бәдр* олачағыны унутмајын». «Иддиалара јох, һүнәрә гијмәт вермәк лазымдыр». «Су да, сәдәф дә чохдур, лакин инчи олачаг дамлалар аздыр». «Нә гәдәр чан, нә гәдәр ган лазымдыр ки, бир көвһәр бир тача гонсун!».

Он алтынчы мәгалә «Кәләчәји дүшүнмәк» һаггындадыр. Бурада шаир зијанларымыза көрә шәхсән өзүмүзүн чавабдеһ олмағымыз фикрини тәлгин едәрәк сорушур: «Шәрабы ичән сән, дүнјанын гәбаһәти нә?». Һәрәкәтләринин нәтичәсини дүшүнмәјән адамлар, шаирә көрә, даима зијан көрәрләр. Кәләчәји, агибәти дүшүнәнләр исә аздырлар. «Дүнјанын һәр јери дашларла долу исә дә, ла'л олан даш чох аздыр».

Он једдинчи мәгалә «Кушәнишинлик вә тәчрид» һаггындадыр. Суфилијә хас олан бу ики кәлмә илә бир инсанын мә'нән өз

(үзәриндә истәнилән сиккә олмајан зәр-гызыл
зәрних илә ејни гијмәтдәдир.—*ред.*)

¹ Түркчә «дәлиганлы» сөзү бу јер үчүн нә гәдәр дә мүнасиб вә ујғундур.

гынына чәкилмәси, һәва вә һәвәсләрдән ајрылмасы, өз идеалы јолунда һәр чүр мәһрумијјәт вә чәтинликләрә дөзмәси ифадә олунур.

Шаир, биздән гүввәтли олан һәјат шәраити гаршысында нә сыртыг, нә дә мә'јус олмағы бизә мәсләһәт көрүр. Нә јерсиз ағламагла кор олмағы, нә дә арсызча даима күлмәји төвсијә едир. Бунларын һәр икиси өлчүсүзлүкдүр. Һәјатын сирри исә өлчүлү олмагдадыр. Инсанлары бәдбәхт едән ичләриндәки тәзаддыр. Бунун шаиранә мисалы исә мумдур. «Јанаркән мум кими күләнләрин өмрү гығылчым кими гыса олур».

Он сәккизинчи мәгалә «Заманә адамларынын вәфасызлыглары» һаггындадыр. Шаир чиј сүд әммиш инсан оғлунун вәфасызлығыны јахшы билирди. Бунун үчүн, ишарә етдији инсанлары дост сечмәкдә еһтијатлы олмаға дә'вәт едир. Бу ахтарышларда вүчудумузун ачиз олдуғуну баша салараг шаир вәзифәни гәлбимизин өһдәсинә гојмағы мәсләһәт көрүр.

Тән че шенасәд ке тора јар кист,
Дел бовәд акәһ ке вәфадар кист.

(Бәдән нечә билә биләр ки, сәнә дост кимдир,
јалныз гәлб акаһ ола биләр ки, вәфалы дост кимдир—*ред*).

Он доггузунчу мәгалә «Дүшмәндән чәкинмәк» һаггындадыр. Шаирин бу хүсусдакы төвсијәси садәдир: Дүшмәнин бөјүјү-кичији олмаз; һәтта кичик дүшмән даһа тәһлүкәлидир. Әгрәб кичик олдуғу һалда әждаһадан даһа горхулудур; бунлардан икинчиси ачыгда икән, биринчиси кизлидир. « Ән бөјүк гәфләт—ән кичик дүшмәндән гафил олмагдыр».

Ијирминчи мәгалә «Мүтәәссибләрдән шикајәт» һаггындадыр. Һәр јенилик нүмајәндәси вә һәр бөјүк сәнәткар кими Низами дә өз дөврүнүн мүтәәссибләриндән чох әзијјәт чәкмишдир. Шаир дејир: «Дүнјанын вәзијјәтинә бах, көр онун башчылары, «адлысанлылары» кимдирләр?» Бу бир-ики бәднам, «ады батмыш» башчылар истәјирләр ки, шаири сындырсынлар, лакин о, буна әһәмијјәт вермир, «чүнки һилал һалында олан шәхсијјәт сындырылдыгча бөјүјәрәк» бәдр (там, бүтүн ај) олачағына әминдир.

* * *

Низами бүтүн бу мәгаләләрдә јүрүтдүјү фикирләрин һәрәсини бир һекајә вә ја тәмсил илә тәчһиз вә тәсвир етмишдир. Бунларын һамысыны, хүласә һалында олса да, бурада тәһлил етмәк сөзүн һәддиндән артыг узанмасына сәбәб оларды. Бунунла бәрабәр, чох мә'налы вә бә'зән дә чох мараглы бәдии нүмунә олан бир нечә мисал кәтирмәк зөвгүндән өзүмүзү мәһрум едә билмәдик.

Әдаләт вә инсафдан бәһс едән мәгаләсини шаир Әнуширван илә вәзиринә аид бир һекајә илә тәсвир едир. Шаһ вәзири илә бирликдә кәзинтијә чыхдығы заман ики хараба евин диварлары үстүнә гонмуш ики бајгушун сәс-сәсә верәрәк уладыгларыны көрмүшдүр. Шаһ вәзирә тәрәф дөнәрәк: сән гушларын дилини анлајырсан; бунлар нә данышырлар?—дејә сорушмушдур. Вәзир:—сөһбәт бир тој-дүјүн һаггындадыр—демишдир.—Бајгушун бири о бириндән гызынын никаһы мүгабилиндә јүз хараба истәјир. Бу бириси исә чаваб верир: «Күнләр белә кечсә вә падшаһ ејни адам галса, мән сәнә јүз јох, јүз мин хараба верәрәм».

Кәр мәлек инәст, чении рузегар,
З-ин деһ-е виран деһәмәт сәд һезар.

Тәрчүмәси:

Шаһ бу исә, бөјлә кетсә рузикар,
Јүз мин хәрабәлик диләсән дә вар!

Падшаһын рәијјәтә гаршы вәзифәсинә аид мәгалә ашағыдакы һекајә илә тәсдигләнмишдир:

Бөјүк сәлчуглардан султан Сәнчәрин гаршысына зүлм вә нишкәнчәјә мә'руз галмыш бир гоча гары чыхараг демишдир:

Доуләт-е торкан ке боләнди керефт
Мәмләкәт әз дад пәсәнди керефт.

Чон ке то бидадкәри пәрвәри
Торк нәји, һенду-је ғарәткәри.

Тәрчүмәси:

Түркләрин чүн јүксәлди дөвләтләри,
Әдаләтдән сүсләнди һәр елләри.

Мадам ки, сән зүлмә амил олурсан,
Бир түрк дејил, чапгынчы бир һиндусан![1]

Өзүнә күвәнмәк вә кимсәјә әл ачмамаг һаггындакы мәгаләсини шаир белә бир һекајә илә тамамламышдыр: Чаванлардан бири кәрпич палчығыны ајаглајан бир гочаја раст кәлир. «Ата, нә үчүн өзүнү јорурсан, нәјә көрә өзүнә бу гәдәр әзијјәт верирсән? Кәрпич кәсмәк сәнин јох, кәнчләрин ишидир. Сән хаһиш етсән, ким сәнә көмәк етмәз?! Һансы чаван сәндән бир парча чөрәјини әсиркәр?!»—дејә кәнч гоча кәрпичкәсәнә мүрачиәт едир. «Елә она көрә әзијјәт чәкәрәк палчыг гајырырам ки, күнләрин бир күнү

[1] Мүәллифин тәрчүмәси сәрбәстдир. Ше'рин һәрфи тәрчүмәси беләдир:

Түркләрин дөвләти учаларкән,
Өлкә әдаләтдән јахшы вәзијјәтә дүшдү.

Сән зүлмкарлыг бәсләдијин үчүн
Түрк дејил, гарәткар бир һиндусан.

сәнә әл ачмајым» — дејә гоча чаваб верир вә һәмин чавабла да кәнчи утандырыр.

Әдаләт вә доғрулуг һаггындакы фикирләрини тәсдигләмәк үчүн дүзданышан бир заһидин чәсарәтини тәсвир едир: Зүлмкар вә гәддар бир падшаһ вармыш, о, халга зүлм едир вә әһалинин малына вә мүлкүнә әл атырмыш. Гоча бир заһид бу вәзијјәти тәнгид едәрәк падшаһын зүлмкар олдуғундан шикајәтләнирмиш. Часуслар һөкмдара тез бу хәбәри чатдырмышлар. Падшаһ гочаны өз һүзуруна чағыртдырмыш вә бундан хәбәр тутан кими гоча гүслүнү алыб вә кәфәнини кејиб шаһын һүзуруна кедир. Залым падшаһ әввәлдән өз чәлладларыны һазырлајараг онлара әмр верибмиш ки, гоча ағзыны ачмамыш ону өлдүрсүнләр. Гочаны көрән кими падшаһ онун үстүнә гышгырмыш: «Мәнә залым дејән сәнсәнми?» «Бәли, — дејә гоча чаваб верир: — мән сәнин һаггында сән билдикләриндән дә ағыр сөзләр демишәм, лакин унутма ки, мән сәни олдуғун кими көстәрән бир күзкүјәм; өз үзүнү бу күзкүдә ејбәчәр көрүрсәнсә, күнаһ күзкүдә јох, сәнин өзүндәдир. Одур ки, о күзкүнү јох, өзүнү гыр». Дүз сөзләриндән вә чәсарәтиндән тә'сирләнән падшаһ һәмин гочанын кәфәнини үстүндән көтүртдүрмүш вә она хәләт кејиндирмишдир. Бу ибрәтдән дәрс алан падшаһ зүлмү атыб әдаләтә говушмушдур.

Пислијә јох, јахшылыға гуллуг етмәк һикмәтинин тәсвири үчүн шаир Исаја аид бир тәмсил кәтирмишдир.

Чүрүмүш бир көпәк лешинин әтрафына топлашанлардан бири лешин пис ијләндијиндән, о бири—чиркинлијиндән, үчүнчүсү чүрүдүјүндән, дөрдүнчүсү исә гурдладығындан бәһс едирмиш. Бу арада Иса кәләрәк дејир: «Бир бахыныз, көрүн нә ағ, нә көзәл, нә сағлам дишләри вардыр!».

* * *

Әввәлләр гејд етдијимиз кими, «Мәхзән-үл-әсрар» шаирдән чох философ вә шејх Низаминин әсәридир. Тәлгинчи бир әсәр олдуғундан, башга бәдии әсәрләринә нисбәтән сәнәт бахымындан бир аз сојугдур. Буна бахмајараг, Низамијә хас орижинал ифадә вә мистик руһ илә јазылан бу әсәр ше'р нөгтеји-нәзәриндән дә јүксәк вә чанлы парчалара малик, фөвгәл'адә бир «Сирләр» хәзинәсидир. Һәм шаирин сағлығында, һәм дә өзүндән сонра Шәрг әдәбијјатынын чох мәшһур furrows «Мәхзән-үл-әсрар»а тәглид илә она нәзирәләр јазмышларса да тәнгидчиләрин бир сәслә сөјләдикләринә көрә, һеч бири онун гәдәр уғурлу олмамышдыр.

II

ХОСРОВ ВӘ ШИРИН

Ходавәнда дәр-е тоуфиг бегошај
Незами-ра дәр-е тәһгиг беномај

(Илаһи, мувәффәгијјәт гапысыны ач,
Низамијә ахтарыш гапысыны көстәр! ред)

6966 бејтдән ибарәт олан бу мәснәви һичри 576-чы илдә (милади—1180) тамамланмышдыр.[1] Әсәр Азәрбајчан һөкмдарларындан Атабәј Мәһәммәд Чаһан-Пәһләвана итһаф олунмушдур.

«Хосров вә Ширин» Сасаниләрин 23-чү шаһы Хосров Пәрвиз илә севкилиси Ширин һаггында гәдим бир һекајәт әсасында ишләнмиш мәнзум бир романдыр. Бу һекајәтин мүхтәлиф һиссәләри гәдим китаблардан олан Чаһизин «Китаб әл-маһасин вәл-әздад», Әбу Мәнсур Сә'алибинин «Ғурәр әл-әхбар», Әбу илә Мискәвејһин «Нәдим әл-фәрид», Ибн Нәба-те'нин «Сирһ әл-үјун» әсәрләриндә нәср илә вә мәшһур Иран шаири Әбүл-Гасим Фирдовсинин «Шаһнамә»синдә (јалныз бир һиссәси) нәзм илә, бир-биринә бәнзәр шәкилдә нәгл олунмушдур.[2]

Низами бу һекајәти бүтүнлүклә нәзмә чәкән илк шаирдир; өзүнә хас психоложи таһлил вә јарадычылыг маһарәти сајәсиндә дүнја әдәбијјатынын әбәди мөвзусуну тәшкил едән мәһәббәт һаггында јазылмыш дастанлар арасында она хүсуси бир јер тә'мин етмишдир.

Һекајәнин мүәјјән бир чәрчивә ичәрисинә сыған гыса мәзмуну беләдир:

Сасани падшаһы Һөрмүздә чаны гәдәр севдији јеканә оғлу вә вәлиәһди Хосров Пәрвиздән шикајәт едирләр.

— Күнаһы нәдир? — дејә сорушур.

— Аты бир кәндлинин тарласыны јемишдир. Гуллары башгаларынын бағындан салхымларла үзүм дәрмишләр. Өзү кәндхуданын разылығы олмадан евинә кирмиш вә јатағында кечәләмишдир. Чалғычысы каманынын наләси илә бүтүн кечә халгын раһатлығыны позмушдур, — дејирләр.

Әмр едир: шаһзадәнин аты кәндлијә бағышлансын, гуллары үзүмү дәрилмиш бағын саһибинә верилсин, тахты јатағы алын-

[1] Гозәшт әз пансәд һәфтад-о-шеш сал
Нәзәд бир хәтт-е хубан кәс ченин хал

/(һичрәтдән) беш јүз јетмиш алты ил кечди —
(һәлә) һеч кәс көзәлләрин хәттинә белә хал гојмады!—*ред.*)

[2] М. Ә. Тәрбијәт, Данишмәндани-Азәрбајчан, Теһран, 1314 һ.

мыш кәндхудаја верилсин, чалғычынын дырнаглары чыхарылыб каманынын телләри гырылсын.

Ағыллы шаһзадә атасынын бу ағыр чәзасыны мәрдликлә гаршылајыр вә һүзура кәләрәк етдијиндән пешман олдуғу үчүн бағышланыр.

Бу һадисәдән сонра даим фикирли көрүнән шаһзадә күнләрин бириндә өз нәдими, мәшһур рәссам Шапурдан көрдүјү бир јухуну јозмағы хаһиш едир.

Назәнин бир пәри Хосровун јухусуна кәлмиш вә демишдир: «Дөрд севдијин шеј әлиндән чыхмышса да, дөрд шејин мүждәсини верирәм: биринчиси, үзүм једијин заман үзүнү туршутмадығын үчүн елә көзәл бир јар тапачагсан ки, ондан даһа ширин бир варлыг дүнјада әлә дүшмәз; икинчиси, атыны бағышладыларса да, Шәбдиз адлы гара бир ата малик олачагсан ки, сүр'әтдә күләк дә она чата билмәз; үчүнчүсү, тахтыны кәндлијә вердиләрсә дә бахтын дөнмәди — гызылдан шаһанә бир тахта чыхачагсан; дөрдүнчүсү, дырнаглары чыхарылмыш сазәндәнин јеринә Барбәд адлы бир чалғычын олачаг ки, аһәнки илә бүлбүлләри белә биһуш едәчәкдир.

Шапур шаһзадәнин јухусуна кирән көзәлин шаһзадә Шириндән башгасы олмајачағыны сөјләјир. Бу, Дәрбәнд дәнизи әтрафындакы Күлүстанын бәри тәрәфиндә[1] һөкмдарлыг едән Шемираминин[2] гардашы гызы вә вәлиәһдидир. Шәбдиз адлы гара ат да бу сараја мәхсус төвләдәдир.

Рәссам Шапур Шириндән данышдыгча јухуда көрдүјү көзәл шаһзадәнин көзләри өнүндә чанланыр. Нәһајәт, гәлбини бүрүјән һәјәчаны сахлаја билмәјән Хосров сәдагәтли нәдиминә Ширинә вурулдуғуну е'тираф едир вә ондан бир чарә истәјир. Шапур Ширини тапмаг вә көнлүнү әлә кәтирмәк мәгсәдилә шаһзадәдән бир үзүк алыб јола дүшүр.

Кечәни күндүзә гатараг јол кәлән Шапур бир јаз мөвсүмүндә Ермәнистан дағларына јетишир. Бу мөвсүмдә Ширин, адәтән, гызларын мүшајиәти илә дағ јамачларында, чәмәнликләр вә чичәкликләрдә вахтыны кечирәрмиш.

Гәриб бир јолчу сифәти илә дағдакы бир монастырда мәскән салан Шапур чох кечмәдән көзәлләрин јерини өјрәнир, онларын арасында Ширини мүәјјәнләшдирир, лакин өзүнү һеч кимә көстәрмир, мәгсәдә јетишмәк үчүн тәдбирләр дүшүнүр — гызлығын бәхш етдији севинчлә, зөвг вә сәфаја далараг әјләнән пәриләри

[1] Орта әср мәнбәләриндә «Күлүстан» Ширван илә Аран тәрәфләрә дејилирди. Бакылы Аббасгулу ағанын тарихи әсәринә вердији «Күлүстани-Ирәм» ады да јәгин ки, бу ән'әнәнин тә'сириндән ирәли кәлмишдир.

[2] Низаминин «Мәһинбану» кими тәрчүмә етдији бу Шемирами Авропа әдәбијјатында «Семирамис» кими мәшһурдур.

һәр һансы јад бир адамын мөвчудлуғу үркүдә биләрди, еһтијатла давранмаг лазым иди. Шапур бир кағыз үзәриндә шаһзадә Хосровун шәклини чәкәрәк кечә гаранлыгда көзәлләрин олдуглары јердә бир ағачдан асыр. Сәһәр ачыларкән јенә кәзинтијә чыхан гызлар, ејш-ишрәтин ән дадлы бир анында ағачдакы кағызы көрүрләр. Шәкли Ширинә кәтирирләр. О, мүстәсна дәрәчәдә көзәл бир кәнчин шәкли олан бу кағызы дағын башында һансы әлин ағачдан асдығы барәдә фикрә кедир. Гызлар бунун пәри сеһри ола биләчәјиндән горхуја дүшүрләр — шаһзадәнин ону сејр етмәсинә имкан вермирләр.

Һадисәни кизлинчә мүшаһидә едән Шапур шәклин икинчи бир сурәтини башга бир ағачдан асыр. Ејни гајда илә гызларын әлинә кечән шәкил бу дәфә Ширини хүсусилә марагландырыр. Јанындакылар јенә кағызы ондан алыб чырырлар. Олдуглары јерин пәриләр мәскәни олмасына шүбһәләри галмыр. Башга бир кәзинти јеринә көчүрләр.

Шапур гызларын көчдүкләри јени чәмәнлијин дә јерини өјрәнир. Үчүнчү дәфә дә Хосровун шәклини бир ағача асыр. Бу дәфә шәхсән Ширинин өзү шәкли көрүр вә бунун пәри дејил, инсан иши олдуғу гәнаәтинә кәлир. Көзәл шаһзадә шәкилдәки кәнчә вурулдуғуну јанындакы гызлара ачыр. Намә'лум кәнчин шәрәфинә бир-биринин ардынча гәдәһләр галдырараг, һәр дәфә ичдикдән сонра шәкли дојмадан өпүр. Дәрин дүшүнчәдән сонра әмр едир: гызлар әтрафдакы дәрәләрә, тәпәләрә дағылыб бураја бир јад адамын кәлиб-кетдијини вә бу шәкилдән хәбәри олуб-олмадығыны өјрәнсинләр.

Бу ахтарыш заманы шаир Ширинин өзүнү Шапурла растлашдырыр. Гаршысындакы көзәлин ахтардығы Ширинин өзү олдуғуну билән гоча рәссам, Низаминин истифадә етдији шаһмат истилаһы илә десәк, «кедишинин баш тутдуғуну» көрүб еһтијатла давраныр: сиррини ачмаздан әввәл шаһзадә илә икиликдә галмаға наил олур. Сөһбәт әснасында, Ширини шәклини көрдүјү кәнчә ашиг олдуғуну е'тираф етдирдикдән сонра, олуб кечәни данышыр, ким олдуғуну сөјләјир вә шәклини чәкдији адам тәрәфиндән елчилијә көндәрилдијини билдирәрәк Хосровдан алдығы үзүјү Ширинин бармағына тахыр.

Өз араларында тутдуглары плана көрә, Ширинин Иран пајтахты Мәдаинә кетмәси гәрара алыныр. Ширин бибисиндән гызларла бирликдә ова чыхмаг үчүн ичазә алачаг вә бир бәһанә илә бу заман Шәбдиз атына минмиш олачагдыр. Бу јолла чөлә чыхдыгдан сонра миндији атын гејри-ади сүр'әтиндән истифадә едәрәк мәијјәтиндән узаглашачаг вә Иран јолуну тутачаг. Мәдаинә кедәрәк вәлиәһд Хосровун хүсуси мәнзилинә јетишдикдә Шапурун вердији үзүјү көстәрәрәк гәбул олуначагдыр.

Шапур Хосровун гырмызы рәнкли либас кејиндијини вә гыр-

мызы папаг гојдуғуну һәр еһтимала гаршы мә'лумат үчүн Ширинә дејир.

Мәдаинә кәлдикдә, туталым, шаһзадәјә раст кәлмәсә вә ону јериндә тапмазса, Ширинин арзусу үзрә истәдији шәкилдә динҹәлмәјә имканы олачаг вә онун шаһзадәни көзләјә билмәси үчүн һәр бир шәраит јарадылачагдыр.

Ширинин јола дүшмәси хәбәрини алар-алмаз Шапур да онун архасынча һәрәкәт едәчәкдир.

Дөврүн адәти үзрә оғлан кими кејинмиш Ширин мәшһур Шәбдиз атына минәрәк өзү кими оғлан либасында олан гызларын мүшајиәтилә ова чыхыр. Дәрһал гара аты маһмызлајан Ширин Иран јолуну тутур. Јанындакылар атларыны шаһзадәнин ардынча чапырларса да, јел кими учан Шәбдиз бир анда көздән итир вә шаһзадәнин изиндән тоздан башга һеч нә галмыр. Гызлар мә'јус һалда кери гајыдырлар.

Үзүнтүлү хәбәри алан шаһ Шемирами сон дәрәчә мүтәәссир олса да Шәбдизин архасынча кетмәји фајдасыз билир.

Ширин јол кетмәкдә олсун, биз исә сүр'әтдә Шәбдизин јеканә рәгиби олан хәјалын кәмәји илә бу заман Мәдаиндәки һадисәләрлә таныш олаг:

Рәгибләринин гурдуғу бир интригадан сонра атасы Хосровдан шүбһәләнмәјә башлајыр. Онун јахшылығыны истәјән гоча вәзир Бүзүркүммидин төвсијәси илә Хосров мүәјјән мүддәтдә Мәдаиндә олмамаг үчүн палтарыны дәјишиб кизличә сәјаһәтә чыхыр.[1] Онун мәгсәди Шапуру тапмаг вә бәлкә дә Ширинлә көрүшмәкдир. Јола чыхаркән һәр еһтимала гаршы, ону бир гадын сорушарса, онун һәр чүр истираһәтини тә'мин едиб шаһзадәнин дә ики-үч һәфтәјә гајыдачағыны сөјләмәји сарај адамларына тапшырыр.

Мәдаинә јахын бир јердә әтрафда һеч кәсин олмамасындан истифадә едән Ширин јорғунлуғуну чыхармаг үчүн бир чешмә башында чиммәјә башлајыр. Пајтахтдан узаглашмагда олан Хосров она раст кәлир вә һәр икисиндә гаршылыглы гәрибә бир мејл вә ешг һисси ојанырса да, бир-бири илә таныш олмаг үчүн мүнасиб бир сәбәб олмадығындан вә үстәлик шаһзадәнин әјниндә Ширинә дејилмиш әламәтләрлә ујғун кәлмәјән ади кејим олмасы, севкилиләрин, растлашсалар да бир-бирини танымадан мүхтәлиф истигамәтләрдә ајрылмаларына сәбәб олур.

Ширин Мәдаинә — Хосровун сарајына кәлир. Ону гәбул едирләр. Шаһзадәнин кедәркән бир кәс кәләрсә, ону көзләмәсини

[1] Тарихи әсәрләрдән мә'лум олдуғу кими, Хосровун Мәдаиндән гачмасы вергијам етмәк нијјәтиндә олан Бәһрам Чубинин бир фитнәси сајәсиндә баш вермишдир. Бәһрам вәлиәһд Хосровун адына сиккә кәсдирәрәк бунлары Мәдаинә көндәрмиш вә бунунла да атаны оғулдан шүбһәләндирмишди. (Т ә б ә р и, II чилд, с. 198—299).

тапшырдығыны сөјләјирләр. Шәбдизи төвләјә бағлајыр, Ширинә дә чаријәләрә мәхсус гәсрдә бир јер ајырырлар. Ширин бурада јени кәлмиш чаријә ролуну ојнамаға мәчбур олур. Интизар ону үзүр. Өзүнүн бир дағ гызы олуб шәһәр һава вә һәјатына алышмадығы үчүн хәстәләндијини билдирәрәк, Ширин, мүмкүнсә, онун үчүн дә дағда бир јер һазырланмасыны хаһиш едир. Сарајын пахыл чаријәләри онун бу хаһишиндән истифадә едәрәк мәнзәрәли вә хош һавалы бир сарај әвәзинә, Кирманшаһ јахынлығында, һавасы бүркү, јашыллыгдан мәһрум бир дағын гајалыглары арасында һәбсханадан фәргләнмәјән бир гәср тикдирирләр. Көзәл Ширин бу гәсрә көчүр.

Дикәр истигамәтдә јола дүшән Хосров Ермәнистан һүдудуна кәлир. Бурада бир аз галдыгдан сонра Муғана, ордан да Хузистана кедир. Шемирами шаһзадәнин бу тәрәфләрә кәлдијини билән кими ону гаршыламаға чыхыр. Ону гышы ејш-ишрәтлә кечирмәк үчүн Бәрдәјә дә'вәт едир.

Шаһ Шемираминин гонағы кими вахтыны кефлә кечирән Хосров дахилән әзаб чәкир, Ширини дүшүнүр. Амма сиррини һеч кәсә ачмыр. Бирдән Шапурун кәлдијини хәбәр верирләр. Сонсуз мараг ичиндә Шапурла тәкбәтәк галан Хосров олуб кечәни өјрәнир (Шапурун Ширинә вердији сөзә хилафән һәлә бураларда олмасы онун тәсадүфән хәстәләнмәсиндән ирәли кәлмишдир).

Һадисәни Шемирамијә ачырлар. Хосровун әмри илә Шапур Ширини кәтирмәк үчүн Мәдаинә гајыдыр.

Шапур Ширини «Гәсри-Ширин»дән көтүрүб мин бир севинч ичиндә Бәрдәјә гајытдыгда Хосрову орда тапмыр. Фәләк јенә дә өз ишини көрмүшдүр: Шапур кетдикдән сонра Һиндистандан Хосровун јанына бир гасид кәлмиш, атасынын орада өлмәси хәбәрини она јетирмиш вә демишдир ки, бүтүн дөвләт адамлары тахт-тача саһиб олмаг үчүн онун дәрһал мәмләкәтә гајытмасыны көзләјирләр. Бу һадисә илә әлагәдар Хосров Ширини көзләмәдән кетмишдир.

Хосров Иран тахтына чыхыб сәлтәнәт ишләрини јолуна гојдугдан сонра көнлүнүн сәсинә гулаг асараг Ширини ахтарыр. Шапурун ону апардығыны билдирирләр. Кәнч падшаһ јенә дә дәмалы олдуғу ајрылыг ачысыны Ширинин бурада гојуб кетдији Шәбдизлә сакитләшдирир.

Фәгәт, талејин даһа ачы ојунлары вармыш: Бәһрам-Чубин адында дәмир ирадәли сәркәрдәләрдән бири көнлүнү гызлара вермиш ешгбаз бир ушағын мәмләкәт ишләрини идарә етмәјә гадир олмајыб һимајәјә көтүрүлмәсинин зәрурилији фикрини јајараг бир јандан дөвләт адамларыны, дикәр тәрәфдән дә әһалини Хосровун әлејһинә галдырыр.

Јалныз Шәбдизин гејри-ади сүр'әти нәтичәсиндә Хосров јахасыны дүшмән әлинә вермир вә тәһлүкәдән чаныны гуртарыб Азәр-

бајчана — Муғана кәлир. Бурада о, мәиијәти илә кәзинтијә чыхмыш көзәл Ширинлә көрүшүр вә онлар таныш олурлар.

Севкилисинә говушандан сонра фәлакәтини унудан Хосров әјләнчәләрә гуршаныр. Ејш-ишрәтлә кечән бу нәш'әли күнләри Низами өзүнәмәхсус бир гүдрәтлә, бүтүн тәфәррүаты илә тәсвир едир. Динини вә исмәтини горумаг вә чамаат арасында олмаг шәрти илә Хосрова ән јүксәк илтифатлар көстәрмәк үчүн шаһ бибисиндән ичазә алмыш Ширин, севкилиси илә өпүшмәсинә бахмајараг, ешгдән мәст олмуш кәнчин даһа узаға кедән арзуларына јол вермир. Бу зәминдә ашиглә мә'шуг арасында кедән диалог мүбаһисә шәклини алараг бөһранлы бир нөгтәјә чатыр. Шаһзадәнин исрарындан өзүнү хилас етмәк үчүн Ширин дејир: «Һәр шејдән әввәл итирдијин тахтыны кери ал! Горхурам ки, мәнә говушуб тахтсыз галасан, һалбуки мән тахт вә тачыны кери алана гәдәр сәни көзләјәрәм!».

Севкилисинин бу хәбәрдарлығындан гәзәбләнән Хосров һәмән гара атын белинә сычрајараг: «Мән сәнин учбатындан тахтымы вә тачымы итирдим; бир дә сән мәни каһ накам гојмагла әзаб верир, каһ да чомәрдлик өјрәтмәклә алчалдырсан, еләми?!» — дејә Шәбдизин башыны чәкәрәк көздән итир.

Хосров Рум пајтахты Гостәнтәнијјәјә (Константинопола) кәлир. Бизанс императору ону чох көзәл гаршылајыр. Гызы Мәрјәми она верир.[1] Ејни заманда Рум императору бир орду тәшкил едәрәк тач вә тахтыны кери алмаг үчүн күрәкәнинин ихтијарына верир. Бағланан шәртә көрә Хосров Мәрјәмә өләнә гәдәр садиг галачағына вә ондан сонра евләнмәјәчәјинә, ондан башга һеч кәси севмәјәчәјинә сөз вә заманәт верир.

Хосров Пәрвиз тахтыны гәсб етмиш Бәһрама гаршы дөјүшдә гәләбә газаныр. Галиб кими Мәдаинә кәлир вә падшаһлыг тахтына чыхыр.

Бу заман шаһ Шемирами өлмүшдү. Ширин шаһ олмушдур. О, бүтүн әмәјини мәмләкәтин рифаһына сәрф етмиш вә өзүнү халга севдирмишдир. Амма көнлү хош дејилдир. Гәзәбләниб кетдији күндән бәри Хосровдан ајрылдығына јанмагдадыр. Севкилисини инчитдијиндән пешман олмушдур. Гәлбини изтираблар үзүр.

Нәһајәт, Ширин гәти гәрара кәлир: јеринә бир нәфәри тә'јин едәрәк мәмләкәтиндән чыхыб Ирана кәлир вә таныдығымыз «Гәсри-Ширин»дә мәскән салыр.

Хосров јенидән саһиб олдуғу сәлтәнәтини гајдаја салмагла мәшғулдур. Һәр шеј көнлүнүн истәдији кими кедир: рәгиби Бәһрам өлмүшдүр. Вилајәт һакимләри она итаәт етмишләр.

[1] Хосров Пәрвиз илә Бизанс императору арасында бағланмыш сијаси мүгавиләнин тәфсилаты Фирдовсидә вардыр. Низами исә һадисәнин хүсусән лирик аспекти үзәриндә дајанмышдыр.

Хосровун тәшкил етдији ејш-ишрәт вә әјләнчә мәчлисләринин сәси вә сәдасы бүтүн Мәдаини бүрүмүшдүр.

Нәш'әли кечәләрин бириндә Барбәд адлы чалғычысынын чалыб-охудуғу бир гәзәлин тә'сирилә Хосровда Ширинлә бирликдә кечирдији хош күнләрин хатирәси чанланыр. Бир тәрәфдән шәрабын, бир тәрәфдән дә аловланмыш севкинин чошдурдуғу Хосров гадыны Мәрјәмин отағына кәләрәк, сәмими бир диллә ханымынын ағзыны арајыр:

—Ширин,—дејир,—мәндән өтрү тахты-тачындан кечмишдир. Мәнә чох јахшылыглар етмиш бу гадына мәним кими сәнин дә һөрмәт етмәјин мүнасиб оларды. Әкәр мүсаидә етсән, кәлсин, сарајда бир отагда јашасын.

Гысганч бир гадын һиссилә алышан Мәрјәм Хосрова Гостәнтәнијјәдәки әһдини хатырладараг дејир: «Ширин бу сараја кәлсә, мән о дәгигә Ираны тәрк едиб, Рума гајыдарам».

Бу гәзәб гаршысында кери чәкилән падшаһ мәсәләни тә'хирә салараг ханымыны сакитләшдирмәк үчүн әввәлки әһдини бир даһа тәсдиг едир.

Хосров бир дәфә дә севкилисини көрмәјә чәһд едир. Шапура тапшырыр ки, Ширини кизли бир сурәтдә сараја кәтирсин.

Шапурун бу кедиши психоложи тәһлил бахымындан дастанын ән гүввәтли парчаларындан бирини тәшкил едир: дарыхмыш вә гәзәбләнмиш Ширин Шапуру вәфасыз ашигинин үнванына сөјләдији тә'сирли вә һиддәтли бир монологла гаршылајыр. «Онун јолунда тачымы вә тахтымы фәда етдимсә дә, гадынлыг шәрәфими вә мәнлијими фәда етмәрәм»,—дејә, Ширин кизли јолла сараја кетмәк тәклифини гәтијјәтли рәдд едир.

Ширин бир чәтинлији дә Шапура билдирир. Дејир ки, гәсримиз дағлыг, һүндүр вә тәнһа бир јердәдир. Сүрүмүз исә бурадан ики ағачда (фәрсәхдә) јерләшән бир отлагда отламаға мәчбурдур. Әсас једијимиз сүддүр. Бу вәзијјәтдә белә узагдан сүд кәтирмәк чәтиндир. Бир уста олајды, чобанларын сағдығы сүдү тәзә-тәзә сүрүләрин олдуғу јердән бураја ахытмағы бачарајды.

Шапур бир мүһәндис, ме'мар вә һејкәлтәраш олан Фәрһады Ширинин јанына көндәрир. Ширинин ширин дилинә, күл үзүнә вурулан сәнәткар чох кечмәдән арзу олунан иши јеринә јетирир. Гојунларын олдуғу јердән «Гәсри-Ширин»ә гәдәр дашдан бир арх чәкиб мәрмәр һовуза бирләшдирир. Гәсрдәкиләр һеч бир зәһмәт чәкмәдән чобанларын ики ағачлыгда сағдыглары сүдү тәзә-тәзә һовузлардан көтүрүрләр.

Ширинин тәшәккүр вә илтифатларындан мәмнун галан Фәрһад мүкафат олараг она верилмиш чәваһираты көзәлин ајаглары алтына атыб ешгдән мәст олмуш бир вәзијјәтдә «Гәсри-Ширин»дән узаглашыр. Бу андан е'тибарән вурғун олмуш Фәрһадын

ара-сыра бу тәрәфләрә кәлиб Гәсри узагдан сејр етдијини көрүрләр.

Ширинә вурулан Фәрһадын, Мәчнун кими сәркәрдан олуб чөлләрә дүшмәси хәбәри садаја кедиб чатыр. Гысганчлығы баш галдыран Хосров Фәрһады тапыб јанына кәтирмәк үчүн әтрафа адамлар көндәрир. Ашиги тапыб кәтирирләр.

Хосров илә Фәрһад арасында кечән дејишмәни (диалогу) Низами фәлсәфи бир тәрздә вермишдир. Ешгдән сәрмәст олан Фәрһадын тач саһиби рәгибинин чашдырычы суалларына вердији чаваблар падшаһы мат гојур. Гызыл вә'динә ујмајан, мә'нәви сорғу-суалда тәслим олмајан рәгибини, падшаһ бу дәфә гејри-мүмкүн бир ишлә сынагда мәғлуб етмәји гәрара алыр.

Хосров дејир:

—Дејирләр ки, сән мәһарәтли бир устасан, Шәһәримизин јолуну кәсән бир дағ вар, ону арадан көтүрә биләрсәнми?

—Бәли, падшаһ, амма бир шәртлә!..

— Нәдир о шәрт?..

— Мән дағы јарачағам, сән дә Шириндән әл чәкәчәксән!

Ашигин бу чәсарәтинә һејран галан Хосров һиддәтлә бағырыр:

— Сөз верирәм!

Фәрһад падшаһын һүзурундан чыхараг бирбаша, сонрадан «Бисүтун» кими танынан дағы јармаға киришир.

Күнләр, ајлар кечир. Һадисәни Ширинә хәбәр верирләр. О, Фәрһады көрмәјә кәлир. Бу кәлиш ашигә јени гүввә вә үмид верир. Дағын јарылмасы иши даһа бөјүк бир руһ јүксәклији вә һәјәчанла давам едир.

Хосрова хәбәр кәтирирләр: ишләр чәтинләшир. Чох кечмәз дағ јарылар, рәгиб галиб кәләр.

Нә етмәли?!.

Хосров һијләјә әл атыр. Фәрһадын јанына адам көндәрир. Заһирән хејирхаһ көрүнән бу хаин адам Бисүтуна кәлир вә Фәрһаддан:

— Еј гафил, нә едирсән? Кимин үчүндүр бу чәһд?—дејә сорушур.

— Ширин үчүн!

— Һаны Ширин?.. О өлмүшдүр!..

Буну ешидән кими ашиг чаныны тапшырыр. «Чан чанана тәслим едилир».[1]

Ширин фачиәви хәбәри ешидир. Чәназә үстүнә кәлир. Фәрһады мәрасимлә дәфн етдирир. (Бу һиссә мәнзумәнин ән тә'сирли парчасыны тәшкил едир.)

---

[1] Бебајәд ешг-ра Фәрһад будән,
Пәс ангаһи бемордән шад будән!

(әввәлчә) ешгдә Фәрһад олмаг лазымдыр ки,
Сонра өлүмә шад олмағы бачарасан!—*ред.*)

Фәрһадын матәмини тутан Ширинә Хосров бир башсағлығы мәктубу көндәрир. Ејһамларла долу олан бу мәктубунда «өлдүрдүјү ашигә јас сахлајан» Ширинә тәсәлли верәрәк, «пәрванә јандыса да, шам галды» дејир.

Аз сонра Мәрјәм хәстәләнәрәк вәфат едир. Деди-годучулар онун Ширин тәрәфиндән зәһәрләндијини сөјләјирләр. Бу өлүмә үрәјиндә севинән Хосров, заһирән, адәтә ујғун олараг, бир ил јас тутур. Ширин дә сәадәтинин јолундакы әнкәлин арадан галхмасына үрәкдән севиндији һалда, еһтијатла давраныр: «Гәсри-Ширин»-дә матәм сахлатдырыр. Бир ил кечдикдән сонра о да Хосрова бир башсағлығы мәктубу көндәрир: «Мәрјәм өлдүсә дә, Иса галды»—дејир.

Ширинин мәктубундакы ејһамлары өз ејһамларынын чавабы кими баша дүшән Хосров, Ширинин јанына јағлы дили олан елчиләр көндәрир. Лакин Ширин наз едир. «Һәр шејдән әввәл никаһ вә рәсмијјәт»—дејир. Шаһын хаһишләри күчләндикчә, Ширинин назы да артыр.

Хосров ишин чәтинләшдијини анладыгда, чыхыш јолуну һијләдә көрүр. Лагејдлик үсулуна әл атыр.

Ајлар кечир. Хосров Исфаһанда јашајан Шәкәр адлы бир көзәлин сорағыны алыр. Онун јанына кедир. Әслиндә јүнкүл бир һәјат кечирән бу гадынын бүтүн ачыг-сачыглығына бахмајараг исмәтини сахламыш бир гыз олдуғуну билдикдә, сарајына кәтирир. Өзүнә арвад едир.

Бүтүн бунлары билән Ширин өз гәсриндә әзаблар ичиндә үмидини үзмәјиб дөзүр. Һәјаты аһ-зар ичиндә кечир. Аллаһа мүрачиәтлә: «Әдаләт гәләбә чалмајачагмы?»—дејә јаныб-јахылыр.

Шәкәр Ширинин јерини вермир. Көнлүн дејил, садәчә олараг вүчудун мејлиндән доған бу үнсијјәт Хосрову тә'мин етмир. Бир мүддәт сонра Хосров јенидән Шириндән алмадығы мурадынын атәши илә јанмаға башлајыр. Бу дәфәки һәсрәт даһа дөзүлмәз вә даһа амансыз олур.

Падшаһ ова кетмәк бәһанәсилә чөлә чыхыр, мәијјәтиндән хејли араланыр, атыны «Гәсри-Ширин»ә доғру сүрүр. Амма Ширинин әмринә көрә гапылары Хосровун үзүнә ачмырлар. Човғунлу бир гыш ахшамында гапынын архасында галан ашиглә гәсрин пәнчәрәсиндән бахан мә'шуг арасында диалог, иззәти-нәфсинин интигамыны алмаг истәјән гадын илә истәјинә јетмәјә чан атан киши исрар вә инадларынын јүксәк поетик ифадәсиндән ибарәтдир.

Падшаһын һеч бир е'тирафы, изаһы, е'тиразы вә хаһиши фајда вермир. Ширин һеч бир вәһчлә тутдуғу мөвгедән әл чәкмир.

— Мәни истәјирсәнсә, гануни истә; кәбин кәсдир, сонра сарајына апар, әкс һалда кет, Шәкәринин јанына.

Хосров јенә гара атынын чиловуну чәкиб пичмин һалда Ширинин гапысындан узаглашыр.

Сон дәрәчә мүтәәссир олмуш Хосров һадисәни Шапура ачараг Шириндән шикајәт едир.

Ширин дә етдијинә пешман олур вә Шапуру ахтармаға башлајыр.

Гоча рәссам ашигләри барышдырмаг вә говушдурмаг үчүн тәдбир төкүр. Шаһа рәсми оларағ евләнәчәјини Ширинә сөз вермәјини тәклиф едир; Ширинә да никаһ кәсилмәмиш сараја кәлмәјә разылашмағы мәсләһәт көрүр.

Нәһајәт, севкилиләр көрүшүрләр. Көрүшмә сәһнәси сарајда баш верир. Бу сәһнәни XII әсрин шаири һәр һансы мүасир бәстәкар вә режиссорун гибтә едә биләчәји бир усталыгла тәсвир едир:

Мәшһур сазәндә, Барбәдин дә дахил олдуғу чалғычылар дәстәси һиссләри чошдуран минбир һава чалыб-охујур. Артистләрдән бири Хосровун, о бири Ширинин дилиндән өз араларында ашиганә бир дејишмә кечирирләр. Бу гаршылыглы ше'рләшмәнин ән гызғын вахтында јан отагдан Ширинин мәлаһәтли сәси ешидилир. Һамы бир анда сусур. Хосров ејни мелодија үстә Ширинә чаваб верир. Әввәлчә ики отаг арасында чәрәјан едән бу гаршылыглы «тағәззүл» Ширинин бирдән сәһнәјә чыхмасы илә даһа да күчләнир. Севкилиләр бирликдә ејни аһәнк үзәриндә охумаға давам едирләр.

Бу «дует» сәһнәси әсәрин ән емосионал һиссәсини тәшкил едир.

Бу вәзијјәтдә көрүшән «кәнчләри», шаир, рәсми сурәтдә тој едәрәк евләндирир.

Бурада һекајәнин мәчуси[1] дөврүнә аид рәвајәти битир. Сәнәт бахымындан да әсәр бурада битмәли иди.

Лакин Низами диндар бир мүсәлмандыр. Онун үчүн «Хосров вә Ширин» әфсанәсини бурада кәсиб исламдан сонракы рәвајәтләрин тә'сирли һиссәләрини гәләмә алмамаг гејри-мүмкүндүр. Буна көрәдир ки, шаир мәнзумәсини Хосров Пәрвизә Мәһәммәд пејғәмбәрин мәктубуна гаршы етдији һөрмәтсизлијин чәзасыны чәкдирмәдән тамамламамышдыр.

Хосров Ширинлә евләндикдән вә бәрабәр бир нечә ил сәлтәнәт сүрдүкдән сонра тахты бизанслы Мәрјәмдән олан оғлу Ширујәјә тапшырараг истираһәтә чәкилир. Лакин истәдији истираһәтә наил олмур: аналығы Ширинә ашиг олан Ширујә атасыны кечә јухуда икән јатағында хәнчәрлә өлдүртдүрүр.

Ширин уд ағачындан бир бешик дүзәлтдирир, гызыла тутдурдуғу бу бешији гијмәтли дашларла бәзәтдирир. Гәдим Кәсра адәтинә көрә, падшаһын мејидини бу бешијә гојараг, ушаг кими јелләјир. Сонра бу табуту «падшаһларын» чијинләри үстүндә Хосров үчүн һазырланмыш түрбәјә кәтирирләр.

Падшаһын чалғычысы Барбәд мизрабыны гырыр, ханәндәси Нәкиса гавалыны парча-парча едир; вәзири Бузүркүмид сөјүд кими

[1] атәшпәрәстлик — *ред.*

титрәјир. Матәм мәрасими бөјүк бир аһ-зар ичиндә һәрәкәтә кәлир. Башы ачыг чаријәләр вә хидмәтчиләр арасында Ширинназлы-назлы јеријир. Көзләриндәки сүрмәси, јанагларындакы әнлији, додагларынын аллығы вә кәрдәнинә төкүлмүш сачлары илә о, көзәллијинин чазибәсини даһа да артырараг, јеријир. Башындакы сары өрпәји вә әјниндәки ал кејими илә баханлары биһуш едир. Һәр кәс бу һалда әри Хосровун өлүмүндән Ширинин мәмнун галдығыны күман едир; бу көрүнүш хүсусән Ширинин јени вурғуну, ата гатили Ширујәјә үмидләр бәхш едир.

Матәм дәстәси түрбә өнүндә дајаныр. Тәзә бир кәлин кими тәравәтли олан Ширин чәназә илә бәрабәр түрбәнин ичинә дахил олур, архасынча гапыны бағлатдырыр. Падшаһын чәназәси үстүнә кәлир вә фәрјад гопараг әлиндәки хәнчәри өз көксүнә санчыр; төкүлән исти ганы илә севимли әринин сојуг чәсәдини исидир.

Бајырдакылар фәрјады ешидиб түрбәјә кирирләр вә «вүчудун вүчуда, руһун да руһа» говушдуғуну көрүрләр.

Ашиг илә мә'шуг бир мәзарда дәфн едилир.

Шаирә көрә, Ширинин бу һәрәкәти мисилсиз бир фәдакарлыг вә надир вәфадарлыг нүмунәсидир. Одур ки, дејир:

> Ке чоз Ширин ке дәр хак-е дорошт әст,
> Кәси əз бәһр-е кәс ход-ра нә коштәст!

Түркчәси:

> Бу дүнјада Шириндән башга һеч бир
> Адам бир башгасы үчүн өлмәмишдир![1]

III

ЛЕЈЛИ ВӘ МӘЧНУН

> *Ej нам-е то беһтәрин сәрағаз,*
> *Би нам-е то наме кеј конәм баз?!*
>
> *(Ej ады ән јахшы башланғыч олан,*
> *Сәнин адын олмадан намәни*
> *нечә ача биләрәм?!—ред.)*

Әслиндә бир әрәб әфсанәси олса да, ишләндији әдәби форма бахымындан, бу мөвзунун Азәрбајчанла сых вә ән'әнәви бир әлагәси вардыр.

Азәрбајчанын гәдим һөкмдарларындан Ширван шаһы Ахситан бу мөвзунун нәзмә алынмасыны арзу етмишдир, Азәрбајчанын бөјүк шаири кәнчәли Низами бу арзуја әсасән ону илк дәфә фарсча ишләјәрәк нәзмә чәкмишдир. Сонралар, Низаминин бу әсәринә фарсча вә түркчә јазылан бәнзәтмәләр арасында өзүнәмәхсуслуғу

[1] Сәтри тәрчүмәси: «Инди кобуд торпагда олан Шириндән башга һеч кәс өзүнү башга бир кәсдән өтрү өлдүрмәмишдир»—*ред.*

вә дәјәри е'тибарилә, түрк әдәбијјатынын бөјүк нүмајәндәси, һәмчинин азәри ше'ринин даһи устады Фүзулинин јаздығы «Лејли вә Мәчнун» поемасы мүстәсна бир јер тутмагдадыр.

Нәһајәт, Азәрбајчан бәстәкары Үзејир Һачыбәјлинин (Һачыбәјовун—*ред.*) сајәсиндә бу мөвзуја мусиги јазылараг опера јарадылмыш вә Азәрбајчан сәһнәсинин репертуарында «һәмишәбаһарлығыны» итирмәјән әсәрләрдән олмагла бу классик мөвзунун кениш халг күтләләри тәрәфиндән дә мәнимсәнилмәсинә вә бөјүк бир шөһрәт газанмасына сәбәб олмушдур.

«Лејли вә Мәчнун» операсы тәкчә Азәрбајчан сәһнәсиндә галмајараг, башга дилләрә, о чүмләдән, бу јахынларда русчаја тәрчүмә едилмишдир.

Һичри 584-чү ил рәчәб ајынын сонунда[1] (милади 1188-чи ил сентјабр ајынын сонунда) 4613 бејтдә Низаминин гәләмә алдығы бу ешг дастанынын гыса мәзмуну ашағыдакындан ибарәтдир:

Әрәбистанда, Амири гәбиләсинин шејхинин өвлады олмурду. Бир чох јалварыш вә дуалардан сонра танры она бир оғул бәхш едир.

Көзәллији илә гоншу гәбиләләр арасында да мәшһур олан бу ушаға Гејс ады верирләр. Гејси бөјүк бир гајғы илә бәсләјирләр. Онун јахшы тәрбијә алмасы үчүн һеч бир мадди вә мә'нәви шәраити әсиркәмирләр. Јашы она чатдыгда Гејси бир мәктәбә верирләр.

Мәктәбдә мүхтәлиф гәбиләләрдән оғланлы-гызлы чохлу шакирдләр вардыр. Бунлар арасында Амириләрә гоншу олан гәбиләјә мәнсуб, көзәл бир гыз вар — Лејли. Гејс илә Лејлидә гаршылыглы бир мејл ојаныр. Кетдикчә күчләнән бу мејл әввәлчә сәмими бир достлуға, сонра да аловлу севкијә чеврилир. Күнү-күндән артан бу севки, чох кечмәдән, гаршысыалынмаз бир ешг шәклини алыр.

Ушагларын бу гаршылыглы вурғунлуғу јолдашларынын диггәтини чәкәрәк, сөз-сөһбәт мөвзусуна чеврилир; нәтичәдә кәнчләрин адлары дилләрә дүшүр.

Јолдашлары Гејсә, Лејлијә вурғунлуғу үзүндән көстәрдији гәрибәликләрлә әлагәдар олараг, «Мәчнун»—дејә мүрачиәт едирләр. Бу ләгәб ағыздан-ағыза кечәрәк Гејс адыны тамамилә унутдурур.

---

[1] К-арасте шод бе беһтәрин фал
Дәр сәлх-е рәчәб ве си-во-фи дал

Тарих-е ајан ке дашт ба хвәд
Һәштад-о-чәһар буд пансәд

(Рәчәб ајынын сонунда, «си» «фи» «дал» илиндә
Ән јахшы фал илә бәзәдилди.
Өзү илә тарихи дә ајан иди —
Беш јүз сәксән дөрдүнчү ил иди.

«Си», «фи», «дал» әбчәд һесабы илә 584-чү или көстәрир.—*ред.*)

Артыг һаггында данышылан Гејс илә Лејли дејил, Мәчнун илә Лејлидир.

Лејлинин аиләси мәсәләни билән кими гызларыны мәктәбә кетмәјә гојмур. Лејли евә бағланмыш, артыг Мәчнун илә көрүшә билмир. Лакин Мәчнун севкилисинин ајрылығына таб кәтирмир. Һәр күн Лејлинин јашадығы мәһәлләјә кедәрәк, узагдан да олса ону көрмәјә вә «куји-јардан бuj» алмаға чалышыр.

Өвладынын бу һалыны көрән Амири шејхи гәбиләнин ағсаггалларындан бир нечәсини дә көтүрүб, Лејлинин атасынын јанына кедир, онун гызыны өз оғлу үчүн истәјир. Амма «јох» чавабы алыр. Она: «оғлун мәчнундур, биз јеканә гызымызы дәли кими ад чыхармыш бирисинә нечә рәва көрүб верә биләрик?»—дејирләр. Мәчнунун атасы үмидсиз һалда Лејликилин евиндән кери гајыдыр.

Бу мәнфи чаваб Гејсин «Мәчнун»луғуну даһа да артырыр. Мәчнун хәстәләнир. Атасы ону Һәччә апарыр, Кә'бәјә үз тутуб оғлу үчүн шәфа вә сәадәт диләјир. Лакин зәһмәти һәдәр кедир. Ешг дәрди әлач көтүрмүр.

Мәчнун өзүндән кечмиш бир һалда һәр күн Лејлинин мәһәлләсинә кедир, саатларла көзләјир, севкилисини көрмәк үчүн фүрсәт ахтарыр. Лејлинин адына гәзәлләр гошараг тә'сирли бир сәслә охујур. Бу гәзәлләр ағыздан-ағыза долашараг гәбиләләр арасында јајылыр.

Лејлинин јашадығы мәһәлләнин әһалиси «Мәчнун»ун бу һалындан тәнкә кәлир. Онлар өз һејсијјәтләрини тәһгир олунмуш һесаб едирләр: дәлинин бири онларын гәбиләсиндән олан гызын мә'сум адыны диллә-дишә салмыш, маһнылара мөвзу етмишдир. Гәбилә чаванларынын бир нечәси бу «дәлинин шәрини дәф етмәк» гәрарына кәлирләр. Амири шејхинә хәбәр кәндәрирләр ки, Мәчнунун ајағыны мәһәлләмиздән кәс, јохса ону өлдүрәчәјик.

Шејх оғлуна өјүд верир. Амма өјүдлә гаршысы алыначаг һалда дејил. Һәр һалда фәлакәтин өнүнү алмаг үчүн—Мәчнунун Лејлинин јашадығы сәмтә кетмәмәси үчүн тәдбирләр көрүлүр.

Бу дәфә Лејли Гејси көрмәјә вә ахтармаға чәһд едир. Мәһәллә гызлары илә бәрабәр бир хурмалыға чыхыр. Бурада узагдан-узаға олса да, Лејли дә Мәчнун кими ајрылыг дәрди илә аһ-фәгана башлајыр.

Бу заман Ибн Салам адлы бағдадлы бир тачир Лејлијә елчи кәлир. Валидејнләри «һә» десәләр дә, тој үчүн мөһләт истәјирләр. Гызларынын сәһһәти буну тәләб едир. Бу хәбәр Мәчнунун дәрдини даһа да артырыр.

Нофәл адлы икид бир сәркәрдә Мәчнунла достлашыр. Она тәсәлли верир. «Лејлини нечә олур-олсун, сәнә алачағам», — дејир. Нофәл гошун топлајыб Лејлинин гәбиләсинә һүчум едир. Лејлини Мәчнун үчүн истәјир. Рәдд чавабы алдыгда һәрбә башлајыр. Дөјүш чәтин бир нөгтәјә чатыр. Лејлинин гәбиләси күчлү мүгави-

мәт көстәрир. Вәзиїјәти белә көрән Нофәл барышыға әл атмалы олур, «биз сиздән гызы көнүл хошлуғу илә истәмәјә кәлдик, ган төкмәклә јох»—дејә сүлh тәклиф едир. «Бал вермирсиниз, бары сиркә дә вермәјин»,—дејир. Нофәл әскәрләри илә кери чәкилир. Бу вәзијјәти көрән Мәчнун Нофәли тә'нәләјир: «Сән мәнә Лејлини алачагдын, онун мәhәлләсинә кетмәк имканыны да арадан галдырдын. Әндини беләми јеринә јетирдин?»—дејир.

Нофәл достуна тәсәлли верир: «Бу, вахт газанмаг үчүн бир фәнд иди»—дејир. «Сөзүмү јеринә јетириб гызы мүтләг сәнә алачағам»—дејә Мәчнуна јенидән үмид верир. Бу дәфә Нофәл «Мәдинәдән Бағдада» гәдәр адамлар көндәрир, даhа бөјүк бир гүввә топлајыр. Јенидән Лејлинин гәбиләсинин үстүнә кәлир. Ганлы бир вуруш башлајыр.

Дөјүшүн кедишиндә Мәчнунун тутдуғу мөвге гәрибәдир. О, өзү үчүн вурушанларын дејил, экс-тәрәфин гәләбәси үчүн дуа едир. Экс тәрәфдән өләнләрин башларыны дизләри үстә алыб охшајыр. «Бу нә демәкдир?»—дејә сорушанлара «јар тәрәфин мәғлубијјәтини нечә истәјим?!»—дејә чаваб верир.[1]

Дөјүшүн ән шиддәтли вә кәскин вахтында Лејлинин атасы Нофәлин јанына кәлир вә дејир: «Нә истәјирсән едим. Гызымы кимә истәјирсән, вер, разыјам. Амма өвладымы дәлинин биринә вермәк үчүн исрар етмә! Исрар етсән, кедиб башыны кәсәр, бәдәнини итләрә јем едәрәм. Сәрсәри бир дәлијә гисмәт олмагданса, гој ону көпәкләр јесин!». Атанын бу кәскин сөзләри илә Мәчнунун вуруш заманы көстәрмиш олдуғу, доғрудан да, дәличәсинә hәрәкәтләри зеhниндә гаршылашдыран Нофәл фикрә кедир: тәклифи јахшы бир фүрсәт сајараг, о саат дөјүшүн дајандырылмасыны әмр едир. Чүнки вурушун мә'насыз олдуғуна инанмаға башлајыр.

Бу hадисәдән сонра инсанлардан бүсбүтүн үз дөндәрән Мәчнун, гәбиләни тәрк едиб чөлләрә дүшүр. Өзбашына сәркәрдан шәкилдә доланаркән Мәчнун Ибн Саламын Лејли илә евләнмәси хәбәрини алыр. Бу хәбәрлә чан еви хараба галан Мәчнун Лејлинин вәфасызлығы барәдә јаныглы гәзәлләр сөјләјир.

Бу арада атасы оғлуну тапыр, бир даhа өјүд верир, евә чағырыр. Бу, онун оғлу илә сон көрүшү олур.

Мәчнун атасынын өлүм хәбәрини алыр. Мәзары үстүнә кәлир, мәрсијәләр дејир. Јенидән чөлләрә дүшүр.

---

[1] Ма әз пеј-е то бе чансепаран
Ба хәсм-е ходәт чераст јари?

Гофта ке чо хәсм јар бошәд
Ба тиғ мәра че кар башәд?

(Биз сәндән өтрү чан гојуруг,
Сән нә үчүн дүшмәнә достлуг едирсән?
Деди ки: дүшмән јар олдуғу hалда
Мәним гылынчла нә ишим ола биләр?! —*ред.*)

Мәчнунун артыг инсанлара hеч бир бағлылығы галмамышдыр. Отуруб-дурдуғу јалныз hејванлардыр. Чөлүн вәhши hејванлары она алышмышлар, онун далынча дүшүб hәр чүр тәhлүкәдән горујурлар. Гушлар ондан hүркмүр, үстүнә көлкә салыр, башына, чијинләринә гонурлар. Иланлар-чајанлар белә она хәтәр јетирмәјиб диггәт көстәрирләр. Јалныз hејванлар дејил, ағачлар да онунла данышыр, hәсби-hал едирләр. Бүтүн каинат онунла дост вә ашинадыр. Көјдәки улдузлар да ону анлајан «мүсаhибләр»дир.

Беләчә инсанлардан вә инсани әлагәләрдән тамамилә узаглашараг өзүнү тәбиәтә вермиш, там шәкилдә тәчрид олунмуш бир вәзијјәтдә икән Лејлинин јанындан гасид кәлир вә она бир мәктуб верир. Бу мәктубда Лејли сөздә әрә кетсә дә, әслиндә Мәчнуна садиг галдығыны, көнлүнүн даим онунла бир олдуғуну билдирир.

Дајысы илә анасы Мәчнуну көрмәјә кәлирләр. Ону евә чағырырлар. Анасы: «оғлум, кәл, башсыз галмыш аиләнә бөјүклүк ет!»—дејир. Фајдасы олмур. Гајыдандан сонра дајысы өлүр. Анасы бир дә оғлунун јанына кәлир, јенә насиhәт верир, евә гајытмасы үчүн јалварыр. Амма әбәс... Ана мә'јуслуг ичиндә кери дөнүр. О да вәфат едир. Мәчнун анасынын мәзары үстүнә кәлир. Ағладыгдан вә мәрсијәләр сөјләдикдән сонра јенидән әтрафындакы hејванларла бирликдә чөлләрә дөнүр.

Лејли фүрсәт тапыб Мәчнуну ахтармаға башлајыр. Бир чәмәнликдә оларкән она хәбәр көндәрир. Көрүшүрләр. Платоник бир көрүшдән ибарәт олан бу сәhнәдә Мәчнун Лејлијә ше'р охујур. Вахт чатанда тәзәдән ајрылырлар. Лејли әринә гәлбән бағлы олмаса да, шәриәт бахымындан бир гәбаhәт ишләтмәји дә өзүнә рәва көрмүр. Мәчнун исә hәгиги ашигдир; бу ешгдә гәрәзә јер јохдур.

Бурада шаир Мәчнуну гәлбән анлајан ики hал әhли илә таныш едир. Бунлардан бири бағдадлы Саламдыр ки, башына кәлән мачәрадан, ешгин нә олдуғундан хәбәри вардыр. Бу шәхс Мәчнунун hалыны билиб ону зијарәт етмиш, дедији ше'рләри јазыја алараг Бағдада апармыш вә әдибләр арасында јајмышдыр. Икинчиси дә, әмиси гызы Зејнәбә ашиг икән арзусуна јетмәмиш Зејддир ки, Мәчнунла јахынлашараг ону дујмуш вә она үрәкдән хидмәт етмишдир.

Ибн Салам Лејлидән мурадыны алмадан хәстәләниб өлүр. Әрәб адәтинә көрә, дул галмыш Лејли hамыдан ајрылыб өз-өзү илә галмаг имканы әлдә етмишдир. Лејли үздә өлән әринә, әслиндә исә севдији јарындан ајры дүшмәсинә дојунча ағлајыр.

Нәhајәт, Зејд кәлиб Ибн Саламын өлдүјүнү Мәчнуна хәбәр верәрәк инди азад олмуш Лејлинин ону говушмаға чағырдығыны јетирмишдир.

Зејдин бәләдчилији вә архасынча hәрәкәт едән hејванлардан ибарәт мәнјәти илә Мәчнун Лејлинин чадырына кәлир, јар тәрәфиндән гаршыланыр вә шаирин мисилсиз бир гәләмлә тәсвир етди-

ји кими, ики севкили бир-биринә сарылырлар, өзләрини унудуб мәст вә биһуш дүшүрләр.

Мәчнун кетдикдән сонра Лејли хәстәләнир. Өлүм ајағында анасына дејир ки, әкәр Мәчнун кәлсә, дејәрсән Лејли өләркән сәни истәди. Лејлинин сон сөзләри дә бу олур.

Мәчнун вәфалы досту Зејдин бәләдчилији илә Лејлинин мәзары башына кәлир, күнләрлә ағлајыр, торпағы өпүр, башына совурур, өз-өзүнү дөјәчләјир. Нәһајәт, севкилисинә говушмаг үчүн руһуну тәслим едир.

Бу кәдәрли мәнзәрә Низами тәрәфиндән чох тә'сирли бир табло кими тәсвир едилмишдир.

Бу гәмли һекајәт белә гәмли бир еһтималла сона јетир. Ашиг өзүндән ајры тәсәввүр етмәдији мә'шугуна говушмаг үчүн о бири дүнја јолуну тутур, һәјаты тәрк едир.

Бу вәзијјәтдә Мәчнунун әһатәсиндә олан һејванлар да дағылышыб тәбиәтләринин тәләб етдији сәмтләрә үз тутмушлар.

Зејдин тәшәббүсү вә гәбилә әһалисинин иштиракы илә Мәчнуну Лејлинин јанында бир мәзарда дәфн едирләр.

Ики пак севкилинин јан-јана дуран мәзарлары әрәбләр арасында зијарәткаһа чеврилир.

Аз сонра Зејд јухусунда Мәчнун илә Лејлини чәннәтдә, көзәл бир гәсрдә, гол-гола, нәш'ә, севинч вә сәадәт ичиндә көрүр.

Низаминин тәсвир етдији Мәчнун бүтүнлүклә өзүнү идеалына бағламыш, фәдакар вә сәмими бир идеалист символудур. Ашиг—мө'мин вә ја мүчаһидин, мә'шуг,—Аллаһ вә ја идеалын тимсалыдыр. Ади инсанларын «Мәчнун» адландырдыглары Гејс өзүндән кечмиш бир мө'мин, бир мүчаһиддир. Фәна—филлаһлығын вә ја идеал вурғунлуғунун бир тәчәссүмүдүр.

Бу сурәт Шәрг әдәбијјатынын, Әзраја вурулмуш Вамиг кими мүхтәлиф адда вә формаларда тәкрар етдији бир ашиг образыдыр. Ејнилә, Низаминин дикәр әсәриндә, Сасани падшаһы Хосровун рәгиби Фәрһадын Ширинә олан бағлылығы да бу нөвдәндир.

Мәчнунун мәһз белә бир тимсал олдуғу фәрағәт, тәчәррүд вә гәнаәтдән ибарәт «дәлилик» һәјатында раст кәлдијимиз бир чох һәрәкәт вә ифадәләри илә дә сүбут олунур. Белә тутарлы мисаллардан бири јухарыдакы хүласәдә гејд олунмушдур. Нофәлин гошуну ондан өтрү вурушдуғу һалда, Мәчнун Лејлинин гәбиләсинин гәләбәсинә дуа едир.

Фәдакарлыг вә мәһәббәтин дәли бир ифадәси олан бу кими сирли һаллар, Мәчнун тәрәфиндән мүхтәлиф шәкилләрдә көстәрилир.

Мәсәлән: Бир кағызда Лејли илә Мәчнунун биркә шәклинин чәкилдијини көрән Мәчнун, дәрһал Лејлинин әксини позур. Сәбәбини сорушарлар. «Биз ики дејил, бирик» — дејир. «Елә исә бәс нијә өзүнү јох, ону позурсан?» «Чүнки о руһдур, мән гәлиб; руһ гәлибимдә кизләнир».

Зејд она рәгиби Ибн Саламын өлдүјүнү хәбәр вердикдә: «өмрүнү сәнә бағышлады» дејир. Мәчнун дәрһал: «Олмады, Зејд, сәһв етдин, мәнә јох, Лејлијә бағышлады демәлијдин»—дејә дүзәлдир. Зејд она: «Лејли илә Мәчнунун башга-башга, ики вүчуд дејил, ики гәлибдә бир чан олдуғуну елә сәндән өјрәндијим үчүн, «Ибн Салам өмрүнү Мәчнуна бағышлады»—демәклә «Лејлијә бағышлады» демәк арасында фәрг көрмүрәм»—дејә изаһ етдикдә, Мәчнун Зејди һаглы сајыр вә онун өзүнү, һәгигәтән, баша дүшән бир дост олмасындан разы галыр.

Бөјүк вә үлви ешгин бәхш етдији гүввә вә илһамдан мәһрум ади адамларын јетә билмәдикләри мәгама чатан Мәчнунун вәһши вә јыртычылары өзүнә рам етмәси, шүбһәсиз, дастаны зинәтләндирән бир бәзәкдир. Амма Низами өзүнәмәхсус мисалларла бу «бәзәј»ин «доғру»ја бәнзәдијини бизә тәлгин едир.

Мәчнун онун үчүн кәтирилән јемәкләри башына топланмыш һејванлара једиртмәк вә амансыз овчуларын торуна дүшмүш һејванлары тапдыгча азад етмәк јолу илә онларын е'тимад вә севкиләрини газанмыш, онларла дост олмушдур.

Белә бир достлуг, Низамијә көрә, мүмкүндүр. Будур, һәмин мүддәаны сүбут едән мәсәл:

Бир падшаһын јыртычы көпәкләри вармыш. Чәзаландырмаг истәдији күнаһкарлары бунлара атыб парчалатдырармыш.

Кәнч вә ағыллы бир надим, күнләрин бириндә шаһын ону да көпәкләрә атдырмасы еһтималыны фикирләшәрәк, тәдбирли тәрпәнир: итләрә бахан адамла достлуг едир вә онун ичазәсилә һәр күн көпәкләрә јал верир.

Бир күн, нәһс бир саатда, һеч нәдән падшаһын надимә гәзәби тутур вә онун көпәкләрә атылмасыны әмр едир.

Гәзәби сојудугдан сонра етдијинә пешман олмуш падшаһ итләрә бахан адамы чағырыб заваллы надимин әһвалыны сорушур. О, падшаһы көпәкләрин сахландығы јерә кәтирир. Падшаһ нә көрсә јахшыдыр?!—надим јыртычы итләрин арасында сағ-саламат отуруб һејванларла ојнајыр.

Падшаһ дәрһал надими һүзуруна кәтирдир:

—Бу нә мө'чүзәдир?!.—дејир.

—Падшаһым, бунун нәји мө'чүзәдир ки?! Бурада һејрәт едиләчәк бир шеј јохдур. Һејванлар инсанлардан даһа һәссас вә даһа гәдирбиләндирләр. Илләрлә сәнә сәдагәтлә хидмәт етдим. Һеч бир шеј үчүн һәр шеји унутдун вә дәрһал гәтлимә фәрман вердин. Һалбуки бу вәһши көпәкләр ара-сыра онлара етмиш олдуғум јахшылығы унутмадылар, көрдүјүн кими, чаныма гыјмадылар.

VI

«ҺӘФТ ПЕЈКӘР» («ЈЕДДИ КӨЗӘЛ»)

Еј чәһан диде хиш әз то.
Һич буди нәбуд пиш әз то?

(Еј дүнјанын өзүнү сәнинлә көрдүјү,
Сәндән әввәл һеч бир варлыг јох иди!—ред.)

Һичри 593-чү ил рамазанын 14-дә[1] (милади 1197-чи ил ијулун 31-дә) јазылмыш бу мәнзумә 4.968 бејтдә Марага[2] һөкмдары Агсонгурлу Әла'әддин Көрп (көрпә) Арслана итһаф олунмушдур.

Сасани падшаһларындан Бәһрам-Кур һаггында шаиранә бир әфсанәдән ибарәт олдуғу үчүн бә'зи нашир вә тәдгигатчылар әсәрә «Бәһрамнамә» дә демишләр. Амма шаир өзү әсәринә «Һәфт пејкәр» ады вермишдир. Верәчәјимиз хүласәдән көрүнәчәји кими, бу ад даһа тәбии вә даһа ујғундур. Әсәрин мәзмуну будур:

Сасани падшаһы Јәздикүрдүн Бәһрам адлы бир оғлу олур. Мүнәччимләрин төвсијәсинә әсасән Әрәбистанда тәрбијә едилмәсини истәјән атасы Бәһрамы Јәмән һөкмдары Мүнзәрин јанына көндәрир.

Мүнзәр гонағы олан шаһзадәнин раһатлығыны тә'мин етмәк үчүн һәр чәһәтдән гајғы көстәрир. Мәшһур Рум ме'мары Симнары дә'вәт едәрәк Иран шаһзадәси үчүн хүсуси Хәвәрнәг гәсрини тикдирир. Бу гәср, шаирин тәсвир етдијинә көрә, сәнәтин мисилсиз бир нүмунәсидир. Онун бүтүн дүнјаја јајылмыш бир гәрибәлији вармыш: күнүн мүхтәлиф саатларында күнәш шүаларынын дәјишән тә'сири алтында, гәср мүхтәлиф рәнкләрдә көрүнәрмиш. Бу гәсрин дүнјада тајы-бәрабәри јохду вә ола да билмәзди: чүнки башга бир беләсини тикмәсин дејә, Јәмән һөкмдары Хәвәрнәги тикмиш јунан ме'марыны өлдүртдүрүр.

Иран шаһзадәси Јәмәндә јахшыча бөјүјүр, ова чыхыр, «кур»[3] овламагда мәшһур олур. Бунун үчүн она Бәһрам-Кур дејирләр. Бәһрам-Курун гәһрәманлығы јалныз кур овламагла мәһдудлашмыр, о јыртычы һејванлары да мәғлуб едир. Горхулу бир мағараја кирир, әсатири әждаһаны өлдүрүр вә бурадакы әфсанәви хәзинәләри әлдә едир.

Бир күн шаһзадә Хәвәрнәг гәсринин бағлы отагларындан бирини ачыр. Бу әсрарәнкиз отагда сәнәткар бир әл тәрәфиндән чәкилмиш бир табло өнүндә һејран галыр. Бурада өзүнү једди иглимин шаһзадәләри арасында көрүр. Отағын ачарыны өзүндә сахлајыр. Бәһрам-Кур арабир динчәлмәк үчүн бу отаға кәлмәји адәт едир.

Јәздикүрдүн өлүм хәбәри алыныр. Бәһрам-Кур Иран тахтына чыхмаг үчүн јола һазырлашыр. Бирдән белә бир хәбәр јетишир: Иранын дөвләт адамлары јад бир мәмләкәтдә тәрбијә едилмиш, јурдундан узагда бөјүмүш бир кәнчин Ирана јахшы бир падшаһ ола билмәјәчәји үчүн, өз араларында бир «пири-дана»ны[1] тахта чыхармышлар.

Бәһрам әрәб достларындан күчлү бир орду топлајараг өз һаггыны кери алмаг үчүн сәрһәдә јахынлашыр. Ирандан кәлмиш бир һеј'әт ону гаршылајыр. Һеј'әт шаһзадәјә јүрүшдән әл чәкмәсини вә өлкәни гардаш гырғынына чәлб етмәмәсини тәклиф едир.

—Атанын күнаһыдыр ки, сәни јад тәрбијәсинә верди,—дејирләр.

Бәһрам тәклифи рәдд едир. Өзүнүн тахта варис олдуғуну ирәли сүрүр. Горхдуглары ган төкүлмәсинин гаршысыны алмаг үчүн исә орижинал бир шәрт гојур:

—Иран тачы ики јыртычы асланын арасына гојулачаг; ким ону ширләрин пәнчәсиндән алачагса, о да тахта чыхачагдыр.

Һеј'әтин ағыллы һесаб етдији бу тәклифин јеринә јетирилмәси нәтичәсиндә Бәһрам-Кур Иран тахтына саһиб олур.

Бәһрамын һөкмранлығы зөвг вә сәфа ичиндә, ешг ојунлары илә кечир. Һәфтәнин алты күнүнү ешг вә сәфаја сәрф едир, јалныз бир күнүндә мәмләкәт ишләри илә мәшғул олур.

Мәмләкәтдә гураглыг баш верир, гытлыг олур; фәлакәт дөрд ил давам едир. Бу ағыр илләрдә Бәһрам халгын дадына јетир. Еһтијачы оланлара дөвләт анбарындан әрзаг пајлајыр. Бунунла да халгын мәһәббәтини газаныр.

Бу заман Чин хаганы Ирана һүчум едир. Ички, кеф вә әјләнчәләрә алышмыш иранлылар һәрбчилији јадырғамышлар. Чин хаганыны Иранын үстүнә кәлмәјә чәсарәтләндирән дә әслиндә будур. Амма Бәһрам шәхси шүчаәти, гејрәти вә әһалини мүһарибәјә тәшвиг етмәси сајәсиндә мәмләкәтин мүдафиәсини тә'мин едир. Гәләбә чалыр.

Бу һадисәдән сонра Бәһрам, Иран бөјүкләри илә бәрабәр, Хәвәрнәг гәсдини јенидән көрмәјә кедир. Онлар «Једди көзәл» таблосуна тамаша едирләр.

---

[1] Әз пәс-е пансәд-о-нәвәд-се геран
Гофтәм ин наме-ра чо намвәран.

Руз бәр чардәһ зе маһ-е сијам
Чар саәт зе руз рәфте тәмам.

(Беш јүз доxсан үч ил кечдикдән сонра
Шөһрәтлиләр тәки бу дастаны дедим.
Рамазан ајынын он дөрду иди
Күнортадан дөрд саат кечмишди—*ред.)*

[2] Иран Азәрбајчанынын мүһүм мәркәзләриндәндир. О дөврдә Агсонгурлуларын пајтахты олмушдур.

[3] Кур—вәһши еշшәк демәкдир.

[1] Пири-дана—биличи гоча (*ред.)*

Бәһрам таблодакы көзәллији һәјата кечирмәк истәјир. Дөвләт адамларынын разылығы илә Бәһрам једди иглимин һәрәсиндән бир көзәл кәтиртмәјә башлајыр. Һәр иглимдән бир шаһзадә алыр. Онлары өзүнәмәхсус шәкилдә тикдирдији једди гүббәли сарајда јерләшдирир. Һәр иглимин көзәлинә сарајын ајры-ајры отагларында јер верир. Бүтүн гышы башы бу көзәлләрин дизиндә, нағыл динләмәк вә кефә бахмагла кечирир.

Шаир једди рәнкли бу гүббәләр[1] алтында һәр иглимин өз типиндәки бир көзәлин дилилә Бәһрама данышдырдығы һекајәтләри тә'рифи мүмкүн олмајан бир зәрифлик вә сеһрли бир сәнәткарлыгла тәсвир етмишдир. Һәфтәнин једди күнү, јерин једди иглими, көзәл типинин једди өзүнәмәхсуслуғу, једди планетин рәмз вә тә'сирилә, једди рәнкә ујғун фәргли штрихләрлә чанландырылан бу һекајәтләрдә, шаир сәнәткарлығынын орижиналлығыны тәшкил едән ешг әфсанәсинин ән парлаг таблосуну чәкмиш, тәхәјјүлүнә кениш бир учуш имканы вермишдир.

Сәнәтин бүтүн инчәликләрини нәзәрдән гачырмајан шаир, ејни заманда, өз мистик вә дидактик руһуна садиг галараг, бу ојнаг әсәриндә дә, философлуғундан ирәли кәлән јол көстәрмәк вәзифәсини унутмамышдыр.

Бәһрам «Һәфт пејкәр» ишрәтиндән ајрылмаға фүрсәт тапыб ова чыхдыгда бир чобанын зәвәллы бир көпәји ағача бағлајараг дөјмәкдә олдуғуну көрүр вә чобандан:

— Бу нәдир? — дејә сорушур.

Чобан изаһ едир.

—Падшаһым,—дејир,—мән инди көрдүјүн кими бир чобан дејил, әввәлләр бүтөв бир гојун сүрүсүнүн саһиби идим. Сүрүнү бу көпәјә е'тибар етмишдим. Көпәк дә өз вәзифәсини јахшы јеринә јетирәр, гојунлары гурдлардан горујарды. Күнләрин бир күнү гојунларын азалдығыны дујдум, әһәмијјәт вермәдим. Аз сонра бахыб гојунларын хејли азалдығыны көрдүм. Нәһајәт, ишдән шүбһәләндим. Нечә олса да мәсәләни ајдынлашдырмаг гәрарына кәлдим...

Падшаһым, нә көрсәм јахшыдыр? Диши бир чанавар мүнтәзәм олараг сүрүјә кәлир. Көпәк бу диши чанаварла чүтләшир, арзусуна јетишдикдән сонра гојунлардан бир нечәсини апармасына мане олмур.

Көпәјин бу гәфләт вә хәјанәтинин нәтичәсидир ки, мән мө'тәбәр бир сүрү саһиби икән, инди белә сәфил бир чобан вәзијјәтинә дүшмүшәм. Буна көрә дә, кефә даларағ вәзифәсини унутмуш бу хаинин чәзасыны верирәм...

Чобанын сөһбәти падшаһын көзләрини ачыр. Вәзијјәти чидди вә шүурлу тәһлил едир. Мә'лум олур ки, өзү нағыл динләјиб һәфтәнин једди кечәсини једди көзәлин ағушунда кечирдији заман,

[1] Зүһәл улдузунун гаршылығы олан гүббәнин рәнки гара, Мүштәри—сары, Зөһрә—ағ, Үтарид—көј, Ајынкы исә јашыл имиш.

мәмләкәтин идарәсини тапшырдығы вәзир көстәрдији зүлмлә әһалини зара кәтирмишдир.

Вәзијјәти белә көрән падшаһ, дәрһал әдаләт гапысыны ачыр, «кимин идарәдән шикајәти варса, кәлсин, сөјләсин»—дејир.

Шаир једди көзәлин сөјләдикләри једди новеллаја һәмаһәнк олараг једди шикајәтчини залым вәзирдән шаһа шикајәтә кәтирир. Падшаһ шикајәтчиләри там диггәтлә динләјир; онлары дәрһал разы салыр вә нәтичәдә залым, халгын көзү гаршысында лајиг олдуғу бир шәкилдә чәзаландырыр.

Падшаһын кефә гуршандығы гәфләт күнләриндән истифадә едәрәк, Чин хаганы јенидән Ирана гаршы топладығы орду илә сәрһәдә гәдәр кәлмишди. Амма Бәһрамын гәфләтдән ајылыб залым вәзири чәзаландырмасы хәбәрини алан кими һүчумдан ваз кечир, әксинә, Иранла достлуғуну е'лан едир.

Бу һадисәдән сонра Бәһрам једди көзәлин гучағыны тәрк едиб әдаләт көзәлинин әлинә верир:

Пејкәр-е әдл чун бе диде-је шаһ
Ебрәт әнкихт әз сепид-о-сијаһ

Шаһ кәрд әз чәмал-е мәнзәр-е у
һәфт пејкәр фәда-је пејкәр-е у.[1]

Рәвајәт «гиссәдән һиссә алан» Бәһрамын дүнјадан кетмәсини бир сирр пәрдәсинә бүрүмүшдүр. Мәијјәтилә бирликдә ова чыхан Бәһрам, јанындакылардан араланыб бир мағараја кирир вә бурада гејб олуб. Нә гәдәр ахтарырларса да бир даһа тапылмыр.

«Һәфт пејкәр» дастанынын тәсәввүфдәки једди «сүлук» анлајышы илә әлагәси олдуғуну гәбул едәнләр вардыр. Бу гәнаәтдә оланлар үчүн Бәһрамын гејб олмасында, шүбһәсиз, суфијанә бир рәмз көрүнә биләр. Бу чүр олмаса белә, Бәһрам-Кур дастанындакы «Једди көзәл» новеллаларынын, тәсәввүф системинә дә тә'сир көстәрмиш, Ассур-Бабил мәдәнијјәтиндән кәлән гәдим саби (улдуза е'тигад) дини вә астрономик тәсәввүрү илә әлагәдә олмасы инкар едилә билмәз. Бу системдә һәфтәнин једди күнү једди сәјјарәнин ады илә адланырды. Ассуријалылар бу улдузлара ситајиш едирдиләр, онларын адына ајры-ајры мә'бәдләр тикмишдиләр. Бу Аллаһ-улдузлар ашағыдакылардыр. 1. Зүһәл (Кејван) = Сатурн; 2. Мүштәри = Јупитер; 3. Мәррих = Марс; 4. Шәмс (күнәш) = Сонн (Солеј); 5. Зөһрә = Венера; 6. Үтарид = Меркури; 7. Гәмәр (ај) — Монд (Луне).[2]

[1] Әдаләтин пәрисини көрдү шаһ,
Ајырд олду она бәјазла сијаһ.

Бу көзәл таблоја һејрәтиндән
Әл чәкди о һәмән једди көзәлдән!

[2] Гәдим инсанлар јалныз једди сәјјарә танıјырдылар: «Планет» дејилән бунлара, мүасир инсанлар, Уран илә Нептуну дә әлавә етмишләр.

Авропа дилләриндәки күн адларында бу гәдим Ассур илаһәләринин изләри көрүнмәкдәдир. Мәсәлән, алманча «моннтаг» илә франсызча «лунди» (базар ертәси)—Ајы; франсызча «марди» (чәршәнбә ахшамы) — Марсы, јә'ни Мәррихи; «меркреди» (чәршәнбә) — Меркури, јә'ни Үтариди; «јеуди» (чәршәнбә ахшамы)— Јупитер, јә'ни Мүттәрини; «вендреди» (чүмә) — Венера, јә'ни Зөһрәни; инкилисчә «сәтиди» (шәнбә) — Сатурн, јә'ни Зүһәли; алманча «соннтаг» (базар) да Күнәши хатырлатмагдадыр.

Бәһрамын једди иглимдән алдығы көзәлләри, Низами, бу иглимләр үзәриндә гәдим астрономија елминдә тә'сирләри тәсәввүр олунан сәјјарәләрин тәбиәт вә хүсусијјәтләринә ујғун бир шәкилдә тәсвир етмишдир. Белә ки, једди көзәлә ајрылан күмбәзләрин рәнкләри һәфтәнин једди күнүнүн — гәдим инсанларын тәсәввүрүнчә, көјүн једди тәбәгәсиндә јерләшмиш олан једди планетин зәнн едилән рәнкләринә мувафигдир. Ејни заманда, бу күмбәзләрдә отуран көзәлләр дә, јухарыда ишарә едилдији кими, једди рәнк илә бағлы сәјјарәләрин тә'сирләри алтында олан иглимләрин гызларыдыр.[1]

V

«ИСКӘНДӘРНАМӘ»

Ходаја, чаһан-падшаһи тораст,
Зе ма хедмәт ајәд, ходаји торарст!
(Илаһи, дүнја шаһлығы сәнә мәнсубдур,
Биз хидмәт етмәлијик, саһиблик сәнә
мәнсубдур!—ред.)

«Искәндәрнамә» һичри 597-чи илдә[1] (милади 1200-чү ил) Азәрбајчан Атабәјләриндән Нүсрәтәддин Әбубәкр Мәһәммәдин адына јазылмышдыр.

Бу дастан јунанча орижиналы итдији һалда, Шәрг дилләриндә

[1] «Һәфт пејкәр» мәнзумәсинин гәһрәманы Сасани падшаһларындан олан Бәһрам-Куру, Низамијә нәзирә јазан фарс вә түрк классикләри дә, өзләринә хас бә'зи фәргләрлә, әсәрләриндә ишләтмишләр. Бу барәдә үмуми бир мә'лумат әлдә етмәк үчүн «Ислам Енсиклопедијасы»нын «Бәһрам-Кур» мәгаләсинә бах!

[2] Бе тарих-е пансәд-е нәвәд-е һәфт сал
Ке хананде-ра з-у нәкирәд мәлал.

Невештәм мән ин наме-ра дәр чәһан
Ке та дору-е ахер бовәд чавидан!

(Беш јүз доxсан једдинчи ил тарихдә,
— Охучу ондан әзаб көрмәсин,—
Мән бу дастаны јаздым ки, дүнјада
Гијамәтә гәдәр әбәди галсын!—*ред.)*

тәрчүмәси мүһафизә олунмуш Јунаныстанлы Кластинесин ујдурма китабындан көтүрүлмүшдүр.[1]

Өз адәти үзрә, Низами мүхтәлиф гәдим вә јени гајнаглардан топлајараг ишләдији бу сүжети 10.540 бејтлик бир мәснәви һалына салмышдыр.

«Искәндәрманә» ики һиссәдән ибарәтдир. 6896 бејтлик биринчи һиссә «Шәрәфнамеји-Искәндәри», 3644 бејтдән ибарәт олан икинчи һиссә «Игбалнамеји-Искәндәри» адланыр. Һәр ики һиссә, чох күман ки, бир-биринин ардынча, фасилә верилмәдән јазылмышдыр.

Низамидән әввәл бу сүжет мәшһур Иран шаири, Фирдовси тәрәфиндән гәләмә алынмышдыр. Низами дә шүбһәсиз, бу мәсәләдән акаһдыр. Амма мәсәлә бурасындадыр ки, Фирдовси Искәндәрдән, гәдим Иран шаһларынын тарихиндән ибарәт олан «Шаһнамә»синдә гисмән бәһс етмишдир. Низами исә әсәрини бүтүнлүклә, идеализә етдији бу гәһрәмана һәср етмишдир. Вә хүсуси гејд етдији кими, мөвзуну тамамилә јени мөвгедән гәләмә алмышдыр.

«Искәндәрнамә»нин мәзмунуну хүласә етмәк үчүн әслиндә шаирин өз көмәјинә мурачиәт едәчәјик. О, буну әсәринин мүгәддимәсиндә мүкәммәл бир сурәтдә етмишдир. Он миндән артыг бејти әһатә едән бу нәһәнк әсәри барәдә Низами дејир ки, нәзм бәзәјиндән ајырд едилсә, «Искәндәрнамә»дәки һәгигәтләри бир сәһифәјә сығышдырмаг мүмкүндүр. Буну да шаир өзү етмишдир. Китабынын бүтүн хүласәсини әввәлчә бир сәһифәдә вермишдир.

Биз, устадын руһуна мин рәһмәт вә тәшәккүрлә, бу е'чазкар сәһифәни охучуларымыза нәгл етмәклә кифајәтләнәчәјик. Бунунла да, һәм онлары јормадан, бөјүк поеманын руһу илә таныш едәчәк, һәм дә Низами ше'ринин парлаг дили илә тәсвир олунан бөјүк Искәндәрин дүнја гәдәр әнкин вә хәјал гәдәр зәнкин һәјатынын хүласәсини вермиш олачағыг:

«Искәндәр дүнјанын дөрд тәрәфини кәзмиш бир падшаһдыр. Зәрдүшт дининдән башга, һеч бир адәт вә мәрасимә тохунмајараг Кәјаниләрин тахтына чыхмышдыр. Јунаныстанда гызыла илк сиккә вурдуран одур. Дәри (гәдим фарс) дилиндәки һикмәт китабларыны јунан дилинә о тәрчүмә етдирмишдир. Күзкүнү ичад едән одур. Мисирлиләри зәнкибарлылардан хилас етмишдир. Даранын тахт вә тачыны алмышдыр. Јер үзүнү «һинду гаралығы» вә «рус сарылығы»ндан тәмизләјәрәк «кәлин отағы» кими бәзәмишдир. Чинлиләрә кәмичилик өјрәтмиш, Кејхосрова наиб олмушдур. Ијирми јашында икән шаһлыг тәбили онун адына чалынмыш, ијирми једди јашында она пејғәмбәрлик верилмишдир. Онун пејғәмбәр олдуғу күн тарихин башланғычы сајылмышдыр. Дин сајәсиндә инсанлара билик, әдаләтли дөвләт сајәсиндә мәмләкәтләрә динчлик вә сәадәт кәтирмишдир. Динин бир чох һикмәтләри, дүнјанын сајсыз-

[1] М. Ә. Тәрбијәт, Данишмәндани-Азәрбајчан, Теһран, 1314 һ.

216—9

һесабсыз тикилиләри ондан галмыш нишанәләрдир. Һәр сәфәриндә дүнјаны гајдаја салмыш, бир чох мүһүм шәһәрләр тикдирмишдир. Һиндистандан Рума гәдәр бир чох имарәтләр, карвансаралар вә биналар тикдирмишдир. Дәрбәнди илк дәфә «дәрбәнд» едән одур. Булгар[1] дејиб кечмәјин: о да јаранышыны Искәндәрә борчлудур. Јә'чуч-Мә'чуч сәдди дә онун нишанәсидир. Бунлардан башга ондан галма даһа о гәдәр шејләр вар ки, демәклә гуртармаз!».

«Күрәмизи мәчһуллугдан гуртармаг әзми илә, бу мүбарәк шәхс, дүнјаја чәлипаји (хач кими) бир бөлкү вермишдир; хач әламәти бизә ондан галмышдыр. Бу дөрд бучаглы хәритә ваһидләринә о, бир өлчү вермишдир. Шимал гүтбүнә бир, чәнуб гүтбүнә дикәр бир мисмар чалмыш, Шәргдән бир, Гәрбдән дикәр бир ип чәкәрәк бу узунлуг (тул) вә ен (әрз) ичиндә һеч кимин билмәдији бир әсас гурмушдур».

«Дүнјаны сәјаһәтә чыхаркән кечдији јоллары өлчмәјә башламышдыр: фәрсәх (ағач), мил, мәрһәлә анлајышлары пејда олмушдур. Хүсуси тә'јин етдији јерөлчәнләр, јүзләрчә катибләр, ип чәкәрәк өлчү көтүрмүшләр вә гуруда һәр јерә јетишәрәк мәнзилләр (дајаначаглар—*ред*), тәсбит етмишләр; дәнизләрә дә кәлдикдә, өлчү көтүрмәк јолу тапылмышдыр: һазырланмыш ики кәми бир-бириндән ајры вә бир чаты илә бағлы олдуглары һалда, бүтүн саһилләри долашараг, дәниз јолларыны өлчмүш вә мәнзилләрини мүәјјән етмишләр. Бу сә'ј нәтичәсиндә күрәмиз тамамилә өлчүлмүш, онун көрдүјү тәдбирләр сајәсиндә јер үзүндәки јоллар кәшф едилмишдир: һал-һазырда јашадығымыз «Рүб-и мәскун»у[2] кәшф едән одур».

«Онун ат сүрдүјү һәр бир өлкә абад олмуш, һәр тәрәфә әдаләт јајылмышдыр; (о,) дағларын, дәрәләрин еһтијачларына бахмыш, чарәсини тапмышдыр».

Фәгәт...

«Фәгәт өлүм кәлдикдә, о да, дикәр фаниләр кими ачиз галмышдыр!..»

«Искәндәрнамә»нин хүласәсини Низами бу сөзләрлә тамамлајыр:

«О тач саһибинин тарихиндән кара кәләни будур. Бунун харичиндә гәләм нә јазарса, ја артыглыг, ја да әскикликдән гуртулмаз!».

«Искәндәрнамә»нин әсл «өзәји» һәгигәтән бундан ибарәтдир. Фәгәт шаир бу өзәји долғунлашдырмыш, өз зөвгүнә ујғун «бәзәмишдир». Буну һәјата кечирәркән, Низами сәнәт бахымындан олдуғу кими, һикмәт нөгтеји-нәзәриндән дә «Искәндәрлији» идеализә етмишдир. Бу јолда о, бә'зән анахронизмә дә јол вермишдир. Мәсәлән, Искәндәри бир мүсәлман кими Кә'бә зијарәтинә кәтирмиш, бир түрк вә ја гафгазлы кими ону русларла вурушдурмуш, Бәрдә һөкмдары көзәл Нүшабәни «рус вәһшиләринин әсарәтиндән» онун әли илә хилас етмишдир.

Шаир өзү дә бу анахронизми јахшы баша дүшүр; нечә ки, дејир:

«Һекајәтимдә ирәли-кери чәкмәләр көрсәниз, ејиб тутмајын; бундан гачмаг мүмкүн дејилдир».[1]

XII јүзиллијин мүтәфәккири Низами, чох вахт XIX әсрин философу Спенчер (Спенсер) кими, сәнәт лүзуму илә сөјләнән «јалан»ы, доғруја ләззәт кәтирән «дуз» кими ишләтмәкдә ејиб көрмүр; чүнки «јалана бәнзәр доғруданса, доғруја бәнзәр јалан јахшыдыр».[2]

Низами тәхәјјүлүнүн ме'јары мәһз будур. Бу ме'јара («әндазә») садиг галан шаир «Искәндәрнамә»ни «Мәхзәнүл-әсрар»дакы һикмәтләри, «Хосров вә Ширин» илә «Һәфт пејкәр»индәки бәдии усталығы, «Лејли вә Мәчнун»дакы психоложи тәһлил илә јоғурараг, һәм форма, һәм дә мәзмун бахымындан јүксәк олан монументал әсәр јаратмышдыр. Еләбир нәһәнк әсәр ки, онун «нә заман унутдура, нә јағышлар дағыда, нә дә күләкләр учура биләр».[3] Шаирин сөзләри илә десәк, Искәндәр бир вахт «Зүлмәт»дә арамыш олдуғу дирилик чешмәсини, «Бешлијин» сонунчу хәзинәсини тәшкил едән бу нәһәнк әсәрдә, јә'ни «Искәндәрнамә»дә тапмышдыр.[4]

---

[1] Итил (Волга-*ред*) чајы үзәриндәки гәдим Булгер (шәһәри) нәзәрдә тутулур.

[2] «Рүб-и мәскун» Ислам чоғрафијасы терминидир: дүнјанын инсанлар јашајан дөрддә бир һиссәси демәкдир — мәскун едилмиш дөрддә бир.

[1] Бе тәгдим-о тә'хир бәр мән мәкир —
Ке нәбовәд гозарәнде-ра з-ан гозир.

[2] Доруғи ке манәнд башәд бе раст
Беһ әз расти к-әз дорости чодаст.

Оскар Уајлдын бу сөзү илә мүгајисә ет: «Инсанларда јалан сөјләмәк гүдрәти азалдыгча, сәнәткарлыг гүдрәти дә азалыр».

[3] Нә һәрфи ке аләм зе јадәш бәрәд,
Нә баран бешујәд, нә бадәш бәрәд.

[4] Секәндәр ке раһ мә'ани керефт,
Пеј-е чешме-је зендегани керефт.

Бекәрдид к-әз раһ-е фәрхондеки
Шәвәд зенде әз чешми-је зендеки.

Су-је чешми-је зендеки раһ чост,
Конун јафт ан чешми к-ангаһ чост.

Түркчәси:

Булмаг истәрди Скәндәр дирилик чешмәсини,
Та ки дәф ејлијә горхунч өлүмүн кәлмәсини.
Бу нијјәтлә о бүтүн аләми кәзди, тарады,
Јапды зүлмәтә сәфәр кәрчи; фәгәт бош арады
Өлмәмәзлик сујуну булмады кечди, кетди..,
Көнлүнүн арзусуна инди о анчаг јетди!

Низаминин «Искәндәрнамә»синдәки әдәби өзүнәмәхсуслуғун тарихи сүжети мүасир мә'наландырылмасындан ибарәт олмасына бахмајараг, шаирин орижиналлығыны тәшкил едән лиризмдир. Фатеһ вә ислаһатчы бир гәһрәмана даир тарихи дастан олмасына бахмајараг, «Искәндәрнамә»дә дә шаирин лирик мөвгеји епик мөвгејә үстүндүр. Искәндәрин һәр һансы һәрби вә сијаси гәләбәси белә мүтләг көнүлә аид бир ешгин гәләбәси—бир тојла тамамланыр.

Искәндәр бир император, пејғәмбәр, философ олдуғу гәдәр дә, бир ашигдир.

* * *

Беш әсәринин хүласәсини битирәркән, Низаминин охучуларындан рәһмәт көзләјән бир диләјини дә бурада гејд етмәк истәрдик:

Вараг, вараг јазыб бурда битирдим
Гутлулугла сөзү сона јетирдим.

Шад ола руһу о кәсин, ким дејә:
Низамијә танры рәһмәт ејләјә![1]

---

[1] Сохән-ра бәр сәадәт хәтм кәрдәм
Вәрәг к-анча рәсандәм дәр нәвәрдәм.
Рәванәш бад ҹофт-е шадками,
Ҝе гујәд: рәһмәт-е һәгг бәр Незами!

ҮЧҮНҸҮ ҺИССӘ

Низами
МӨВЗУЛАРЫ БАХЫМЫНДАН

Ону анламајанлардан шикајәт едәркән:

Түркчәми бу һәбәшликдә алан јох,
Довғаны бир јемәк деjә сајан јох.

Низами.

НИЗАМИ МӨВЗУЛАРЫ

Классик Иран әдәбијјаты, дејилдији кими, јалныз фарсларын сәрвәти дејилдир. Бу, данышыг дилләри һеч дә фарс дили олмајан мүхтәлиф милләтләрин дә иштиракы илә јарадылмыш мүштәрәк бир әдәбијјатдыр. Бу мүддәаны мөвзулары бахымындан мә'наландырылан Низами дә бир даһа тәсдиг етмәкдәдир.

Исламдан сонракы Иран әдәбијјаты јалныз түрк һөкмдарлары вә сүлаләләринин һимајәси илә јаранмыш әдәбијјат дејилдир; бу әдәбијјаты вүчуда кәтирән танынмыш устадлар арасында түрк халгларындан олан бир чох шаир вә мүтәфәккирләр дә вардыр.

Низами доғулдуғу јер (Кәнчә) вә «бүлбүллүк етдији бағ» (Азәрбајчан Атабәјләри сүлаләси бахымындан азәрбајчанлыдыр. Азәрбајчан артыг о дөврдә түркләрлә мәскун иди. Түркмәнләрин Азәрбајчанда јерләшмәси XI әсрдә баша чатмышдыр.

Азәрбајчанлы Низаминин данышыг дилинин түрк дили олмасы барәдә, әксәр һаллардакы кими, гајнагларда бир ајдынлыг јохдурса да, әсәрләринин диггәтлә арашдырылмасы бу кәнчәлинин фарс олмадығыны ашкара чыхарыр.

Дикәр арашдырмалара әл атмадан, Низаминин Иран әдәбијјатына «данышыг дили фарсча олмајан бир мүһитдән кәлдијини» мөвзуларынын тәдгиги вә тәһлилиндән дә баша дүшмәк олар.

Низаминин мөвзулары...

Диггәтли охучунун шүбһәли бахышларыны сезирик. Бәри башдан дејәк ки, бу әнкин дәрјаја атылмыш бир далғыч вәзијјәтиндә олмаг нијјәтиндә дејилик. Бир түрк вә бир гафгазлы олдуғумуздан мәгсәдимиз, јалныз бизи марагландыран бир нечә мәсәлә үзәриндә дајанмагдыр.

Авропалы бир тәдгигатчынын фикринчә, әсринин бир нөв енсиклопедијасыны тәшкил едән «Бешлик» мөвзуларындан јалныз бешиндән бәһс едәчәјик; бунларын тәһлили, бизчә, Низаминин мә'-

нәви шәхсијјәти вә јетишдији мүһитлә әлагәләрини көстәрмәк бахымындан сон дәрәчә мүһүмдүр.

Тәһлил едәчәјимиз мөвзулар ашағыдакылардыр:

1. Низамидә фарслыг. 2. Низамидә түрклүк. 3. Низамидә Гафгаз. 4. Низаминин руслар һаггында тәсәввүрү. 5. Низаминин гадына мүнасибәти.

I

НИЗАМИДӘ ФАРСЛЫГ

Пејғәмбәрин мәктубуну чыран
Хосров Пәрвиз һаггында:

Ајдынлајан ады көрүнчә үнван
Су көрдү елә бил ит тутмуш инсан!

Низами

Иран әдәбијјатында Фирдовсидән сонра ән бөјүк јери Низами тутур. Һәтта епик әсәрә вердији лирик овгат, ашиганә дастанларда өзүнә хас јенилик вә психоложи тәһлил бахымындан Низами, Фирдовси дә дахил олмагла Иран әдәбијјатында һеч кәсин фәтһ едә билмәдији бир зирвәјә галхмышдыр. Бунунла белә она, Фирдовси кими, бир фарс шаири ады верә биләрикми?

— Һәм һә, һәм дә јох!..

«Һә», чүнки әсәрләрини фарсча јазмыш вә бунунла да фарс дилини зәнкинләшдирмиш, көзәлләшдирмиш, онун пүхтәләшмәсинә хидмәт етмишдир.

«Јох», она көрә ки, Фирдовсидә мүшаһидә олунан фарс тәәссүбкешлијиндән онда һеч бир әсәр-әламәт јохдур.

Фирдовси гәдим Иран тарихини чанландыран 60.000 бејтлик «Шаһнамә»сини јазмагла бу «парси» илә «Әчәми» дирилтдијинә ишарә едир.[1] Һалбуки, Низамидә белә бир мәгсәд вә өјүнмәјә тәсадүф едилә билмәз.

Фирдовси мүхтәлиф дастан, әфсанә вә һекајәтләрдән Иран тарихини вә фарс әнәнәләрини чанландырмаг вә јашатмаг үчүн истифадә етмишдир. Низами исә тарихи һадисәләрдән, өзү үчүн әсас мәгсәд олан һәгигәт наминә, көзәллик јаратмаг үчүн фајдаланмышдыр.

Фирдовсидә гаты бир ирг тәәссүбү һөкм сүрдүјү һалда, Низамијә бу тәәссүб јабанчыдыр. Онун үчүн мүһүм олан ган дејил, имандыр. Низамини марагландыран Иран вә ја фарс ганы дејил, тәкаллаһлылыг әгидәси вә әдаләт анлајышыдыр. Низамидә Фирдовсинин

[1] Бәси рәнч бордәм дәр ин сал-е си,
Әчәм зенде кәрдәм бедин парси.

Тәрчүмәси: Отуз ил әрзиндә чох әзијјәт чәкдим. Бу парси илә әчәми дирилтдим.

әсас предмети олан әрәб вә түрк дүшмәнчилијиндән зәррә гәдәр әсәр јохдур.

Фирдовси, мә'лум олдуғу кими, Иран-Туран мүһарибәләринин дастаныны вермишдир. Фарс милләтчилијинин бу шаир идеологунун фикринчә, Иран хејир башланғычы олан Һөрмүзү, Туран исә шәр башланғычы олан Әһримәни тәмсил едир. Һалбуки мүсәлман Низами бу дуалист чохаллаһлылыға гәтијјән әһәмијјәт вермир. О, Иран-Туран истилаһыны јалныз бир вә ја ики јердә ишләтмиш, өзү дә бу мәфһумла ики дүшмән дүнјаны дејил, јалныз ики чоғрафи әразини нәзәрдә тутмушдур. Низаминин нәзәриндә Туран гәһрәманы Әфрасијаб Иран гәһрәманы Кејхосровла бир мәгамдадыр. «Хосров вә Ширин»дә һөкмдар Шемирам гардашы гызы вә вәлиәһди шаһзадә Ширинә ашиги Хосровла еһтијатлы олмасы үчүн өјүд верәркән, «о, Кејхосровдурса, биз дә Әфрасијабыг»—дејир. Бир ермәни краличасынын дилијлә едилән бу гаршылашдырманын әслиндә шаирә аид бир өлчү вә ме'јар олмасы ашкардыр.

Сасани падшаһы Хосров Пәрвизин һәзрәти-пејғәмбәрин мәктубуна көстәрдији сәфеһ мүнасибәтин тарихчәси мә'лумдур: Пәрвиз ону Ислама дә'вәт едән Мәһәммәдин мәктубу чырмыш, елчини тәһгир етмишдир. Даһа сонра Иранын милли гәһрәманы Рүстәм-Залын әрәб ордулары команданы Сә'д ибн Вәггаса јаздығы мәктуба Иран милләтчилији вә фарс тәәссүбү илә јанан Фирдовси «тфу сәнә, еј фәләк ки, кәртәнкәлә јејән вә дәвә сүдү ичән әрәб дуруб Кәјан тачына көз дикмишдир!» мә'насыны верән ашағыдакы бејтләри дахил едир:

Зе шир-е шотор хордән-о-сусмар,
Әрәб-ра бе чаји расидеаст кар,

Ке тач-е Кәјан-ра конәд аризуј
Тфу бәр то еј чәрх-е кәрдан, тфуј![1]

Ејни һадисәдән бәһс едән мүсәлман Низами, атәшпәрәст һөкмдары Пәрвизин һәзрәти-пејғәмбәрин мүбарәк мәктубуна гаршы көстәрдији һөрмәтсизлији писләјәрәк, падшаһын мәктубу чырмасыны «гудузлуг» кими гијмәтләндириб бу бејти јазыр:

Чо онвангаһ-е аләмтаб-ра дид,
То гофти сәккәзиде аб-ра дид.[2]

Низаминин фарс тәәссүбү мә'насындакы иранлылыгдан узаг олмасы, ашағыда гејд едәчәјимиз дикәр чәһәтләрдән башга, Хосров Пәрвизин пејғәмбәрә гаршы көстәрдији һөрмәтсизлик үзүндән

[1] Түркчәси:
Једији кәртәнкәлә, дәвәнин сүдүнү ичәр,
Әрәбин һалына бах, кејләрин тачыны диләр.
Тфу сәнә, дөнән фәләк, тфу, үзүн бөјлә дөнәр.

[2] (Елә ки, аләми ишыгландыран үнваны кәрдү,
Санки ит тутмуш адам сују көрдү—*ред.)*

дүчар олдуғу агибәти үзәриндә хејли мүфәссәл дајанмасы илә дә сүбут олунур.

Хосров Низамини Иранын тарихи бир шәхсијјәти олараг дејил, јалныз ешг дастанынын бир сурәти кими марагландырмышдыр. Бунунла белә, «Хосров вә Ширин» һекајәтини ашиглә мә'шугун говушмасы илә битирмәклә кифајәтләнмәјиб, шаир, һекајәнин «Ислами рәнкини» дә вермәкдән өзүнү сахламамышдыр. Сәнәткар вә шаир Низамијә Хосров вә Ширинин мин бир мачәра вә изтирабдан сонра әр-арвад олуб раһатлыға чәкилмәләри кифајәт олдуғу һалда, сәнәтини фикирләрини тәблиғ үчүн истифадә едән философ Низамијә кифајәт етмәмишдир; бунун үчүн шаир мүсәлман пејғәмбәринә кобудлуг едән атәшпәрәст һөкмдарынын јалныз мадди фәлакәт вә сүгутуну вермәклә кифајәтләнмәјиб, ејни заманда Иран империјасынын мә'нави тәнәззүлүнүн тарихчәсини дә әсәринә дахил етмишдир. Пејғәмбәрин Хосровун јухусуна кирмәси, әлиндәки гырманчла ону вурмасы, вәзири Бүзүркүмидин она әрәб пејғәмбәри һаггындакы сөһбәти, Мәһәммәдин доғулдуғу күн Кәсра тачынын чөкмәси вә атәшкәдәләрин сөнмәси кими әһвалатлар да, өзүнәмәхсус шәкилдә, «Хосров вә Ширин» һекајәсинә әлавә едилмишдир.

Фирдовсидәки иранлылыг, даһа доғрусу, фарсчылыг тәәссүбүндән Низамидә зәррә гәдәр әсәр олсајды, шүбһәсиз, сәнәт бахымындан поеманы һеч дә дәјәрләндирмәјән бу әлавәләрә гәтијјән лүзум көрмәзди.

Фирдовси илә Низами арасындакы һисс башгалығыны, биз бөјүк Искәндәрин мәншәји һаггында мөвгеләринин мүхтәлифлијиндә дә көрүрүк: Иран ганынын үстүнлүјү вә јенилмәзлијинә инанан Фирдовси, Кәјан тахтына чыхан бир румлунун јадлығына дөзә билмир; Иранын мәғлубијјәтини Искәндәрин дамарларында ахан ганла әлагәләндирир. Онун фикринчә, Искәндәр Кәјаниләрдән Дарабын оғлудур. Дараб илә Филәгус (Филип) арасындакы бир дөјүшдә Рум ордусу мәғлуб олмуш, Дарабын истәји илә, Филәгус гызы Наһиди она көндәрмишдир. Иран падшаһы Рум шаһзадәсинин јанына кирмиш, фәгәт ағзындан пис иј кәлдијини дујуб јатағы тәрк етмишдир. Һәкимләр Наһидин додағына «искәндәр»[1] дејиләнјандырычы бир битки сүртүб бунунла гохуну арадан галдырмышларса да, бир дәфә диксинмиш олан падшаһ артыг гыздан сојумуш вә ону атасынын јанына кери дөндәрмишдир. Бу тәмасдан һамилә галан Наһид атасынын евиндә бир оғлан ушағы доғмуш вә ағыз гохусуну јох едән отун хатирәси илә она Искәндәр адыны вермишдир. Филәгус исә гызынын башына кәләни кизләтмәк мәгсәдилә, халга Искәндәрин өз оғлу олдуғуну билдирмиш вә вәлиәһд етмишдир. Бу һалда, Фирдовсинин нәзәринчә, Искәндәр бир јад вә истилачы дејил, Кәјан тачынын һәгиги вариси вә Иранын гануни һөкмдарыдыр. Онун Кәјан тахтына чыха билмәсинин сирри дә бундадыр.

Искәндәрин мәншәји барәдә Иран рәвајәтини Низами дә көрмүш, амма она әһәмијјәт вермәмиш, инанылмаз бир уjдурма сајыб кәнара атмышдыр. Онун фикринчә, Искәндәр Филәгусун өз оғлудур вә севдији јерли бир гадындан доғулмушдур. Јалныз Кәјан тахтына дејил, бүтүн дүнјаја саһиб олмасынын сиррини, Низами Искәндәрин ганында дејил, иманында, фикирләри вә идарә системиндә көрмүшдүр.

Низаминин фарспәрәстликдән узаг олмасыны көстәрән кәскин дәлилләрдән бири дә атәшпәрәстлијә дүшмән олмасыдыр. Мәчусилик, зәрдүштилик вә атәшпәрәстлик Низамидә даим зәрәрли вә алчаг сајылыр. Тәкчә пејғәмбәр вә мүсәлманлар дејил, Искәндәр белә атәшпәрәстлијин дүшмәнидир. Кәјаниләрин бүтүн идарәләри ичәрисиндән Искәндәр јалныз атәшкәдәләри дағыдыр. Һәр һансы бир вилајәтин дүшмәнләри Искәндәри бу вилајәтә гаршы галдырмаг үчүн, орада атәшпәрәстлијин һәлә јашамагда олмасындан сөз ачырлар. Низами Искәндәри шөвглә тә'рифләјәркән «дүнјаны мәчусиликдән тәмизләдијини» хүсуси бир разылыгла гејд едир.

Фарслығын ән бөјүк вә ән парлаг ән'әнәси зәрдүштлүк вә атәшпәрәстликдир. Белә олдуғу һалда, фарс ше'ринин, Фирдовсидән сонра, икинчи бөјүк дирәји олан Низами, бу тә'лимә нә үчүн бу гәдәр дүшмәндир? Онун үчүн ки, сөзүн һәгиги мә'насында, Низамидә фарслыг дујғусу јохдур. О, бүтүн дујғу вә шүуру илә мүсәлмандыр, тәк Аллаһа инаныр. Тәкаллаһлылыг мөвгејиндән дә о һәр чүр икилик вә чохлуғу рәдд едән бир «вәһданијјәтчидир». Зәрдүштилијин хејрин ајры, шәрин дә ајры мөвчуд олуб өз араларында вурушан икиаллаһлылыг системинә онун нә суфиликлә јетишдији Аллаһ мәфһуму, нә дә дашыдығы халис мүсәлман әгидәси ујғун кәлмир.

Низами һәр шејдән әввәл, бир мүвәһһиддир, Аллаһын тәклијинә инаныр. Фарсча јазса да, дујғу вә шүуру фарслыгдан узагдыр. Бу узаглығы онун заманында олдугча гүввәтли олмуш исмаилијјә мәзһәбинә гаршы кизләтмәдији дүшмәнчилик вә нифрәти дә көстәрмәкдәдир. Мәсәләјә вагиф оланлар билирләр ки, сыраларында Һәсән Сәббаһ кими горхулу террорчулар јетишәрәк хилафәтә гаршы шиддәтлә мүбаризә апаран бу һәрәкат гәдим фарслығын Ислама гаршы мүхалифәтинин бир ифадәси иди. Низаминин мәдһ етдији Азәрбајҹан Атабәји султан Гызыл Арсланын бунлар тәрәфиндән өлдүрүлдүјү рәвајәт едилир. Әрәб хилафәти илә Түрк султанлығына мөһкәм дүшмәнчилик едән бу «иранлы» мәзһәбин ады, Низами-

[1] Кијаһи ке сузанде-је кам буд,
Вә бәр Рум Искәндәраш нам буд.

(Елә бир от ки, ағзы јандырырды
Вә Румда ады Искәндәр иди—*ред.*)

нин дилиндә бир сөјүшдүр. «Дедијим кими дејилсә, исмаили олум»[1] типли ифадәләр (онун) әсәрләриндә бир-ики дејилдир...

Әрәбләрә гаршы бәсләнән «Фирдовси кини»ндән һеч бир әсәри олмајан азәрбајчанлы Низаминин һәм дә, ејни «Фирдовсилик» бахымындан түрклүјә олан мүнасибәтини арашдырмаг лазымдыр.

II.

НИЗАМИДӘ ТҮРКЛҮК

Гоча бир гадынын Султан Сәнчәрә хитабындан:

Түркләрин чүн јүксәлди дөвләтләри,
Әдаләтлә бәзәнди бүтүн елләри.
Мадам ки, сән зүлмә гуллуг едирсән,
Түрк дејил, гарәткәр бир һиндусан!

Н и з а м и

Классик Иран әдәбијјатында «түрк» сөзүнүн көзәл мә'насында ишләндији һәгигәтдир. Һафиз Ширазинин бир гәзәлиндә «торк-е Ширази»дән бәһс етмәси мәшһурдур:

Әкәр ан торк-е Ширази бе дәст арәд дел-е ма-ра,
Бе хал-е һендујәш бәхшәм Сәмәргәнд-о Бохара-ра[2]

Бурадакы «Шираз түркү»ндән мәгсәд Шираз вилајәтиндә бәдәнләринин тәнасүбү вә үзләринин көзәллији илә мәшһур алан Гашгај түркләриндән—сөзүн һәгиги мә'насында бир түркмүдүр, јохса «түрк» сөзү бурада мәчази олараг «көзәл» мә'насындамы ишләнмишдир? Бу барәдә мүхтәлиф мөвгеләрдә дајананлар вардыр.

---

[1] Кәр тиғ рәван кони бәр ин сәр,
Горбан-е ходәм кони бәр ин дәр.

Есма'или бе ход бесәнчәм,
Есма'илијәм кәр әз то рәнчәм.

Түркчәси:

Гылынчла вурасан бојнуму кәр сән,
Сәсими чыхармам, гурбанынам мән,
Сәнә севкилим, мән Исмаиләм,
Сөјләр исәм јалан — исмаилијәм!..

[2] Һафизин бу бејти илә әлагәдар, шаирлә түркүстанлы фатеһ Әмир Тејмур арасында баш вермиш бир сөһбәт мәшһурдур:

Тејмур шаирә: «Бу гәдәр ганлар вә гурбанлар баһасына алдығым вә дүнјанын һәр тәрәфиндән кәтиртдијим надир шејләрлә бәзәдијим көзәл шәһәрләрими сән һансы һагг вә чәсарәтлә өз севкилинә бағышлајырсан?!»—дејә гәзәбләнмишдир.

Шаир бу һиддәт гаршысында тәмкинини позмадан: «Падшаһым, бу гәдәр исрафчы олмасајдым, һеч көрдүјүн бу вәзијјәтдә олардыммы?»—дејә чаваб вермишдир.

Әмир шаирин һазырчаваблығындан хошланмыш, ону мүкафатландырмышдыр.

Һафизин, мә'насы «инсанлар меј гәдрини билсәјдиләр, кечәләр јатмаз, үзүм әкәрдиләр; тәнәкләри уд ағачындан едәр, архлардан күлаб ахыдардылар вә һәр салхымын алтында бир түрк гызы отуруб милчәкләри говлардылар»[1] олан бир гит'әсиндәки «түрк гызы» дејә тәрчүмә етдијимиз «кәнизәк-е-түрк»-түрк чаријәси ифадәсинин дә һәгиги јохса мәчази мә'нада ишләдилмәси барәдә мүбаһисә етмәк олар.

Көзәллик мәфһуму олараг ишләдилән «түрк» сөзүнүн һәгиги вә ја мәчази мә'наларда дикәр шаир вә јазычыларда да нүмунәләрини тапмаг мүмкүндүр.[2]

Амма јәгин ки, һеч бир јердә вә фарсча јазылмыш һеч бир әсәрдә «түрк» мәфһуму Низамидә олдуғу гәдәр севки вә мәнтиги бир силсилә илә ифадә едилмәмишдир. Шаирин тәһлил етмәкдә олдуғумуз «Хәмсә»синдә бу мүддәанын 80-дән артыг мүхтәлиф дәлил вә әсасларыны тапмышыг.

Бизә елә кәлир ки, «торк» сөзү Низамидән әввәл, һәгиги мә'нада, надир һалларда, «ағлыг» вә «көзәллик» мәфһумунда ишләнмишсә дә,[3] мәчази олараг јалныз онун дөврүндә «јүксәклик», «паклыг» вә

---

[1] Кәр кәсан гәдр-е меј беданәнди,
Шәб нәхофтәнд-о-рәз нешанәнди:
Так-һа-ра зе чубе уд конәнд
Чубһа-ра голаб ранәнди.
Па-је һәр хушеји кәнизәк-е торк
Бенешанде мәкәс пәранәнди.

[2] Низаминин мүасирләриндән олан Ширваншаһ Ахситан Мәнучеһрин мәддаһы Хагани Ширвани дә «түрк» сөзүнү көзәллик гаршылығы кими ишләтмишдир. Мәсәлән:

Хосрова, Хагани-је әзра сохән һинду-је тост
Һендуји-ра торк-е әзра дади, әһсәнт, еј мәлек!

Хане чун холд әст-о-мән чун Адәмәм, зира мәра
Һур-е кәндомгун-е һәсна дади, әһсәнт, еј мәлек!

Најеб-е јәздан тоји емруз, чун јәздан мәра
Холд бәхшиди-јо-һура дади, әһсәнт, еј мәләк

(Еј шаһ, көзәл сөзлү Хагани сәнин гулундур,
Сән һиндуја көзәл түрк бағышладын, әһсән сәнә, еј һөкмдар!

Евин чәннәт кимидир, мәнсә Адәмәм, чүнки мәнә
Көзәл, гарабуғдајы бир һури вердин, әһсән сәнә, еј һөкмдар!

Бу күн танрынын најиби сәнсән вә танры кими
Мәнә беһишт бәхш етдин вә һури вердин, әһсән сәнә, еј һөкмдар!—*ред.*)

Падшаһын она бағышладығы көзәл кәнизи чәннәтдәки һуриләрә бәнзәдир вә «торк-е әзра», јә'ни «көзәл түрк» дејир.

Исмајыл һами Данишмәнд 1935-чи илдә Истамбулда нәшр етдирдији «Түркләрлә һинд-авропалыларын мәншә бирлији» адлы әсәринин «тарих вә әдәбијјатда түрк образы» фәслиндә бу мәсәләјә даир мисаллар вермишсә дә, һәмин мөвзу илә бағлы марагла мисаллары олан Низами јарадычылығына тохунмамышдыр.

[3] Чеһре-је һендуј руј-е торк чера шод—
Һәмчу дел-е дузахи-јо чан-е беһишти.

«көзәллик» мә'наларыны кәсб етмишдир. Бу сөз Һафизин мәшһур бејтиндәки мәчази мә'нада сонракы чағларда ишләдилмәси үчүн, бизчә, Низамијә борчлу олмалыдыр.

Һәгиги вә мәчази мә'нада шаирин мүхтәлиф анлам вә мәгамларда бол-бол ишләтдији «түрк» исим вә сифәтләрини үмумиләшдирсәк, көрәрик ки: Низами *«түрк»* дејир—көзәл, мәрд, гәһрәман, дөјүшчү, сәркәрдә, биличи, әр, рәһбәр вә башчы нәзәрдә тутур; *«түрклүк»* дејир—көзәллик, јахшылыг, тәмизлик, доғрулуг, мәрдлик, гәһрәманлыг, сәркәрдәлик, башчылыг демәк истәјир; *«Түркүстан»* дејир—вәфа, доғрулуг вә истәнилән јерә говушмаг (вүсал) нәзәрдә тутур.

Түрк көзәлдир. «Дилбәр» демәли олдуғу чох јердә шаир садәчә олараг, «түрк» дејир. «Торк-е делсетан», «торк-е тәнназ», «торк-е назәнин әндам» кими ифадәләрә Низамидә тез-тез раст кәлинир.

Көзәл көздән бәһс етмәк истәркән (Низами) «түрк көзү» («чешм-е торки») дејир, ону аһу («гәзал») көзү илә мүгајисә едир. Һәр һансы күлүшүн ширинлијини ифадә етмәк үчүн она «түрк күлүшү» дејир; бу күлүш Низаминин нәзәриндә о гәдәр шириндир ки, «шәкәр белә она һәсәд апарыр» («Хәстедел әз хәнде-је торкан шәкәр»).

«Һәфт пејкәр» поемасында једди иглимин једди шаһзадәсини Бәһрам-Курун једди гәсриндә јерләшдириб һәфтәнин једди кечәсиндә онлара ајры-ајры бир ешг әфсанәси данышдыран шаир, һекајә данышан көзәлләри дә, һекајәләрдәки дилбәрләри дә «түрк» дејә васф едир; Рум шаһзадәси, она көрә «Рум нәслиндән олан түрк»дүр («торк-е руми нәсәб»).[1] Бир күрд гызынын көзәллијини ифадә етмәк үчүн «көзләри бир түрк көзү гәдәр көзәл иди» дејир.[2] Әрәб көзәлләриндән бәһс едәркән јенә түрклә мүгајисә едир. Мәчнунун севкилиси Лејлинин әтрафындакы әрәб гызларына «Әрәбистанда јашајан түркләр» дејир, сонра да «әрәб әндамлы түркләр»ә мәфтун олур.[3]

(Һинду чөһрәси нијә түрк үзү олду
Чәһәннәм үрәји вә чәннәт чаны кими—*ред.)*

Насир Хосров

[1] Торки әз нәсл-е румијан нәсәбәш
(Елә бир түрк ки, әсли рум нәслиндәндир—*ред.)*

[2] Корд-ра буд дохтәри бечәмал
Ло'бәти торкчешм-о-һендухал

(Күрдүн чох көзәл бир гызы варды,
Түрк көзлү вә һинду халлы бир бүт иди—*ред.)*

[3] Торкан-е әрәбнешинешан нам.
Хош башәд-о-торк-е тазиәндам

(Адлары Әрәбистанда јашајан түркләр,
Әрәб бәдәнли түрк хош олар—*ред.)*

Чин көзәлими, һинд көзәлими—һара көзәли олур-олсун—Низамидә онун түркә бәнзәдилдијини көрүрүк.[1]

Шаир көзәлләрин олдуғу сараја «Түркүстан» дејир; «Хосров вә Ширин»дә Шапур Ширинин «шаһын Түркүстаны»на нечә көндәрилдијини изаһ едир. Бурада «Түркүстан» сөзү «һәрәм» мә'насында ишләнмишдир.[2]

Һәтта «Һәфт пејкәр» мәнзумәсинин фантазија бахымындан ән парлағы олан «гара гәср» шаһзадәсинин һекајәсиндәки «зәриф бәдәнли түрк краличә»сынын ады белә «Түркназ»дыр.[3]

Мәчазларла зәнкин олан Низами услубунда, түрклүк—гүввәт вә гәһрәманлыг символудур. Мәсәлән, Хосров илә дүшмәни Бәһрам дөјүшүрләр—икиси дә иранлыдыр. Биринин ордусу румлулардан, о бириниңки иранлылардан топланмыш олдуғу һалда, шаир, бу ики гүввә арасындакы чарпышманы тәсвир едәркән «бу түркләр арасында гызышан дөјүшдә түрк нејинин наләсиндән түркләрин боғазы тутулурду» дејир.[4] Бурада «түрк»—«чәнкавәр», «әскәр» вә «дөјүшчү» мүгабилиндә ишләнмишдир.

Хосровун Ширини ахтармаға кетдијиндән бәһс едәркән, шаир «түрклүјү» әзмкарлыг мә'насында ишләдир. Мәсәлән, «атыны Ширинә тәрәф сүрүб түркү түрклүклә гарәт етмәк истәди» дејир.[5] Бир дөјүшү тәсвир едәркән икидләрдән биринин Һәрб мејданына атылмасыны «ордунун мәркәзиндән сычрајан дәмир кејимли бириси түрк кими («торквар») мејдана атылды»—сөзләри илә верир[6]. Дара илә Искәндәрин ордулары гаршылашыр—шаир јенә дә «түрк јүрүшүндә» вә «түркләрин чошғунлуғундан» бәһс едир.[7]

---

[1] Бедан торк-е чини ченан дел сепорд,
Је һенду-је гәм рахтәш әз хане борд.
(О Чин түркүнә (көзәлинә) елә үрәк бағлады ки,
Гәм һиндусу (оғрусу) евиндән әшјасыны апарды—*ред.)*

[2] Вә-з-ан чун һендован рәфтән бераһәш
Ферестадән бе торкестан-е шаһәш

(Вә һинду кими јолуну кәсмәјиндән
Шаһын Түркүстанына көндәрмәјиндән (данышды)—*ред.)*

[3] Гофт мән торк-е назәнин әндам
Әз педәр Торкназ дарәм нам
(Деди: Мән зәриф әндамлы түркәм,
Адымы атам Түркназ гојуб—*ред.)*

[4] Фору бәсте дәран ғоуға-је торкан
Зе банк-е нај-е торки нај-е торкан

[5] Фәрәс михаст бәр Ширин дәванәд
Бе торки ғарәт әз торки сетанәд.

[6] Зе-гәлб-е сепәһ пиш-е ан тонмар
Фору рәфт чоушәндәри торквар

[7] Ченан амәд әз пај-е торки хоруш
Ке әз нај-е торкан бәр авард чуш

Түркләрин гәһрәманлыг вә ҹәнкавәрликләринин бәнзәри јохдур. Дара Искәндәрә хитаб едәркән гаршысындакыны «түркләри» илә горхудур: Мәкәр түркләримин охуну јемәдинми ки, мәнә басгын едирсән?!»—дејә сорушур.[1] Искәндәр дә һинд хаганы илә дејишмәсиндә «түркләрим әл галдырсалар, атдыглары һәр бир охла бир ордуну јыхарлар» дејә өјүнүр.[2]

Бир сөзлә, «түрк» бүтүн мадди-мә'нәви учалыгларын символудур. О күнәшин дә өзүдүр: сәһәрин ачылыб күнәшин доғмасыны билдирмәк истәркән, Низами «Султан әзәмәтли түркүн Чин дәрјасындан учалараг, дағлара нур сачмасыны» көстәрир.[3]

«Түрк» Низаминин лүғәтиндә бир рәһбәр, башчы демәкдир. Ән бөјүк башчыны, ән бөјүк пејғәмбәри, ән бөјүк императору, мүәјјән тәшбеһлә вермәк истәјәндә Низами «түрк» сифәтини ишләдир. О гәдәр идеализә етдији Искәндәрин ағлыны, тәдбирини, ишләри иш биләнләрә тапшырмаға әсасланан идарә системини «Искәндәрнамә»нин икинчи һиссәсиндә тәсвир едәркән «әкәр белә олмасајды, Рум папаглы бир түрк Һинд вә Чинә нечә саһиб ола биләрди?» мә'насыны верән ашағыдакы бејтләри јазыр:

Бе тәдбир-е кар-акәһан дәм гошад,
Зе каракәһи кар-е аләм гошад.

Вә кәр нә јеки торк-е румиколаһ
Бе һинд-о-бе чин кеј зади баргаһ?

Түркчәси:

Биләнләрә даим гулаг асарды,
Ишләрини билиб едәрди.
Јохса Рум папағы кејмиш бир түрк
Һиндистана, Чинә нечә саһиб оларды?!

Һәзрәти-пејғәмбәри мәдһ едәркән, шаир јенә дә «түрк» сөзүндән истифадә едир. Низаминин ашағыдакы бејтләри ејни илә верилмәјә лајигдир:

Зеһи пејғәмбәри к-әз бим-о-оммид
Гәләм ранәд бе Әфридун-о-Ҹәмшид.

Зеһи сәрхејл-е сәрхејлан-е әсрар
Сохән-ра та гијамәт ноубәтидар.

Зеһи кәрдун-зәни к-әз бим-е тачәш
Кешәд һәр кәрдәни тоуг-е хәрачәш

/Түркләрин ајаг сәсләриндән елә курулту гопду ки,
Түркләрин шејпуру чуша кәлди—*ред.*/

[1] Мәкәр тир-е торкан-е јәғма-је мән
Нәхорди ке тонди бе јәғма-је мән.

[2] Ғоламан-е торкәм чо кирәнд шәст
Зе тири рәсәд ләшкәри-ра шекәст

[3] Декәр руз к-ин торке-е солтан-шокуһ
Зе дәрја-је Чин куһе бәр зәд бе куһ.

Зеһи торки ке мир-е һәфт хејл-әст
Зе маһи бе маһ у-ра тофејл-әст.

Түркчәси:

Елә пејғәмбәр ки, Әфридун илә Ҹәмшид онун
Һөкмү алтында горху вә үмид дујарлар.
Бир әрәнләр силсиләсинин башчысы ки,
Гијамәтә гәдәр сөз сөјләјән јалныз одур.
Елә бир амир ки, онун әмри илә,
Һамы ағылланыр, дүнја низама дүшүр.
Једди иглимин саһиби олан бир түрк ки,
Јердә, көјдә һәр шејә јол көстәрән одур!

«Султан-е Кә'бе» сәрлөвһәсини дашыјан гәсидәсиндә шаир Мәһәммәд пејғәмбәрә «Әрәб бәдәнли түрк» дејир.

Әдаләт үзәриндә гурулмуш дөвләти идеализә едән Низами бу идеалыны түрк дөвләт типиндә тапыр. Белә ки, дидактик әсәри олан «Мәхзән үл-әсрар»да, зүлмә мә'руз галмыш бир гарынын дилилә, бөјүк Сәлҹуглардан Султан Сәнҹәрә хитабла: «Мадам ки, әдаләтсизлијә имкан верирсән, демәк, түрк дејилсән!»—дејир.

«Түрк» Низами әсәрләриндә јалныз ики дәфә мәнфи чаларда ишләдилмишдир. Бунлардан бири «Лејли вә Мәҹнун»ун мүгәддимәсиндә, Ширван шаһы Ахситанын шаирә көндәрдији мәктубдадыр. Аристократ нәслинин та Кәјаниләрә кедиб чыхмасы илә гүррәләнән Ахситан, Султан Маһмуд Гәзнәви илә шаир Фирдовси арасында олмуш мәшһур әһвалата ишарә едәрәк, «түрк вәфасы»ндан кизли бир ејһамла бәһс етмишдир.

Икинчи мәнфи мүнасибәт Искәндәрин Чин хаганына етдији хитабдадыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Низами Чинин бир түрк сүлаләси тәрәфиндән идарә олундуғуну билир—Чин хаганына түрк падшаһы дејир. Чин хаганы ордусуну сәфәрбәр етмәк истәјәндә Фәрганә, Гыргыз (Хырхыз), Чач вә Кашгара фәрманлар көндәриб «гызыл кәмәрли түрк пәһләванларыны» топлајыр. Низами рәғбәт бәсләдији бу «түркләрини» севдији Искәндәрлә вурушдурмур, горху гаршысында алчалдыб тәслим дә етдирмир. «Түрк салары илә Чаһан салары» арасында, анлашмаја әсасланан бир сүлһ бағлатдырыр. Сүлһә тәшәббүс едән «түрк падшаһыдыр». Хаган гијафәсини дәјишиб кизлинҹә Искәндәрин јанына кәлир вә сүлһ тәклиф едир. Гаршылыглы анлашма илә сүлһ бағлајырлар. Сүлһүн гүввәдә олдуғу заман Хаган ордусунун сәфәрбәр едилмәси хәбәрини Искәндәрә чатдырырлар. Анландығыны зәнн едән һөкмдар гәзәбләнир, ҹәбһәјә кәлиб ады илә хаганы чағырыр. Түркләри дөнүклүкдә тәгсирләндирир. Хаган кәлир:

—Искәндәр, сәнә нә олмушдур?
—Һаны бәс, сүлһ етмишдин, разылашмышдыг!..
—Истәдијимдән дөнмәмишәм, сөзүм сөздүр!
—Белә олан суратдә бу сәфәрбәрлик нәдир?!
—Сүлһү зәифликдән дејил, үрәкдән истәдијими көстәрмәк үчүн...

Бунунла да шаир Искәндәрин түркләр һаггындакы тә'нәләрини јалана чыхарыр.

Чин түркләриндән башга, шаир гыпчаг түркләриндән вә харәзмлиләрдән дә һүсн-рәғбәтлә бәһс етмишдир.

Арғәнизли гыпчаг көзәлләринин кишиләрдән галмајан сәрбәст һәјатыны көрән Искәндәрлә гыпчаг ағсаггаллары арасында баш верән чох мараглы бир диалогун тәфсилатыны, даһа мүнасиб олдуғу үчүн, бу һиссәнин «Низаминин гадына мүнасибәти» фәслинә сахлајырыг. Харәзмлиләрә кәлдикдә исә шаир онлары јүксәк көзәллик нүмунәси кими тәгдим едир. Һиндистан падшаһынын мәктубуна јаздығы чавабда Искәндәр «мәнә һинд көзәлләриндән данышырсан, Харәзмдә даһа көзәлләри вар» мә'насыны верән бу бејти ишләдир:

Кәрәм һәст бәр хубрујан шетаб!
Бе Харәзм роушәнтәр-әст афтаб!

«Түрк» јалныз инсан көзәллијинин вә бәшәри көзәлликләрин символу дејилдир. Низами тәбиәти тәсвир едәркән дә, тәшбеһләриндә «түрк» исми вә сифәтини ишләдир. Чичәкләр вә јашыллыгларла бәзәнмиш бир чөлүн көрүнүшүнү верәркән, шаир, мәсәлән, «јасәмәнин түркү чөлдә чадыр гурмушдур»—дејир.[1]

Ејнилә мүчәррәд мә'нәви анлајышлары да шаирин «түрк» сөзү илә рәмзләндирмәси фактдыр. Сә'динин бир ше'риндә јанлыш јолда олан бир күнаһкара мүрачиәтлә: «Еј әрәб, горхурам Кә'бәјә јетишмәјәсән, сәнин кетдијин бу јол Түркүстана апарыр»—дејилир.[2] Һалбуки Низамидә Түркүстан тәрслик вә јанлышлығын дејил, доғрулуғун вә әсл мәгсәдин һәдәфидир; вүсалы истәнилән бир шејдир, һәтта вүсалын өзүдүр. Нечә ки, бир нечә јердә шаир «Торкестан-е васл» («вүсал Түркүстаны»—*ред.*) ифадәсини ишләдир.[3]

Бу фәсли сона јетирмәздән әввәл ону да гејд едәк ки, Низами, көзәллик, учалыг вә сафлыг символу олараг, «түрк» сөзүнү јалныз әдәби бир истилаһ кими ишләтмәклә кифајәтләнмәмиш, ејни заманда Иран әдәбијјатында түрк мифолокијасындан алынмыш мүгајисәләрлә түркчә сөзләр дә дахил етмишдир: Ајхан, Гарахан кими исимләрдән Низами, бир сифәт кими ше'рләриндә истифадә едир. «Ајхан-е хубан» («көзәлләр Ајханы»—*ред.*) дејир; «Тоғаншаһ-е сохән» («сөз Туғаншаһы—*ред.*) јазыр. «Бану» сөзү илә јанашы «хатун» кәлмәсини дә ишләдир вә буну «кралича» мә'насында көтүрүр.[4]

---

[1] Торк-е сәмән хејме бе сәһра зәде.

[2] Тәрсәм нәрәси бе Кә'бе, еј ә'раби
Ин рәһ ке то мирәви бе Торкестан әст!

[3] Бе торкестан-е вәсләш һенду-је раһ.
(Вүсал Түркстанында јол һиндусу (оғрусу)—*ред.*)

[4] Тәмәнна-је шәһан-хатун-е Туран
Делашуб-е чәһан-бану-је Иран

Бизим «бајраг» дедијимиз шеји Низами ики һиссәјә ајырыр: дирәјинә «санчаг», парчасына да «бајраг» дејир.[1]

Низаминин истифадә етдији түрк сөзләринин топлаја билдијимиз луғәтини китабын сонуна әлавә едирик. Бурада онун ишләтдији чох мараглы бир сөзү гејд едәк—«екдеш». Бу сөзү шаир метис (гарышыг) мә'насында ишләдир. «Низами јарысы сиркә, јарысы бал, хәлвәтдә (отуран) бир екдешдир»—дејир.[2] Сөзүн мәншәчә фарс сөзү олмамасы ашкардыр. «Екләмәк» (әлавә етмәк, гарышдырмаг, бирләшдирмәк—*ред.*) фе'линдән «ек» көкү илә охшарлыг билдирән «деш» шәкилчиси васитәсилә дүзәлдилмиш бир түрк сөзүдүр. Хүсусән нәзәрдә тутдуғу «метис» мә'насыны да (бу сөз) чох јахшы ифадә едир. Һәмин мә'нада ејни сөзү шаир башга бир јердә дә ишләдәрәк «анасы түрк, атасы һинду олан бу нәгш нә екдеш шејдир»—јазыр.[3]

Гәдим Түркүстан шәһәрләринин дә һамысы Низамидә көзәллијин, сәнәт вә мәһарәтин символудур: бәһс етдијимиз сөзлүкдә бунлар гејд олунмушдур. «Түркүстан» сөзүнүн «көзәллик јери» мә'насында ишләндијини исә јухарыда хатырлатдыг.

Амма бизи даһа чох елми бир ихтисас саһәсинә чәкән бу фәсли даһа дәринләшдирмәдән, бурада сахлајыб үчүнчү һиссәнин бу фәслини битирәк.

Азәрбајчан падшаһларындан шаирин хүсусән јүксәлтдији Атабәј Мәһәммәд Чаһан Пәһләвана јаздығы мәдһијјәдә Низами Мәһәммәдәки ики «мим» үзәриндә ојнајараг, «тарач һөкмү олмаса», *гәләм түркләринә*, «мим»инин бири кәмәр, дикәри дә тач бағышлар» мә'насыны верән бејт јазмышдыр.[4]

Бүтүн дүнја тәдгигатчыларынын мә'лум үмуми рә'јинә көрә, Низами ән бөјүк бир *гәләм түркүдүр*.

Бу бөјүк түрк, муасирләриндән шикајәт едән бир јазысында «бу һәбәшликдә түркчәми анлајан јох!»,—дејә охучуларла дәрдини бөлүшдүрәрәк, ашағыдакы бејтләри јазыр:

(Туран шаһ хатынларынын истәјин,
Иран ханымларынын һәјәчанландырычысы—*ред.*)

[1] Пәрвин зе һәрир-е зәрд-о-әзрәг
Бир сәнчәг-е зәр кешиде бејрәг

(Үлкәр сары вә јашыл ипәкдән
Гызыл санчага бајраг тахмышды—*ред.*)

[2] Незами екдеш-е хәлвәтнешин-әст
Ке ними серке, ними әнкәбин әст.

[3] Керами екдеш-әст ин нәгш-е дәмсаз
Педәр һенду-во-мадәр торк-е тәнназ.

[4] Бо торкан-е гәләм би һөкм-е тарач
Јеки мимәш кәмәр бәхшәд, јеки тач!

Әгл данәд ке мән че мигујәм
З-ин ешарәт ке рәфт че мичујәм

Нист з-ин бәдделан шекәст мәра
Ке зе анкәс ке нист һәст мәра

Торкијәм-ра дәр ин һәбәш нә хәрәнд
Лачәрәм, дуғба-је хош нә хорәнд![1]

Түркчәси:

Ағыл билир ки, мән нәләр сөјләјирәм
Ишарәтимлә нәләр истәјирәм.
Заты гырыглар мәни сындыра билмәз
Чүнки архамда јохлуг кими варлыг вар.
Түркчәми бу һәбәшликдә алан јох.
Довғаны[2] бир јемәк дејә сајан јох!

«Һәбәшлик»дән мәгсәд тәәссүбкешләрин гара чәһаләти, «түрк»чәсиндән мәгсәд дә дүһасынын мәһсулу олан дүшүнчәләридир. Истәсәниз бу шикајәти, шаирин јашадығы дөврдә түркчә јазмағын адәт олмамасы үзүндән дујдуғу тәәссүф кими јозун.

Һәр һалда түрк мәфһумуна, һиссләриндә, дујумларында, фикир вә дүшүнчәләриндә бу гәдәр јүксәк јер верән бир Азәрбајчан өвладына, көзәл илә учаја—«түрк», көзәллик вә учалыға—«түрклүк», көзәллик вә учалыг дијарына—«Түркүстан» дејән бир шаирә, јалныз фарсча јаздығы үчүн түрк демәмәк мүмкүндүрмү?

Әсла!!!

Әсәрләрини әрәбчә јаздыглары һалда, түрклүк һаггындакы дујғулары илә, түрк мәдәнијјәти вә вәтәнпәрвәрлији тарихиндә мүстәсна јер тутан Қашғарлы Маһмудлар, Ғурлу Фәхрәддин Мүбарәкшаһлар, Зәмәхшәрли Маһмудлар нә гәдәр түркдүрләрсә, Низами дә онлар гәдәр түркдүр!

Низаминин түрклүјүнү инкар етмәк, онун 800 ил сонра да тәравәтини мүһафизә едән «түркчә»сини анламајан фачиәви бир «һәбәшлик» оларды.

[1] Низами бу бејтләри илә јалныз өз дөврүндә фарсча данышанларын, даһа доғрусу, јазанларын «түркчә»ни вә «довға»ны бәјәнмәдикләриндән дејил, ондан бир нечә әср сонра:

Мәшрәбинчә һәрәкәт гылды фәләк әтракын,
Кетсә та мүлкәти-Ирана да ајраны будур!

— дејән Фазил кими (османлы классикләриндәндир) түркчә јаздыглары һалда, «түркчә вә довға»ја хор баханлардан да шикајәт етмиш олур.

[2] Довға гатыгдан дүзәлән бир дуру хөрәкдир ки, һал-һазырда белә Кәнчәнин өзүнәмәхсус јемәкләриндән сајылыр.

III

НИЗАМИДӘ ГАФГАЗ

Гафгаз дөјүшүндә рус сәркәрдәси Гынталын әскәрләринә мүрачиәтиндән:

Ударыгса бу дөјүшү әкәр,
Бу дәфәки зәфәр чаһана дәјәр.

Аларыг әрзи игтидарымыза
Гојарыг тачи-шаһы башымыза.

Низами

Азәрбајчанлы Низами әсәрләрини фарсча јазмыш олдуғу һалда, ондан јарым әср сонра дүнјаја кәлмиш «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» дастанынын мүәллифи, күрчү Шота Руставелидән даһа артыг гафгазлыдыр. Шәрг ислам мәдәнијјәтилә Иран әдәбијјатынын вә хүсусән Низаминин тә'сиринә мә'руз галмасы алимләр тәрәфиндән гејд олунан[1] бу бөјүк күрчү шаиринин өлмәз әсәриндә дилдән башга һәр шеј јаддыр: мөвзусу бир һинд дастанларындан алынмышдыр; шәхс адлары вә һадисәләрин баш вердији јерләр дә јаддыр. Тәкчә Күрчүстан дејил, бүтүн Гафгаз шәраитилә мәнзумәнин ачыг бир бағлылығы јохдур. Һалбуки, дил бахымындан милликдә Руставелидән кери галан Низами, мөвзулары нәзәрдән кечириләрсә, ондан даһа милли, даһа јерлидир. Бу бахымдан Гафгаз Низаминин јарадычылығында чох мүһүм бир јер тутур.

Низамидә Гафгазын јалныз чоғрафи бир мәфһум дејил, кеополитик бахымдан—бүтүн етник, ичтимаи вә сијаси үнсүрләр илә бир мөвзу олараг да ин'икасы вардыр.

Шаирин илк лирик әсәри олан вә Низами адыны дүнјаја таныдан «Хосров вә Ширин» мәнзумәсиндәки һадисәләрин мүһүм бир гисми Ермәнистанда, Азәрбајчанда вә Муғанда баш верир. Ширин бир ермәни шаһзадәсидир—гыш сарајы Арранын мәркәзи Бәрдәдә јерләшән һөкмдар Шемираминин вәлиәһдидир. Көнлүнү Ширинә вермиш Сасани шаһзадәси кәнч вә көзәл Хосров «ешг һәјатынын илк баһарыны» Муғанын илыг һавасында вә Бәрдәнин мүлајим гыш кечәләриндә кечирир. Бурада инсанлар көзәл, азад вә хошбәхтдирләр. Гадынлар-гызлар кишиләр кими сәрбәстдирләр: ат минир, ова чыхыр, јарышларда иштирак едирләр. Шаһ Шемираминин вә ондан сонра хүсусән Ширинин идарә үсулу, Низаминин тәхәјјүлү илә ән әдаләтли вә һуманист бир идарә кими тәсвир олунур.

Азәрбајчан шаиринин јарадычылығында Гафгазын тутдуғу мүһүм јери хүсусән «Искәндәрнамә» әсәриндә көрмәк олар. Тарихи

[1] Н. Марр јазыр: «Мүсәлман дүнјасы илә тәмасда олмадан Шота Руставелинин романтик әсәри мејдана кәлә билмәзди» —«Известија», № 66, Москва, 17 март. Бу мөвзу барәдә «Шота Руставели и его времја», (Москва, 1937) мәгаләләр мәчмуәсинә бах.

һәгигәт олмаса да, Низами идеализә етдији Македонијалы Искәндәри ики дәфә Гафгаза кәтирмишдир. Биринчи кәлишин тарихчәси беләдир:

Даранын мәғлубијјәтиндән сонра Иран тахтына чыхан Искәндәрин јанына Азәрбајҹандакы сәркәрдәнин көндәрдији бир нәфәр кәлир. Бу адам Ермәнистанда атәшпәрәстлијин һәлә дә давам етмәси хәбәрини кәтирир вә тәфсилаты данышараг дејир: Атәшпәрәстликдә галмыш ермәниләр башга бир падшаһа табе олурлар. Ермәниләрин һакимләри Абхазија (Низамидә «Абхаз») чары Дувалијә тәрәфдардырлар—гәдәһләрини онун сағлығына галдырырлар, мәмләкәт хәрачыны она өдәјирләр». Бу тәфсилатдан сонра, азәрбајҹанлылар Искәндәри ајыг сахламаг үчүн буну да әлавә едирләр: «гаршысы алынмазса тезликлә Азәрбајҹаны да бүрүјәр».

Бу хәбәри алан Искәндәр дәрһал Ермәнистан үзәринә јеријир. Бу һүҹумла мәмләкәти алыр, атәшпәрәстликдән орада бир әсәр гојмур. Бундан сонра Абхазијаја (Күрҹүстан) басгын едир. Һадисәдән хәбәр тутан Дували чарәни мүгавимәт көстәрмәкдә дејил, падшаһын истигбалына чыхмагда көрүр. Искәндәр мөһтәрәм бир гонаг кими Абхазијада чох јахшы гаршыланыр. Бир мүддәт бурада галыр. Низаминин нәгл етдији рәвајәтә көрә, Тифлис шәһәрини тикдирир.[1]

Бурада икән Искәндәр Бәрдәнин шөһрәтини ешидир. Искәндәрин марағына сәбәб олмуш бу «тә'рифи» Низами бизә дә тәгдим едир. Бу тәсвирә көрә, Бәрдә вә онун әтрафынын гышда ҹәннәти андыран бир мәнзәрәси вармыш: ијулда чәмәнләр чичәкләрлә өртүлүрмүш; гышын да баһар јели кими илыг бир һавасы вармыш, јашыллыгларла бүрүнмүш јер, Ирәм бағында олдуғу кими, мүшк гохујармыш; гызыл вә судан јоғрулмуш кими, торпағы зә'фәран әкинини хатырладырмыш; Күр чајы да бурдан кечирмиш. Бу јашыл дијарда јашајан инсанларда көнүл хошлуғундан башга бир шеј јохмуш; һамысы шән вә хошбәхтмишләр.

Бу «ҹәннәт дијарын» саһиби Нүшабә адлы бир гадындыр. Һәјатыны ејш-ишрәтлә кечирән бу гадын ағыл вә тәдбирилә таныпырмыш.

Һөкмдар Нүшабәнин һөкм сүрдүјү Бәрдә гадынлар тәрәфиндән идарә олунан бир «шәһри-зәнан» имиш. Һөкмдарын һүзурунда мин бакирә гыз хидмәт едирмиш; гадын сүвариләрдән тәшкил олунмуш горујучу алајдан башга, отуз мин әли гылынҹлы киши әскәрләри вармыш.

[1] Ченин гофт ба пур-е деһган-е пир.
Ке Тефлис әз у шад емарәт-нәзир.

(Гоча деһганын оғлуна белә деди ки,
Тифлис онун тәрәфиндән тикилиб—*ред.*)

Нүшабә гадынлардан башга һеч кәсн јанына бурахмаз, кишиләрә еһтијаҹ дујмазмыш. Сарајында «кәдхуда»лардан кери галмајан «кәдбану»лары вармыш.

Искәндәр ордусу илә кәлиб Бәрдәнин јахынлығында дүшәркә салыр. Кетдији һәр јердә јерли һөкмдарлар тәрәфиндән гаршыланыб, әлинин өпүлмәсинә вә итаәт билдирилмәсинә алышмыш император, гадын падшаһын ону гаршыламамасындан һејрәтә дүшүр. Нүшабә Искәндәри әсла гаршыламыр, јалныз ордусу үчүн әрзаг көндәрмәклә кифајәтләнир.

Бәрдәнин абадлығы, әдаләтлә идарә олундуғу, әһалисинин рифаһ вә әмнијјәт ичәрисиндә јашадығы, мәмләкәтдәки боллуг вә көзәллик һаггында данышылан рәвајәтләри ешитмиш Искәндәр, бир дә Нүшабәнин она гаршы көстәрдији лагејдлији көрдүкдә бу «көзәллик дијары»ны өз көзләри илә көрмәк, өјрәниб ешитдикләрини јохламаг гәрарына кәлир: бир елчи сифәтилә өзү Нүшабәнин сарајына јолланыр.[1] Сарајда Искәндәри гејри-ади тәнтәнә илә гаршылајырлар. Дилбәр сарај көзәлләри мин бир иззәт вә еһтирамла «елчи»ни гәбул салонуна апарырлар. Нәһајәт, Нүшабә ону гәбул едир.

«Елчи» илә һөкмдар арасында баш верән көрүш сәһнәси, көзләнилмәзликләрлә долу, сон дәрәчә һәјәҹанлы вә мараглыдыр. Һәр шејдән әввәл, һөкмдар гонағынын һијләсини алт-үст едир: онун бир «елчи» дејил, Искәндәрин өзү олдуғуну үзүнә вурур. Искәндәр исә буну инкар етмәјә башлајыр.

Бу барәдә диалог ашағыдакы шәкилдә баш верир:

Искәндәр: (елчи сифәтилә)—Бөјүк һөкмдарым салам көндәрир вә дејир, нә олду ки, кралича бизи гаршыламаға кәлмәди? Нә һагсызлыг көрдү ки, дүшмәнимиз кәсилди? Гылынҹынын даһа кәскинлијинәми, јохса охунун даһа итилијинәми күвәнди?..

Нүшабә: Искәндәрин гылынҹындан нә данышырсан? Сән өз башына чарә гыл ки, өзүн Искәндәрсән. Пусгуну мәнә гурдун, амма өзүн јахаландын. Тәҹрүбәли давран, хам олма!

Елчи (Искәндәр)—Искәндәр бир дәрјадыр, мәнсә бир чај; көлкәјә күнәш дејә хитаб етмә!

Нүшабә: Шөһрәтин бөјүк, адын бөјүкдүр! Асланы чанавар дәрисиндә кизләтмә!

[1] Бу һадисәјә Хагани Ширванинин гәсидәләриндән бириндә дә ишарә едилмишдир. Амма бурада краличанын ады «Гидафә» кими гејд олунмушдур—Бејт беләдир:

Гидафә хандеәм ке зәни буд падшаһ,
Искәндәр амәдәш бе рәсули сохән-гозар.

(Гидафә дедијим падшаһ бир гадын иди,
Искәндәр елчилијә онун јанына
данышмаға кәлмишди—*ред.*)

Фирдовси дә «Гидафә» адыны ишләдир.

Елчи (Искәндәр)—Сәнин көзүндә бөјүјәмсә дә, әмин ол, Искәндәр дејиләм, јалныз онун елчисијәм. Бир елчи кими чәсарәтим чох көрүнмәсин: түлкүнүн јох, асланын јанындан кәлмишәм.

Нушабә, хидмәтчи гызлардан биринә падшаһын шәкилләри олан ипәк коллексијаны кәтирмәји әмр едир. Кәтирирләр. Коллексијанын бир кушәсини ачыр вә Искәндәрә: «бах!»—дејир.

Искәндәр, Нушабәнин көстәрдији кушәни ачараг өз шәклини көрүр; јахаландығыны баша дүшүр, фикрә далыр.

Нушабә: Нараһат олма, мәни дә јад билмә, өзүнә дүшмән сајма! Зати-алини тәгдир едәнләрдәнәм. Һарда олур-олсун, гуллуға һазырам, нәгшини (шәклини—*ред.*) сәнә көстәрмәјим, вурдуғум нәгшин (нахышын—*ред.*) тутдуғуну көстәрмәк үчүндүр; тәсәввүр етдијим бүтүн нахышлардан көнлүмә јатаны анчаг сәнинкидир. Танры сағлыг версин. Доғрулуғума өзүн шаһид олачагсан!

Даһа бир чох мараглы мәгамлар вә сүн'и јемәкләрдән ибарәт суфрә кими көзләнилмәзликләрлә долу олан бу көрүш ахырда ики тәрәф арасында бир иттифаг бағланмасы илә нәтичәләнир. Нушабә Искәндәр вә ордусунун шәрәфинә бөјүк бир зијафәт верир.

Бундан сонра Искәндәр Ширван јолу илә Дәрбәндә кедир. Амма јола дүшмәздән габаг Искәндәр бир мүшавирә кечирир: бүтүн сәркәрдәләрини топлајараг халглар арасында достлуг принсипинә һөрмәтлә кралича Нушабәнин сағлығына гәдәһ галдырдыгдан сонра, Искәндәр бу сөзләри дејир:

«Әввәлчә бурадан кери дөнүб Рума кетмәк нијјәтиндә идим. Инди фикрими дәјишдим: бүтүн дүнјаны көрмәк вә тутмаг гәрарына кәлдим!».

Шаир, нәзәрдә тутулан бу сәфәрин кечиләчәк илк мәрһәләсини дә бизә көстәрир: Бүтүн дүнјаны әлә кечирмәји планлашдырмыш Искәндәр «өнчә Елбрус дағына јол тапыб бу дағы ашачаг, дүзәнлијә чыхачаг; даһа сонра гошунуну дәниз саһилинә чәкәрәк, бир һәфтә әрзиндә бурада балыг вә гуш овлајачаг, сонра исә бахачаг: «үрәји нә истәсә вә заман нә көстәрсә елә едәчәкдир».

Бу гәрардан сонра, философ Бәлисанын төвсијәсилә, дөјүшчүләр әлләриндәки гијмәтли шејләри үмуми бир дәфинә олараг јерә басдырыб һәр шејин кимә мәнсуб олдуғуну көстәрән әламәтләр гојараг чыхыб кедирләр (Рәвајәтә көрә, Искәндәр ордусунун Рума гајытмасы башга бир јолдан олмуш вә дәфинә бурада басдырылы галмышдыр).

Ширвандан кечәркән Искәндәрә Дәрбәнд галасында мәскән салмыш бир дәстә гарәтчинин јоллары кәсәрәк, карванлары сојмагларындан, бүтүн мәмләкәти горхуда сахламагларындан вә әһалини талан етдикләриндән шикајәт едирләр. Искәндәр јүз мин нәфәрлик орду илә галаны дүз гырх күн мүһасирә едирсә дә, ала билмир. Бу ишдә дүчар олдуғу чәтинлији, Искәндәр, адәти үзрә, тәдбир вә сеһрлә һәлл етмәк истәјир. Алдығы бир хәбәрә әсасән,

Искәндәр о әтрафда мағарада јашајан бир «пири-салеһи» («доғручу гоча»—*ред.*) көрмәјә кедир. Бу «пир»ин дуасы сајәсиндә, нәһајәт, Дәрбәнд галасы алыныр.

Бу заман Хәзраниләр («хәзранијан») Искәндәрин јанына кәләрәк Гафгаз дағларынын о тәрәфиндә јашајан кечәриләрин онлара һүчум етдикләриндән вә даим гырыб сојдугларындан шикајәт едирләр. Искәндәр, бир чарә олараг, «Сәдди-Искәндәри» кими танынан Дәрбәнд диварларынын тикилмәсини онлара төвсијә едир. Императорун әмрилә Хәзраниләр топланыр, дағ кечидләрини дәмир, чынгыл вә ја чајдашындан бир гарышыгла (бир нөв, дәмир-бетон) тутурлар, дар боғазда мөһкәм бир сәдд гururлар. Өз тәрәфиндән бу ишә јардым үчүн Искәндәр «сәдд чәкилмәсини билән усталар вә мүһәндисләр» көндәрир.

Дәрбәнд сәфәри вә ишләри битдикдән сонра, Искәндәр Ирана дөнүр. Даһа сонра Һиндистана сәфәр едир. Бурадан да Чинә јолланыр.

Искәндәр Чиндә икән Руслар Гафгаза сохулурлар. Бәрдәни талан едиб Нушабәни әсир алырлар.

Искәндәрин ордусу илә бәрабәр Чиндә олан Абхазија һакими Дували Гафгаздан гачыб јанына кәлән бирисиндән һадисәни ешидир. Һадисәни бүтүн чылпаглығы илә Искәндәрә әрз едир. Бу мә'луматында Дували дејир ки: «Руслар һүчум едәркән Дәрбәнд әтрафына кәлмиш, кәмиләрлә дәнизә чыхмыш, саһилләрә чохлу әскәр чыхармышлар; көһнә кинләри тәзәләмиш, оралары јерлә јексан едиб әлләринә нә кечибсә көтүрмүшләр. Анбарларда нә јејәчәк, нә дә кејәчәк бир шеј гојмамышлар. Хәзинәни гарәт етмишләр, тачдакы алмазлары гопартмышлар, тахтдакы ипәкләри чырмышлар; Бәрдә мүлкүнү тутмуш, боллуг ичиндә олан бу шәһәри тамамилә гарәт етмишләр; көрдүјүнүз о көзәлләрдән бирини дә сағ бурахмамышлар; нәһајәт, Нушабәни дә әсир алыб өзләрилә бәрабәр апармышлар!».

Вәзијјәти бу чүр изаһ етдикдән сонра Дували, Искәндәрдән јардым диләјир вә дедикләринә бунлары да әлавә едир:

«Көрәчәксиниз, бир аздан Рум вә Хорасана да тамаһ салачаглар».[1]

Фачиәдән хәбәр тутан Искәндәр гәзәб вә һиддәт ичиндә бунлары дејир:

«Бир јола дүшдүм, көрәрсиниз нә гәдәр рус башы әзәчәјәм. Дүнјада нә русдан, нә дә она ујмуш Буртасдан бир әсәр гојмајачағам. Бу интигамы руслардан алмасам, мән Искәндәр дејил, бир

[1] Хәләл чун дәр ан мәрз-о-бум авәрәнд
Тәмә дәр Хорасан-о-Рум авәрәнд.

көпәјәм. Буртасын[1] чијәрини дешмәсәм, ондан да, русдан да бетәр бир мәхлугам!».

Беләчә гәрар верән Искәндәр Түркүстан, Харәзм вә Гыпчаг чөлү јолу илә Гафгазын көмәјинә тәләсир. Гынтал адлы бир сәркәрдәнин башчылыг етдији рус ордусу илә гаршылашыр. Рус ордусу, дејилдији кими, аланларла да мүттәфиг имиш.

Рус ордусу илә Рум ордусунун гаршылашмасы шаир тәрәфиндән мүфәссәл верилир. Бу тәфсилата көрә, руслара Рум падшаһынын бөјүк бир орду илә кәлдијини хәбәр верирләр; һәмин хәбәрә көрә, Рум ордусу јел сүр'әтилә кәлән бир дағ кими имиш; јүрүшүндән јер сарсылырмыш. Бу ордуда полад зиреһләрә бүрүнмүш ики јүз фил вармыш ки, «јерин ганыны гајнадырлармыш».

Рус ордусунун сәркәрдәси вәзијјәти белә көрүб тәдбир төкүр: «једди русдан» топланмыш бир гошун јарадыр; «Буртас, Алан вә Хәзран»дан топладығы адамлардан да «бир дәниз вә дағ» әмәлә кәтирир; бурдан та Гыпчаг чөлүнә гәдәр јер үзүнү гылынчлылар вә дәмир кејимләр бүрүјүр. Сајылмасы мүмкүн олмајан бу ордунун јалныз чәбһә һиссәси 9000000-и ашырмыш!...»

Гынтал өз ордусу гаршысында сөјләдији нитгдә кобуд вә дөјүшкән русларын зәриф румлуларла чинлиләрә шүбһәсиз галиб кәләчәјини сөјләјир.

Рум ордусу Гынталын нитгиндә дејилдији кими, тәкчә румлу вә чинлиләрдән дејил, мәркәзи румлулардан ибарәт олмагла бүтүн халглардан топланмыш, бирләшмиш бир империја ордусу имиш.

Низами дөјүшә башламаздан әввәл Искәндәрин топладығы һәрби шурада ашағыдакы көркәмли сәркәрдәләрин адларыны чәкир: Бу мүшавирәдә Чиндән Гыдырхан, Хүтәндән—Гурхан, Мәдаиндән—Рәис, Јәмәндән—Вәлид, Абхазијадан—Дували, Рејдән—Һинди, Кәјаниләрдән—истәхрли Губад, Мазәндарандан—киланлы Зәривәнд, Хавәрандан—Пәшәнк, Ирагдан—Вәфур, Ермәнистандан—Бәзијар вармыш.

Бу сијаһыны вердикдән сонра, шаир даһа чох тәфсилатла баш ағрытмамаг үчүн; «Јунан, Фирәнк, Мисир, Шам вә ады чәкилмәјән бир чох мәмләкәтләри» гејд етмәклә кифајәтләнир.

Искәндәр, «халглардан ибарәт» бу јығынчагда бир нитг сөјләјир. Бу нитгиндә о, дүшмәнин гүввәт вә чәсарәтини гејд етмәклә бәрабәр, заиф чәһәтләрини дә көстәрир. «Гүввәтләри чаһилликләриндән ирәли кәлән русларын тәбиәтчә үстүн күчүнә силаһ вә билик сајәсиндә үстүн кәләчәјик»—дејир.

---

[1] Буртасын русларла мүттәфиглик едән Алаанларын башчысы олмасы еһтимал едилир.

Искәндәрин руслара гаршы сәфәриндән Низамијә әсасланыб бәһс едән тәдгигатчылардан Шармоу, Ердман, Г. Јакоб вә башгалары «Гынтал»ын бә'зи IX тәхмин едирләрсә дә, рус шәргшүнасларындан Минорски буна чох да инанмыр. әср әрәб мәнбәләриндә раст кәлинән «Гыназ»дан төрәмиш бир сөз олдуғуну (Ислам енсиклопедијасы).

Силаһдашларына руһ вә үмид вермәк үчүн, Искәндәр өз нитгиндә сијаси бир моментә дә ишарә едир. Чох мүһүм олан һәмин моменти гејд етмәјә билмәрик.

Искәндәр рус ордусундан әсла горхмадығыны, «дағлардан ахан селләрин мүттәфигләрә мүсаид» олдуғунуу гејд етмәклә сөзүнү белә давам етдирир:

«Хәзәр дағындан[1] Чин дәнизинә гәдәр бүтүн јерләр баштан-баша *түркләрлә* долудур. Түркләрин румларла јахынлығы олмаса вә румлулара руслардан да артыг кин бәсләсәләр дә, бурадакы түркләрин охлары илә руслары мәғлуб етмәк чох мүмкүндүр».[2]

Ики орду арасында тәфсил вә тәсвири сөзүн узанмасына сәбәб олa биләчәк чох ганлы дөјүшләр башлајыр. Алты-једди дәфә, дастанлардакы пәһләван мүбаризәләри шәклиндә, һәјәчанлы вә гәһрәманчасына дөјүшләрдән сонра, Искәндәрин өзү тәрәфиндән мәғлуб едилән «силаһ батмаз, күч јетмәз вә адама бәнзәмәз рус диви»нин маһарәтлә атылмыш бир кәмәнд васитәсилә сүрүкләниб јерә салынмасы илә башланан «чәнк-мәғлубе» («мејдан мүһарибәси»), «вәһши русларын» гачмасы, Гынталын әсир дүшмәси вә Гафгазын истиладан гуртулмасы илә баша чатыр.

Мәдәни дүнја ордусу галиб кәлир. Бу гәләбәнин әһәмијјәтини Низами, рус сәркәрдәси Гынталын «бу јерләри әлә кечирсәк, аләми мәғлуб едәр, дүнјаны тутар, чаһана һөкмранлыг едәр, даим һөкмдар оларыг» мә'насыны верән ашағыдакы сөзләрилә ифадә етмиш олур:

Кәр ин дәсткәһ-ра бе дәст аварим,
Бәр еглим-е аләм шекәст аварим.

Чәһанра бекирим, шаһи коним
һәме сале саһиб-колаһи коним.

---

[1] Хәзәр дағындан мәгсәд Каспи дағлары да дејилән Гафгаз силсиләсидир.

[2] Зә куһ-е Хәзәр та бе дәрја-је Чин
Һәме торк бәр торк бинәм зәмин

Әкәрче нәшод торк бәр рум хиш
Һәм әз русешан кине ба рум биш

Зе пејкан-е торкан-е ин мәрһәле
Тәван рихт бәр па-је рус абеле.

Түркчәси:

Хәзәр дағындан та Чин дәнизинә,
Түркләр јајылмыш јерин үзүнә.

Кәрчи онлар әграбамыз дејилләр
Руслан артыг һәм Румлара кинлиләр

Түркүн күчүјлә биз фәгәт керчәкдән
Там кәсәрик рус ајағыны бу јердән,

Бурадакы Түрк-Рум ихтилафы, јәгин ки, шаирин јашадығы дөврдән әввәлки әсрдә сәлчугларла бизанслар арасында баш вермиш мүһарибәләрдән ирәли кәлир.

Бу гәләбә нәтичәсиндә Нүшабә хилас олур вә Абхазија һакими Дувалилә бирликдә Бәрдәјә гајыдыр.

Һәр бир сијаси вә һәрби зәфәрини бир көнүл зәфәрилә хошбәхтләндирән Искәндәр, руслар үзәриндәки бу парлаг гәләбәсини дә, дөјүш заманы көзләнилмәз бир шәкилдә «рус диви»нә гаршы гәһрәманлыг көстәрмиш олан «чинли бир түрк көзәли»нин вүсалы илә зинәтләндирир.[1]

«Искәндәрнамә»нин мүгәддимәсиндә Низами «һәр гапыдан топладығы бир дүрр» (инчи) илә «кәлин кими бәзәкли» бир ев гурдуғуну сөјләјир. О, һәр шејдән өнчә, «диварларын мөһкәм олмасына» әһәмијјәт вермишдир. Тарихи мөвзу тәмәли үзәриндә әдәбијјат бинасы тикән шаир «тәгәддүм вә тәәххүр»дә (анахронизмдә) ејиб көрмәмиш; «доғру мәгсәдә доланбач јолларла кетмәк игтидарында олдуғундан» бу чәһәтдән она күзәшт едилмәсини истәмишдир. «Чүнки,—демишдир,—бәзәкли нәзм дилиндә чох да доғрулуг арамазлар».

Бу фикри бизим өјрәшдијимиз мүасир тәрздә сөјләмиш олсајды, Низами, «әдәбијјат ријазијјат дејил, дәгигликдән чох, мүбһәмлик вә фантазија тәләб едир»—дејәрди.

Низаминин «бәзәк» дедији шејә XIX әсрин философу Спенсер «дуз» демирми?!.. Инсанлар доғруну дада кәтирмәк үчүн она, дуз гәдәр олса да, јалан гатырлар. Низами бу «дуз»ун, өз тә'биринчә десәк, «бәзәјин» ме'јарыны да верир: «доғруја бәнзәјән јалан». Белә бир јаланы о, «јалана бәнзәјән доғрудан» үстүн тутур. Демәли, XII әсрин мәнзум романчысы әдәби јарадычылығы ејнилә әсримизин мәнсур романчылары кими анлајыр.

Китабын сонунда үзәриндә даһа әтрафлы дајаначағымыз Низами сәнәткарлығы мөвзусу бахымындан мараглы олан бу мүгәддимәдән сонра, шаирин Гафгаз һаггында вердији мә'луматларын «бәзәк» вә «һәгигәт» тәрәфләрини ајыра биләрик:

Искәндәр Низаминин идеализә етдији бир гәһрәмандыр. Тарихчиләр бу тарихи шәхсијјәтин Гафгаза кәлмәдијини сөјләмәкдә олсунлар; бу, Низамини Искәндәри әдәби бир сурәт олараг, буралара кәтирмәкдән сахлаја билмәз. О, бу барәдәки бүтүн мүхтәлиф рәвајәтләри мәмнунијјәтлә гәбул едир, чүнки бу, шаирә өз гәһрәманларынын башыны үрәкдән марагландығы рәвајәт вә һадисәләрдән һөрүлмүш бир чәләнклә «бәзәмәк» имканыны верир.

Низами мәһәббәтин, гадынлығын, көзәллијин, әдаләт, рифаһ вә сајыглығын ашигидир. Чаны гәдәр севдији јурдунун бу барәдә олан тарихи вә әфсанәви бүтүн хатирәләрини дә севир вә сәнәтиндә бу севкисинин ин'икасына һәвәслә јер верир. Дүнја фолклору, тарихи вә әдәбијјатындан она мә'лум олан һәр һансы көзәллији дә, өз

[1] Чинли түрк гызынын мачәрасы әтрафлы шәкилдә бу һиссәнин V фәслини тәшкил едән «Низаминин гадына мүнасибәти» фәслиндә вериләчәкдир.

сәнәт сүчкәчиндән кечирәрәк, севдији Гафгаза кәтирмәк Низами «бәзәкчилијинин» өзүнәмәхсуслугларындан биридир.

Ермәнистан вә Бәрдә һөкмдары олуб, көзәл Ширини өзүнә вәлиәһд тә'јин едән Мәһинбанунун әсл ады, Низамијә көрә Шәмирадыр. Бу адын, Нејнәванын (Ниневијанын—*ред.*) әфсанәләрә чеврилмиш краличасы Семираминин ады илә әлагәдә олдуғу ашкардыр. Шүбһә јохдур ки, хәјал илә һәгигәти бир-биринә гатмаг үсулуну мәһарәтлә тәтбиг едән сәнәткар, она мә'лум олмуш Семирами әфсанәсиндән илһамланмыш вә бундан севдији јурдунун кечмишини бәзәмәк үчүн истифадә етмишдир.[1]

Гәдим јунан мифолокијасында, бир рәвајәтә көрә Амасјада, башга бир рәвајәтә көрә, Дағыстанда, инди «Гызлар» адыны дашыјан бир јердә олдуглары гәбул едилән амазонлары, Низами јурдунун тарихиндә боллуг, абадлыг вә көзәллијилә танынмыш Бәрдәдә јерләшдирмишдир. Нүшабәнин тәмсил етдији «гадынлар сәлтәнәти» гәдим амазонлар әфсанәсинә верилмиш «јени бәзәк»дән башга бир шеј дејилдир.

Бәрдәдә, һәгигәтдә дә, бир «гадынлар сәлтәнәти» олмушдурму мәсәләси мүбаһисәләр доғура биләр. Лакин Мәс'удинин «Арранын Бағдады» вә Ибн һөвгәлин[2] «Реј вә Исфаһандан сонра, дүнјанын ән бөјүк бәрәкәтли вә көзәл јери»—дејә тә'риф етдикләри абад Бәрдәнин руслар тәрәфиндән талан едилмәси, әһалисинин гылынчдан кечирилмәси, көзәл гадынларынын әсир апарылмасы тарихи бир һәгигәтдир. Бу ганлы һәгигәти, әрәб мәнбәләри кими, ермәни гајнаглары да гејд едирләр.[3]

[1] Семирами, башга чүр десәк, Семирамис вә ја Семирамида—Дерхето илаһәсинин гызыдыр; көјәрчинләр тәрәфиндән бөјүдүлмүш вә тәрбијә едилмиш Семирами, әввәлчә Сурија һөкмдары Онун арвады олмуш, сонра ону Ассурија падшаһы Нин Оннндан алмышдыр. Икинчи әри өлдүкдән сонра, Семирами Ниневија тахтына чыхмышдыр.

Гәдим мүәллифләр Бабил шәһәринин тикилмәсини онунла бағлајырлар. Јалныз Ассур-Бабил абидәләрини дејил, Иран абидәләрини, һәтта Мисир еһрамларыны да она аид едирләр. Асма бағларын вә дағ јолларынын салынмасы да һәмчинин она мәнсуб едилир.

Семираминин ашигане мачәралары һаггында бир чох рәвајәтләр вә дастанлар вардыр. Бүтүн бунларын, јанлыш олараг, Ассур-Бабил мифолокијасындакы ешг илаһәси Истарла гарышдырылмасы еһтимал едилмәкдәдир.

[2] Һәр икиси X әср әрәб мүәллифләриндәндир.

[3] XII әсрин сонларына доғру Ширваншаһ Ахситан Мәнучеһр тәрәфиндән дәф едилиб вә сарај шаири Хаганинин бир гәсидәсиндә гејд олунмуш һүчумдан әввәл дә, мүхтәлиф чағларда руслар Азәрбајчана вә Хәзәр саһилләринә ганлы басгынлар етмишләр. Мәс'уди, Ибн Әл-Әсир вә башга әрәб тарихчиләринин вә ермәни тарихчиси Қаганкатватсинин заман-заман баш вермиш бу һүчумлар барәдә мә'луматлары, топлу олараг «Тарихдә Азәрбајчан-рус мүнасибәтләри» серијасында верилмишдир. («Одлу јурд», 1929-30-чу ил мәчмуәси). Русларын бу тәрәфләрә һүчумлары 880-чи илдән башлајараг, 909, 913, 943 вә 968-чи илләрдә тәкрар олунмушдур. Хүсусән 943 илдә Бәрдәнин тутулмасы вә гарәти илә баш верән һүчуму ермәни тарихчиси Қаганкатватси дә гејд етмиш вә вердији тәфсилатла

Јурдуну үрәкдән севән Устад онун башына кәлән фачиәләри, үстүндән јүзилләр кечсә дә, гәлбән јашајыр, онун ән зәрури еһтијач вә гајғылары илә марагланыр, јурдунун бүтүн ағрыларыны әдәби гәһрәманлары илә бәрабәр јашајыр вә чарәләрини онлара тапдырмагла өз вәтәндашлыг вә инсанлыг борчуну јеринә јетирмиш олурду. Бунун үчүндүр ки, Низами Искәндәри Гафгаза кәтирир вә бурада өз севдикләрилә дост етмиш, дүшмән сајдыглары илә вурушдурмушдур.

Көзәл кралича Нүшабәнин руслар тәрәфиндән гачырылмасы, бәлкә дә мүгәддәслијә гәсд етмиш дүшмәнин зүлмләрини көстәрмәк үчүн, фантазијадан ирәли кәлән шаиранә бир символдур. Фәгәт биз бу символу бизә јахын дөврдә, Хәзәр саһилләрини талан едән казак басгынларында да көрүрүк. XVII әср рус гарәтчиләриндән мәшһур казак Стенка Разинин оғурладығы «Иран шаһзадәси» илә олмуш мачәрасы мәшһурдур.

Дәрбәнд кечиди шималдан чәнуба доғру кечән тәһлүкәләрин тарихдә даими бир јолу олмушдур. Гәдим Иран вә ондан сонра әрәб хилафәти бурадан кечиб «Күлүстан» кими танынан Ширвана вә даһа ашағыда Арран, Муған, Иран Азәрбајчаны (гәдим Мидија), Ермәнистан вә Күрчүстана һүчумлар едән «чөллүләр»[1] вә хәзәрләрә гаршы мүбаризә апармалы олмушдур. Мәшһур Дәрбәнд диварлары да бу мүдафиә мәгсәдилә тикилмишдир. Тикилмәси Кәјаниләрдән Әнуширәвана аид едилән бу сәдди әрәбләр тә'мин едиб мөһкәмләтмишләр. Әрәбләрлә хәзәрләр арасында кечән дөјүшләр мәшһур «Дәрбәнднамә»дә тәфсилаты илә верилмишдир.[2] Низаминин әсәриндә «бәзәдилән» бу диварын «сәдди—Искәндәр» шәклинә дүшдүјүнү көрүрүк.

Гәдимләрдә аланларла хәзәрләрин етдији шимал һүчумлары, VIII вә IX әсрләрдән е'тибарән руслар тәрәфиндән едилмәјә башламышдыр. Бәрдәнин «Искәндәрнамә»дә тәсвир олунан фачиәси дә бу дөврдә баш вермиш ганлы һадисәләрин, Искәндәр дөврүнә гәдәр «тәгәддүм» етдирилән бир «бәзәји»дир; һәтта билаваситә Низаминин заманында баш вериб «Лејли вә Мәчнун»ун итһаф олундуғу Ширван шаһы Ахситан тәрәфиндән дәф олунан рус тәчавүзүнүн дә, шүбһәсиз, бу «бәзәк»дә мүһүм ролу олмушдур.

Низамидә рус ордусунун «мүттәфиги» кими, «Хәзәр»ләрдән вә «буртас»лардан бәһс олунур. Бу гејдә биз, IX әсрдәки рус һүчу-

амансыз русларын гадынларла ушаглары әсир көтүрдүкләрини ајдын шәкилдә билдирмиш вә беләликлә дә мүсәлман гајнагларындакы мә'луматы тәсдиг етмишдир.

[1] «Чөллүләр»дән мәгсәд, јәгин ки, гәдим Гыпчаг вадисинин алан, печенег вә с. кими көчәриләридир.

[2] Азәрбајчан түркчәси илә јазылмыш бу китаб Мирзә Казым бәј тәрәфиндән 1848-чи илдә Казан университети мәтбәәсиндә нәшр олунмушдур.

мундан бәһс едән әрәб тарихчиси Мәс'удидә олдуғу кими, шаир Хаганидә дә раст кәлирик.[1]

Рус басгынчылары илә мүттәфигләри—тарихин бүтүн дөврләриндә Дәрбәнд кечидини ашараг Гафгазы вә бу тәрәфини талан етмиш дүшмәнләрин бир дөврә сығышдырылмыш вә сон рус вәһшиликләри илә «бәзәдилмиш» бир символудур. Бунун мүгабилиндә Искәндәрин башчылығы илә рус тәһлүкәсинә гаршы дуран мүттәфигләр ордусу—мүхтәлиф тарихи дөврләрдә Шимал тәһлүкәсинә гаршы дурмуш вә бу күн дә мүбаризә етмәкдә олан халгларын тимсалыдыр. Шаир гаршылашан бу ики дүшмән гүввәни әсатир гаранлыгларына бүрүнмүш Искәндәр дөврү кими узаг бир дөврдә чарпышдырырса да, чәкдији табло вә јүрүтдүјү мүһакимәләрлә тәсвир етдији мүбаризәни јалныз өз дөврү үчүн дејил, бу күн үчүн дә актуал олан чох реал фикирләрлә чанландырыр. Шаирин рус сәркәрдәсинә дедиртдији Гафгаз сәфәринин чаһаншүмул әһәмијјәти вә Искәндәрин түрк дүнјасы илә Гафгаз мәсәләси вә рус тәһлүкәси арасындакы мүнасибәтә аид ирәли сүрдүјү һәрби вә сијаси мүлаһизә, нәһајәт, Гафгаза сохулан русларын бүтүн Јахын Шәрг үчүн бөјүк бир тәһлүкә олмасы, бу күн дә зеһинләри мәшғул едән әсас дүшүнчәләрдән бири дејилдирми?!

Көрүндүјү кими, әсас сијаси дүшүнчәләри бахымындан, Низами јетишдији јурдун кеополитик вәзијјәтиндән ирәли кәлән даими гајғылары баша дүшмүшдүр.

Шаирин өзүндән 800 ил сонракы нәсилләрә бу гәдәр чанлы олараг бағлајан шеј, шүбһәсиз, онун јетишдији мүһитлә иликләринә гәдәр бағлы олмасыдыр.

Тәшбеһ вә истиарәләриндә «ағ нефт» илә бу нефтдәки алышганлыға тез-тез мүрачиәт едән бир сәнәткарын, гәһрәманларына зијарәт верәркән онлара гырмызы шәраб сүзүб «гарачај гузусу»нун ејни олан «Булгар гузусу»[2] једирдән бир һекајәсинин вә ја көзәлин чәнәсини «Шәки алмасы»на бәнзәдән бир шаирин Азәрбајчан

[1] Мәс'уди көстәрир ки, Азәрбајчан вә Хәзәр саһилләрини талан едән руслар, онларын кечмәсинә шәраит јаратдыглары үчүн, әлә кечирәчәкләри гәнимәтләрин јарысыны хәзәрләрә вә'д етмишдиләр. Амма бу вә'динин әксинә олараг, хәзәр падшаһы мүсәлман хәзәрләрин гарәтдән гајыдан руслардан диндашларынын интигамыны алмаларына да мане олмамышдыр. Ејнилә руслар буртасларла булгарларын да һүчумуна мә'руз галмышдыр.

Ширваншаһ Әбул-Мүзәффәр Ахситана јаздығы гәсидәдә, рус һүчумуна ишарә едән шаир Хагани дә русларла хәзәрләрин мүттәфиг олдугларыны гејд едир. Белә ки, шаһа мүрачиәтлә јазыр:

Саһебмәрәзәнд рус-о-хәзран
Монкер шоде саһебәфсәранра

(Рус вә хәзәрләр хәстәләнибләр ки,
Тач саһибләрини инкар едирләр—*ред.*)

[2] Маһи-је тазе, морғ-е пәрвари
Бәрре-је ширмәст-е болғари

вә Гафгазла һисси, зөвг вә тәбиәтчә бағлылығына шүбһә етмәк олармы?!.

VI

НИЗАМИНИН РУСЛАР ҺАГГЫНДА ТӘСӘВВҮРҮ

Дуваличин Искәндәрә мә'луматындан:

Адамлыг көзләмәз бир кимсә русдан
Ки бәнзәр инсана јалныз бахышдан!

Низами

Хәзәр дәнизи саһилләринин, әввәлки фәсилдә верилән мә'луматлардан көрүндүјү кими, заман-заман рус гулдурларынын таланчы һүчум вә басгынларына мә'руз галмасы, бура әһалисиндә, шүбһәсиз, ганлы хатирәләр шәклиндә јашамышдыр. Низамидә тәсвир олунан Бәрдәнин гарәти вә Нүшабәнин әсир алынмасы илә бағлы вәһшиликләрдә, халг ичәрисиндә даим тәзә галан бу хатирәләрин ачы мә'насыны көрмәмәк мүмкүн дејилдир. Низаминин дөврүндә бу ачы хатирәләрин јени гүввә илә тәзәләнмәсини еһтимал етмәк лә јеринә дүшәрди. Мә'лум олдуғу үзрә, о дөврдә, Шаһ Ахситанын заманында, ширванлылар рус басгынчылары илә шиддәтлә дөјүшмүш Дәрбәнд вә Шабраны онларын гәсбиндән гуртардыглары кими, Бакы лиманында вә Ләнкәранда ашағыда јерләшән Сари лиманында 73 кәмидән ибарәт рус донанмасыны мәһв етмишдиләр. Ширван сарајынын рәсми шаири Хагани тәрәфиндән тарихи бир гәсидәдә тәсвир олунан бу дөјүш,[1] шүбһәсиз, гәдим рус вәһшиликләри барәдә ганлы хатирәләрин јаддашларда јенидән чанланмасына сәбәб

(Тәзә балыг, бәсләнмиш гуш
Сүддән мәст олан булгар гузусу—*ред.*)

«Бәрре-је ширмәст-е болғари». «Гарачај гузусу» Гафгаз ресторанларынын кахет шәрабы илә бирҝә верилән мәшһур кабабыны тәшкил етмәкдәдир. Бу Гарачајдан мәгсәд Шимали Гафгазда јерләшән бир түрк елидир; онунла гоншу олан Балкар түркләрилә бәрабәр јашамагдадыр. Бунунла ајдын олур ки, зәманәмиздә «гарачајлы» дејә таныдығымыз гузу, Низаминин дөврүндә «балкар сифәтилә анылырмыш.

[1] Хаганинин бу мәшһур гәсидәсиндән бә'зи бејтләри бурада гејд едирик:

Фәтһ-е то бе чәнк-е ләшкәр-е рус
Тарих шод асеман мәр анра
Рајат-е то рус-ра әла рус
Серсер шоде шах-зәмиран-ра
Пејкан-е шәһаб-рәнк чун аб
Атәш зәде див-ләшкәран-ра

олмушдур. Ејни заманда бу амилләрин тә'сирилә тәчавүзә мә'руз галан вә бундан даим сәксәкәдә олан халгын тәхәјјүлүндә рус ијрәнч вә горхунч бир шәкилдә тәсәввүр олунмушдур. Халг әдәбијјаты (фолклор) илә таныш оланлар, «див» адланан инсана бәнзәмәјән горхунч мәхлугларын, ән гәдим чағларда, бабаларымыза үстүн кәлмиш дүшмәнләрин нәсилдән-нәслә верилмиш кабусларындан башга бир шеј олмадығыны билирләр. Орта әср Шәрг әдәбијјатында ганлы изләр бурахан рус басгынчыларынын, бир образ олараг, нечә тәсвир едилдикләрини көрмәк, бизә, о заманкы «рус диви» һаггында бир тәсәввүр верә билир. Низамидә бу бахымдан марағлы материал вардыр. Бу материалдан чыхан нәтиҹәјә көрә, рус образы «пишик көзлү» (бу көзләр кичикдир вә рәнк е'тибары илә көјдүр), сары сачлы вә гырмызы үзлүдүр. Ичтимаи бахымдан ибтидаи бир мәрһәләдәдир. Дин е'тибары илә мәдәнијјәтдән чох узаг, јеканә танры тәсәввүрүндән мәһрум бир бүтпәрәстдир. Вәһши бир һәјат кечирир. Варлы гоншуларыны талан етмәклә кечинир. Бәдәнчә ири вә күчлүдүр. Тәчавүзкар, чәсарәтли вә дөјүшкәндир. Фәгәт силаһлары ибтидаидир. Биликдән мәһрумдур. Руслар елмсиздирләр. Чәсарәтләри чаһилликләри илә мүтәнасибдир. Једди тајфадан ибарәтдирләр. Сајча чохдурлар. Гоншулары Аланлар, Буртаслар вә Хәзәрләрлә каһ сүлһдә вә мүттәфиг, каһ да дөјүшдә вә дүшмәндирләр.[1]

Низами өз дөврүндә јашајан рәвајәтләрә әсасән, Искәндәр ордусу илә гаршылашан рус ордусундан бир гәһрәман образынын бизә там тәсвирини верир:

Дөјүшүн алтынчы күнүндә, рус ордусундан адама бәнзәмәјән див кими бириси мејдана атылараг, гаршысына чыхан бүтүн пәһләванлары мәғлуб едир. Силаһ батмајан вә күч чатмајан бу «див»и, Искәндәр, ишләтдији фәндлә өзү арадан көтүрмәк мәчбуријјәтиндә галыр вә јалныз бу әчајиб мәхлугун әсир едилмәсиндән сонра рус ордусу мәғлуб олур.

Тәкбашына бүтөв бир мүттәфигләр ордусуну горхуја салан бу дивин нечәлији илә марагланан Искәндәрә belә изаһат верирләр:

«Гаранлыг дијары»нын («Зүлмат») јахынлығында, јолу «түк гәдәр назик» олан бир дағ вармыш. Бурада «евләри» торпагдан олан «дәмир дөзүмлү» адамлар јашајармыш. Әсилләринин нә ол-

Дәр зәһре-је рус ранде зәһраб
К-әндахте јеглег-е пәран-ра
Јек сәһм-е то хезрвар бешкәст
Һәфтад-о-се кәшти әбтәран-ра

«Јығлыг» кәлмәсини Әли Әбдуррәсул, түркчә бир сөз олараг, «ох» мә'насында изаһ едир (Хагани диваны).

[1] Низаминин русларла гоншулары арасындакы мүнасибәтләр һаггындакы бу гејдләри тарихи мә'луматлара ујғундур.

216—11

дуғуну, нечә вә нәдән јарандыгларыны һеч ким билмәзмиш, үзләри гырмызы, көзләри көј имиш: гызаркән ширдән горхмајан бунларын бири бүтөв ордуја бәрабәр күчә малик имиш. Дөјүшә киришәндә, кишили-гадынлы бир баһадыра чеврилир, аләми хараб едирмишләр. Бунларын өлүсүнү һеч ким көрмәјиб, дириси дә чох аз тапылыр. (Онлар) чобанлыгла јашајырмышлар. Сатлыг маллары јалныз дәри имиш. Гара самур дәрисиндән башга дәјәрли бир шејләри јохмуш. Елә гара самур бунларын јериндән башга бир јердә тапылмазмыш. Гадын-киши һамысынын алнында, кәркәдан кими бир бујнузлары олмасајмыш, «чиркинлик бахымындан» үзләри ејнән русларынкына бәнзәрмиш. Јатмаг истәркән бунлар, бир ағача дырмашар, башларыны будаглар арасына сохар, бир див кими һәрәкәтсиз һалда јухуја кедәрмишләр. Белә асылы бир вәзијјәтдә кечә-күндүз јатармышлар («Чүнки шүурсузлуғун нәтичәси јухудур»). Руслар бирликдә кәләр, бу асылы дивә бахар, еһтијатла әтрафына доланар, ип вә зәнчир кәтириб ону бағлармышлар. Мөһкәм сарыдыгдан сонра, әлли адам чијин-чијинә вериб ону ағачдан чәкәрләрмиш. Јухудан ајылан див горхунч бир сурәтдә гызышар вә бағландығы зәнчири гыра билирдисә, әлли адамдан бирини дә сағ бурахмазмыш. Зәнчир мөһкәм вә гырылмаз олдугда, ону еһтијатла Русијаја кәтирирмишләр. Бу вәзијјәтдә сахланылан диви једирир, ичирир, кәнддән-кәндә, ев-ев кәздириб ону бәсләмәк үчүн верки топлајармышлар. Әждаһа кими даим зәнчирдә сахланылан бу гејри-ади варлыг бир вуруш олурдуса, бүтүн һиддәт вә гызғынлығы илә дүшмән үзәринә салынырмыш».

Һекајәтләрдәки гәһрәманларын өзүнәмәхсус кејфијјәтләри, гәһрәманын мәнсуб олдуғу мүһит вә чәмијјәтин характери барәдә тәсәввүр верир. Низами тәсвир етдији бу «рус диви» илә дөврүндә јашамыш һәмјерлиләринин рус һаггындакы тәсәввүрләринә, шүбһәсиз, тәрҹүман олмушдур.

Охучулар «Һәфт пејкәр» поемасындакы једди иглимдән олан једди көзәлин падшаһа һекајә данышдыгларыны хатырлајырлар. Бу һекајәләр, бир тәрәфдән ашиги мә'шуга мејлләндирән, дикәр тәрәфдән дә вүсал јолуну мин бир наз вә гәмзә мүшкүлләри илә долдуран новеллалардан ибарәтдир. Бир сыра әјләнчәләрлә долу олан бу хош вә мараглы һекајәләр ичәрисиндә јеканә горхунч вә ганлысы рус көзәлинин сөјләдији һекајәтдир.

Шаир гырмызы гәсри (күмбәзи) рус шаһзадәси үчүн ајырмышдыр. Гырмызы рәнк ганлылыг рәмзидир. Рус көзәлинин Бәһрам-Кура данышдығы ешг дастаны да кифајәт гәдәр ганлыдыр.

Бири вармыш, бири јохмуш; гызылы сачлы, мави көзлү бир рус шаһзадәси вармыш. Бу шаһзадә өзүнә тилсимли бир гала тикдирмиш вә о галадакы бир гәсрә чәкилиб јашамаға башламышдыр. Е'лан етмишдир ки, «ким тилсими гырыб, галанын гапысыны ачарса она кедәчәјәм». Көзәл шаһзадәнин вүсалына јетмәк үчүн бир

чох кәнҹләр өзләрини сынамышлар, амма галанын тилсимини гыра билмәјиб, гојулмуш шәртә көрә, шаһзадәнин әмри илә башлары кәсиләрәк гала диварындан асылмышдыр.

Күнләр кечдикчә, гала диварындан асылан башларын сајы он минләри кечмишдир.

Нәһајәт, бир шаһ оғлу фәдакарлыг әламәти олараг әјнинә гырмызы көјнәк кејмиш вә галаны алмаға гәрар вермишдир. Мәгсәдинин «ганлы» шаһзадәнин әлини дејил, башы кәсилән минләрчә күнаһсыз кәнчин интигамыны алмаг олдуғуну е'лан етдији үчүн, халг бу чәсарәтли адамын әтрафына топлашыр. Нәтичәдә гырмызы көјнәкли фәдаи тилсимли галаны алмаға мүвәффәг олур. «Гырмызы» кәнч «ганлы» каһзадә илә евләнир вә рус тахтына чыхыр. Бунун үчүн дә она «гырмызы чар» дејирләр.[1]

«Һәфт пејкәр»ин дикәр һекајәтләри илә бу һекајәт арасында, јухарыда дејилдији кими, чарпачаг бир фәрг вардыр. Бу, горхунч вә ганлы олдуғу һалда, о бириләр хош вә зәриф һекајәтләрдир. Охучулара нүмунә үчүн, бунлардан икисинин мәзмунуну ашағыда веририк:

а) Гара гәсрин көзәли һинд шаһзадәси Бәһрама бу һекајәти данышыр:

Чинин бир јериндә, заһирән һеч бир сәбәб јох икән, әһалиси гара кејинмиш вә бунун сәбәбини сөјләмәјән бир «сусмушлар шәһәри» («шәһри-хамушан») вармыш. Бу матәмли шәһәрин сиррини ачмаг үчүн бир падшаһ гијафәсини дәјишәрәк әһалијә гарышмыш вә таныдығы бир дост васитәсилә, арадығы сирри өјрәнмәкдән өтрү она көстәрилән бир сәбәтә отурур. Сәбәт дәрһал һаваја галхмыш вә ону көјдәки пәриләр дијарына кәтирмишдир. Бурада, падшаһы, пәриләр һөкмдары чох јахшы гәбул етмиш, шәрәфинә тәмтәраглы зијафәтләр дүзәлтмишдир. Бу кечәләрдә гонағы илә әслиндә ешгбазлыг едән пәриләр һөкмдары, тәһрик етдији кишилик одуну сөндүрмәк үчүн јатағына өзү кетмәз, чаријәләрдән бирини көндәрәрмиш. Бу минвалла кечәләр тәкрар олунармыш. Гырхынчы кечә бизим јерли бу көјлү пәридән әл чәкмәмәјә гәрар верир: «Һеч бир чаријәни гәбул етмирәм, јалныз сәни истәјирәм»—дедикдә, пәриләр һөкмдары: «бир анлыға көзүнү јум, һазырлашым»—дејир. Бизим гәһрәман севинчләр ичиндә көзүнү јумур, фәгәт ачдыгда өзүнү јердә, һәмән сәбәтин ичиндә көрүр.

Буна көрә, о да о бири «сусмушлар» кими гара кејиниб сүкута далмышдыр.

б) Сары гәсрин көзәли—икинчи иглим шаһзадәси бу һекајәти данышмышдыр:

[1] Чун бе сорхи бораг рандәндәш
Мәлек-е сорхчаме хандәндәш.

/Гызғынлыгла ат чапдығы үчүн
Она гырмызы кејимли һөкмдар дедиләр—*ред.*/

Һәзрәт Сүлејман илә арвады Билгејисин[1] әли шикәст, ајағы топал хәстә бир ушаглары вармыш.

Арвад әринә:

—Нә олар, Аллаһдан бу ушаға шәфа диләсәнә!—дејир.

Сүлејман бир кәлишиндә мәлејкә Чәбрајыла буну ачмыш, Чәбрајыл тәкрар кәлишиндә Аллаһын мәсләһәтини Сүлејмана билдирмишдир: «Атасы илә анасы һәгигәти чәкинмәдән е'тираф едәрләрсә, ушаг дәрһал јахшылашар!».

Бунун үчүн Сүлејман Билгејисдән сорушмушдур:

—Мәндән башга бир кишијә мејл едирсәнми?

Билгејис дејир:

—Сән һәм көзәл, һәм варлы, һәм дә ағыллысан. Даһа камил бир киши тәсәввүр етмирәм. Амма е'тираф едирәм ки, һәр һансы көзәл кәнчи көрәндә үрәјимдә бир арзу дујурам.

Анасы бу сөзүнү битирән тәки, хәстә ушаг голларыны ачараг—Әһсән, аначан!—дејир.

Бу дәфә дә арвад әринә мүрачиәт едир:

—Ди тез ол, инди дә сән һәгигәти сөјлә!

Сүлејман дејир:

— Сәрвәтим башымдан ашыр. Аллаһ мәни һәр шејдән еһтијачсыз етмишдир. Амма е'тираф едирәм ки, бири мәнә пул вә сәрвәт тәклиф едәрсә, рәдд етмәрәм.

Дәрһал ушаг: «Әһсән, атачан!»,—дејә јеримәјә башлајыр.

«Һәфт пејкәр»дәки дикәр дөрд һекајәт дә бу вә ја дикәр дәрәчәдә белә сәчијјәли хош шејләрдир. Һамысынын мәзмунуну, тәбии ки, нәгл едә билмәрик; сөз узанмыш олар.

Русијаја аид һекајәтдә, е'тираф етмәк лазымдыр ки, јашадығымыз күнләрин реаллығыны андыран бир хүсусијјәт вардыр: Јалныз чарлығын ганлы режимини тәмсил едән гәддар шаһзадә илә дејил, бу һекајәт, сөздә мәзлумларын интигамыны алмаг үчүн ајаға галхмыш икән, ишдә шаһзадә илә евләнәрәк, тахта чыхан кими гырмызы демагог образы илә дә бу чәһәти тәсдиг етмәкдәдир.

Һәрби гәһрәманларыны кәркәдан бујнузлу бир див, көзәллик шаһзадәсини дә минләрчә мә'сум кәнчин ганына баис бир гәддар шәклиндә тәсәввүр етдији русун симасы, Низаминин нәзәриндә «чиркин»дир («зешт»).

Кәркәдан бујнузлу гәһрәманы илә гара гәлбли көзәлини бир кәнара гојсаг белә, өзкәкүдәр шүарлар алтында өз мәгсәдләрини күдән демагог ингилабчысы илә дә, рус симасы, Низаминин заһир илә батинин аһәнкиндән доған көзәллик мәфһумуна көрә, чиркиндир.

[1] «Билгејис»и «Бәлгыз» кими охујуб бунун бир түрк ады олдуғуну һесаб едәнләр дә вардыр.

Искәндәрин етдији ики бөјүк дөјүшдән бири Мисирин зәнчиләрдән мүдафиәси, о бири дә Гафгазын руслардан хилас едилмәси үчүн апарылмышдыр.

Искәндәрин көрдүјү ишләри хүласә едәркән, Низами дикәр әмәлләри ичәрисиндә буну да гејд едир:

Зе соуда-је һенду, зе сәфра-је рус
Фору шостәм аләм чо бејт-ол-әрус.[1]

Чин императоруна јаздығы мәктубда, Искәндәр «атәшпәрәстлији арадан галдырдым, русларын да көкүнү кәсдим»—дејә өјүнүр:

Фору шостәм әз молк рәсм-е мәчус
Бәр авәрдәм атәш зе дәрја-је рус.[2]

Рус тәчавүзүнә мә'руз галмыш Гафгазын хәбәрини Искәндәрә кәтирән Дували исә басгынчылары бу сөзләрлә тәсвир едир:

Сетанәнд кешвәр, гошајәнд шәһр
Ке хаман-е хәлгәнд-о-дунан-е дәһр.

Һәме рәһзәнанәнд чун горк-о-шир,
Бе хан натәванәнд, бәр хун дәлир

Зе руси нәчујәд кәси мәрдоми
Ке чоз сурәти нистәш з-адәми.[3]

Түркчәси:

Бунлар деди шәһәр јыхар, јахарлар
Дүнјанын гәддары, алчаглар, хамлар.

Гурд кими јыртычы, вәһши вә хунхар
Јемәк вахты ачиз, ганлы вә гәддар

Адамлыг көзләмәз бир кимсә русдан
Ки бәнзәр инсана јалныз бахышдан.

[1] /Һинду гаралығындан, рус сарылығындан
Дүнјаны кәлин отағы кими тәмизләдим—*ред.*/

[2]/ Өлкәдән атәшпәрәстлик адәтини силдим
Русун дәнириндән атәш гопардым—*ред.*/

«Зәнчи» («зәнки») илә «рус» исимләри, Низамидә, чох һалларда синоним кими ишләнир. Шаир онлары мүтрүб, рәггас вә чалғычы ролунда көстәрир. Мәсәлән:

Че башәд мотреб-е зәнки-јо-руси
Нә шајәд кәрд әз-ин беһтәр әруси

/Әкәр зәнчи вә рус мүтрүбү оларса,
Бундан јахшы тој етмәк олмаз!—*ред.*/

[3] Бу бејтләрин франсызча тәрчүмәси Т. Б. Шармоунун 1828-чи илдә Санкт-Петербуругда чыхмыш «Expedi{ion d' Alexandre le Grand contre les Ruses» («Бөјүк Искәндәрин руслара гаршы јүрүшү» —*ред.*) әсәриндә верилмишдир.

Низаминин «Искәндәрнамә»синдән игтибас олунан бу китабын бөјүк бир гисми, Кәлкүттә нәшриндән Луи Шпитснакел тәрәфиндән—әввәлчә Русија Харичи Ишләр Назирлији нәздиндәки Шәрг Институтунун тәләбләриндән иди—тәрчүмә едилмишдир. Кәнчә јашында өлән Луидән сонра әсәри Шармоу тамамламышдыр.

V

НИЗАМИНИН ГАДЫНА МҮНАСИБӘТИ

Бир шәхс гадындыр дејә намәрд сајылмаз,
Намәрд она дерләр ки, онун гајғысы олмаз.

Дүнјада нә гәдәр аслан кими еркәк гадын вар
Еркәк сајылан чохлары вар ки, гадындырлар!

Низами

Дәрја гәдәр әнкин вә зәнкин илһамынын доғурдуғу гијмәтсиз әсәрләриндән Низаминин јетишдији мүһит илә әлагәсини ајдынлашдырмаг мәгсәди илә сечдијимиз мөвзулардан дөрд әввәлки илә мүгајисәдә, бу бешинчисинин мәсәлә илә бирбаша әлагәдар олмадығы дүшүнүлә биләр. Амма ашағыда көрәчәјимиз кими, «Хәмсә»-дә бәһс олунан мүсбәт гадын сурәтләринин дә һамысы Гафгаз, ја да түрк мөһүрүнү дашыјыр. Бундан башга гадынлығ һаггындакы Низами көрүшләринин дә, даһа чох Гафгаз вә түрк дүнјасынын өзүнәмәхсус һәјат тәрзи вә ән'әнәләриндән мајаландығы да көрүнмәкдәдир. Тәсвир етдији гадын образларындан ән гүввәтлиләри олан Ширин—ермәни, Нүшабә—бәрдәли (Азәрбајчан), чинли кәниз исә түркдүр.

Јазы силсиләсинин мәнтигини тә'мин етмәк үчүн, һәләлик бу гејдлә кифајәтләнәк; мүддәанын нә гәдәр һаглы олуб-олмадығыны исә, ардычыл дәлил вә материаллара әсасән охучу өзү мүәјјән едәр.

Низаминин әсәрләриндә иштирак едән гадынларын һамысында гејд олуначаг кејфијјәтләр вардыр: Шемирами (Мәһин-бану) Ерманистан, Муған вә Аррана һөкмдарлыг едән бир краличадыр. Бу гадынын идарә етдији мәмләкәтләр абад, халг да әмин-аманлыгдадыр. Сасани һөкмдары Хосровун севкилиси Ширин бу краличанын вәлиәһдидир. Иран шаһзадәсинә вуруддуғуну көрән Ширинә вердији өјүд, Шемираминин һөкмдарлыг һикмәтинин ән бөјүк әсасына нүфуз етмиш бир зәкаја малик олдуғуна сүбутдур: «шәхси ешгинә, амандыр, динини вә иззәти-нәфсини гурбан вермә! Чүнки бу, дөвләтимизин тәмәлини сарсыдар»,—дејир.

Бәрдәдәки «гадынлар сәлтәнәти» вә көзәл Нүшабә һаггында јухарыда данышылды. Бу сәлтәнәтдә һөкм сүрән рифаһ, әдаләт, хошбәхтлик вә көзәллији гејд етмәклә, шаир, икинчи дәфә, гадынлығын шәфгәт, гуручулуг вә сәадәт мәнбәји олдуғуну билдирмишдир.

Лејли Әрәбистан шәраитиндә гадынларын мә'руз галдығы һагсызлығa зәһирән бојун әјсә дә, әслиндә өзүнү севкилисинә фәда етмәклә сәссиз бир мүбаризә вә мәтинлик көстәрир.

Бизанслы Мәрјәмин симасында шаир һесаб үзрә әрә кетмиш, рәгибләринә гаршы амансыз, гысганч бир гадын образыны јаратмышдыр. Гадына мәнфи Шәрг мүнасибәтини бу гысганч арвадын дили илә билдирән шаир, бу ади гадын сурәтиндә дә өзүнә хас бир характер (сәчијјә) тәсвир етмишдир.

Ширини гысгандырмаг нијјәтилә Хосровун Исфаһандакы «көрүш еви»ндә тапдығы Шәкәр адлы јүнкүл гадына белә Низами бир фәзиләт вермиш, она позғунлуг ичәрисиндә исмәтини горуја билмәк кими јүксәк кејфијјәт бәхш етмишдир.

Чинли түрк кәнизи образы барәдә әввәл бәһс олунмадығы үчүн даһа әтрафлы мә'лумат вермәк истәрдик:

Искәндәр илк дәфә Чиндә оларкән Хаган тәрәфиндән она, шаирин «торк-е чини» адландырдығы бир чарија бағышланыр. Көзәллији илә бәрабәр бу «түркүн» һәм мусиги вә рәгсдә, һәм дә икидликдә маһир олдуғуну Искәндәрә билдирирләр. Гадынларда икидлији хошламајан Искәндәр бу көзәли гәбул едирсә дә, дәрһал унудур.

Гафгазда Искәндәрин ордусу илә Рус ордусу гаршылашыр. Тәһрәманлар нөвбә илә тәкбәтәк дөјүшә чыхырлар. Дөјүшүн бешинчи күнү Искәндәр ордусундан мејдана атылан намә'лум бир кәнч әввәл рум ордусунун бир чох үнлү гәһрәманларыны өлдүрмүш пәһләваны өлдүрәрәк гаршысына чыхан бир чох рәгибләри дә јерә сәрир; гаранлыг дүшәндә өзүнү танытмадан гәраркаһа дөнмүш вә орду ичиндә гејб олмушдур.

Ертәси күн рус ордусундан дөјүш мејданына инсана бәнзәмәјән див тәки бириси чыхыр. Силаһлы олмадығы һалда һеч бир зәрбә вә силаһдан гымылданмајан бу див, гаршысына чыхан бүтүн икидләри—кимисинин башыны үзәрәк, кимисинин гычларыны гырараг, кимисини ајаглары алтында әзишдирәрәк—мәһв едир. Искәндәр ордусуну горху бүрүјүр. Белә бөһранлы анда дүнән рус гәһрәманларыны бир-биринин ардынча јерә сәрәрәк әтрафы вәлвәләјә салан кәнч јенидән мејдана атылыр. Фәгәт кәнчин рус дивинә бүтүн гүввәси илә ендирдији зәрбәләрин һеч бир тә'сири олмур. Бүтүн күчү илә вурдуғу полад топпузлар белә дивин башына дәјәрәк парча-парча олурлар. Нәһајәт, кәнч илә див күләшмәјә башлајырлар. Күләшмә гүввәтдә мисилсиз олан дивин үстүн кәлмәси илә битир. Амма башындан дәбилгәси дүшән кәнчин көзәллик вә инчәлији илә мејдана чыхан гызлығына гыјмајан див ону өлдүрмүр—сачларындан тутараг рус гәраркаһына кәтирир.

Дөјүшүн једдинчи күнү Искәндәр өзү мејдана чыхыр. Ортада дајанмыш рәгибсиз рус дивинин бојнуна атдығы кәмәндлә ону јыхыб сүрүкләјир вә ордунун ичинә чәкәрәк бағлатдырыр. Рус диви һәбс едилир.

Дивин мәғлубијјәтиндән руһланан Искәндәр ордусу үмуми бир һүчум илә рус ордусу үзәринә јеријир. Мејдан мүһарибәси русларын мәғлуб олмасы вә баш команданы Гынталын әсир едилмәси илә битир.

Бу гәләбәдән сонра Искәндәр, адәти үзрә, һәрбдә гәһрәманлыг

көстәрмиш оланлара, дүшмән тәрәфдән олсалар белә, илтифат көстәрмәк үчүн, зәнчирләмиш олдуғу рус дивини һүзуруна кәтирир. Әл-голуну ачдырыр. Ону лүтф вә нәвазишлә јумшалтмаг истәјир. Әл-голу ачылан вәһши исә дәрһал гачыр, көздән узаглашыр. Гәраркаһдакылар бу әчајиб һәрәкәти өзләринә көрә јозмаға башлајырлар. Кими вәһшинин чөллүјә өјрәшдији үчүн өз сәһрасына говушмаг арзусунун үстүн кәлдијини, кими дә гојуб кәлдији һејванлары үчүн гәрибсәмиш олдуғуну һөкм едир. Искәндәр дә етдији һәрәкәтин шүбһәли нәтичәси барәдә фикрә далыр.

Һамы бу гәрибә һадисәни өзү үчүн тәһлил етмәкдә олдуғу заман бахырлар ки, див голлары арасында көзәл бир гыз кәлир. Чатарчатмаз бу әчајиб мәхлуг Искәндәрин гаршысында диз чөкүр вә көзәли она тәгдим едир.

«Ај гәдәр» көзәл олан бу гыз Искәндәри марагландырыр. Ону чадырына апарыр. Данышдырыр. Башына кәләнләри өјрәнмәк истәјир. Мә'лум олур ки, бу, Чин хаганы тәрәфиндән Искәндәрә һәдијјә олунмуш «түрк көзәли»дир. Падшаһын лагејдлијиндән сыхылмыш, вурушмаг гәрарына кәлмишдир. Бүтүн ордуну һејрәтдә гојан намә'лум кәнч бу имиш. Рус диви гыз олдуғу үчүн ону өлдүрмәмиш, апарыб руслара әсир етмишдир. Руслар ону һәбс етмишләр. Әтрафыны «чиркин сәсли вә чиркин сөзлү» руслар бүрүдүјү һалда ону тутан див тәкрар көтүрүб Искәндәрин јанына кәтирмишдир.

Гадынларда икидлији бәјәнмәјән Рум императорунун мүнасибәтини өз чәсарәти илә дәјишмиш бу гыздан, шаир «Искәндәрнамә»нин икинчи һиссәсиндә тәкрар бәһс едир: Искәндәр бу гәһрәман «түрк көзәли»ни вәзири философ Архимедлә евләндирир. «Чин түркүнүн һуснүнә» вурулан Архимед вәзифәсини јеринә јетирмәјәјә башлајыр; о дәрәчәдә ки, ахырда Искәндәр ишә гарышыр вә «ешг тәләсинә дүшмүш» философу ајылтмалы олур.

Гадынлыгда бөјүк Искәндәрин мүнасибәтини дәјишән мәрдлијин бу тимсалы илә јанашы, Низами гадынлыгда зәка вә гадынлыгда билијин даһа бир нүмунәсини вермишдир:

«Һәфт пејкәр»дә Бәһрам Курун ох атмагда мәһарәтиндән бәһс едәркән шаир, падшаһын хошладығы чинли түрк көзәли бир кәнизлә баш вермиш мачәрасындан да данышыр:

Күнләрин бир күнү Бәһрам мәијјәти илә бәрабәр ова чыхыр. Мухтәлиф әјләнчәләрлә кечән бу күндә падшаһ чохлу ов овлајыр. Бәһрам һәр кәсин тәгдирини газанмыш атдығы охлара, јалныз Фитнә адлы бу чинли кәнизин сојуг бир тәрздә сејрчи галдығыны көрдүкдә она:

—Бах, бир чејран кәлир, ону нечә истәјирсән вурум?—дејә мүрачиәт едир.

Чаријә:

—Бачарырсанса, дал ајағы илә гулағыны бир-биринә тик!—дејир.

Падшаһ, әввәлчә јајына кичик бир чынгыл дашы гојараг, һејванын гулағыны вурур; һејванчығаз арха ајағы илә кичишән гулағыны гашыјаркән, атдығы назик бир охла дәрһал ајағы гулагла бир-биринә дикиб гыза дөнәрәк:

—Нечәдир?!—дејә сорушур.

Мәғрур кәниз лагејд бир тәрздә:

—Бурада нә вар ки, бу, мәшгин нәтичәсидир!..—дејир.

Падшаһ гызын бу дикбашлығындан гәзәбләнәрәк ону јанындакы сәркәрдәләрдән биринә вериб:

—Көтүр, бунун ишини битир!—дејир.

Мәһкум гыз сәркәрдәјә јалвараг дејир:

—Мәни өлдүрмә, кизли бир јердә сахла. Көрәрсән, күнләрин бириндә падшаһын гәзәби кечәчәк, мәним һалыма ачыјыб мәни ахтарачаг. О заман саламат олдуғуму билиб севинәчәк. Бу севинчлә һәм мән хилас оларам, һәм дә сән газанарсан.

Сахландығы кизли јердә исә Фитнә јеничә доғулмуш бир бузову һәр күн ики-үч дәфә чијинләринә алараг кәзинмәји вә јашадығы евин нәрдиванлары илә галхыб-дүшмәји адәт едир. Бу минвалла хејли мүддәт кечир. Заман кечдикчә јашлы бир өкүзә чеврилән һејваны зәриф бәдәнли чаријә ејни чәлдликлә нәрдиванларла чыхарыб дүшүрәрмиш.

Күнләрин бириндә падшаһ һәмән сәркәрдәјә: «һајыф о чаријәдән!»—дејир. Бу хәбәри алан ағыллы чаријә һамиси олан сәркәрдәјә мәсләһәт көрүр ки, падшаһы олдуғу јерә гонаг чағырсын. Сәркәрдә бир бәһанә тапыб падшаһы дә'вәт едир. Сөһбәт әснасында, сәркәрдә ону шәрәфләндирмиш падшаһа фөвгәл'адә гүввәјә малик чаријәсиндән бәһс едир вә падшаһ һәмин чаријәни көрмәк истәјир. Бу заман чинли чаријә, адәти үзрә, бөјүк өкүзү чијинләринә алараг нәрдиванла јухары чыхарыр вә кәтириб дүз Бәһрамын гаршысында јерә гојараг падшаһа: «Күчүмү көрдүнмү?—дејир.

Падшаһ:

—Бәли,—дејир,—бу бир мәһарәтдир. Амма күч јох, јалныз мәшг нәтичәсиндә мүмкүндүр! Јә'ни кичик бир бузов икән бу һејваны чијинләриндә апармыш вә тәкрарланан мәшгләр сајәсиндә бу нәтичәни әлдә етмисән!..

Гыз чилвәләнәрәк: «Бизим өкүзә мәшг дејирсиниз, амма сизин кура мәшг дејәнләрә өлүм, еләми?!»—дејир.

Бу кинајәни ешидән падшаһ диггәтлә бахараг өз «түрк»үнү[1] таныјыр, онун өлмәдијинә севинир, дәрһал гачыб бојнуна сарылыр вә күл јанагларындан өпүр.

Мәшглә газанылмыш мәһарәтин дә гијмәтли олдуғуну гејд едән

---

[1] Шаһ тәшни-е торк-е ход бешенахт
Һенду-је сахт пиш-е у дәр тахт

/Шаһ өз түркүнүн ејһамыны таныды,
Барышыг һиндусуну она тәрәф чапды—*ред.*/

падшаһа һагг газандыран Фитнә, вахты илә ону гәзәбләндирмиш шылтаглығынын сәбәбини изаһ едәрәк дејир: «Падшаһым, көстәрдијиниз маһарәт фөвгәл'адә бир шеј иди, көјдә мәләкләр, јердә инсанлар о сәррастлыға һејран идиләр. Бүтүн көзләр о анда сизә гибтә вә һејранлыгла бахырды. Мән дә бу сәррастлыға мәфтун вә һејран идим. Јалныз сизи бәд нәзәрләрдән горумаг үчүн елә лагејд бир көркәм алдым!..»

Үзрүндә дә күнаһында олдуғу кими гүдрәт көстәрән бу инчә мәхлугу Бәһрам чаны кими бағрына басыр вә бу «күнаһкар» чаријәни јалныз бағышламагла кифајәтләнмәјиб ону өзүнә никаһламагла да хошбәхт едир.

Беләликлә, чинли чаријә һәм өзү гуртулур, һәм дә һамиси олан сәркәрдә мүкафата лајиг көрүлүр.

«Искәндәрнамә»дә дөврүнүн алим вә философларыны ачиз гојан гибти Мәрјәм һекајәти дә вардыр ки, өз сә'ји илә, муасир истилаһла десәк, автодидактик олараг јетишән бу алим гадын образынын сәркүзәштини бүтүнлүклә данышсаг, сөзү һәддән артыг узатмыш оларыг.

Низамидә кишиләр кими ата минән, вурушан, ејш-ишрәт ичиндә исмәт вә намусларыны, гијмәт вә шәрәфләрини горујан гадынлара анд чох чанлы вә шаиранә мисаллар тапа биләрсиниз. Амма шаирин тәсвир етдији ән көзәл, гүввәтли вә камил бир гадын образы, шүбһәсиз Шириндир. Бир тәрәфдән ән үлви севки илә Хосрова ашиг олан бу шаһзадә, о бири тәрәфдән дә гадынлыг шәрәфини уча тутан бир инсандыр. Ешгин вердији зәифликлә тәслим олма учурумунун та кәнарына гәдәр кәлән Ширин, ләјагәтинин, гадынлыг шәрәфинин вердији гүввәтлә сарсылмадан дајаныр, ашигиндән өзүнә гаршы бәрабәр мүнасибәт тәләб едир. Һәр һансы бир нормал гадында олдуғу кими, Шириндә дә ики дахили дујғу даими бир мүбаризәдәдир. Гадынлыг һисси илә севир, ашиг олур. Тәклијә гатланыр. Илләрчә көзләјир. Фәрһад кими фәдакар ашигә шәфгәт көстәрсә дә, әсл мәгсәдиндән дөнмүр. Дөзүмлүлүк сајәсиндә, мүгавимәт вә гејри-ади мәтинлији нәтичәсиндә истәдијинә истәдији шәкилдә наил олур.

Ешгдән ирәли кәлән бүтүн зәифлик вә изтирабларына бахмајараг, һәјатда намус принсипиндән әл чәкмәјән Ширинин өлүмү дә намусладыр. Әри Хосровун өлдүрүлмәсиндән сонра өзүнү өлдүрән Ширин һаггында, Низами «Шириндән башга бу дүнјада һеч кәс өзүнү башгасы үчүн өлдүрмәмишдир»—дејир.

Әринин өлүмүнә дөзмәјиб өлән гадынлар јох дејил. Фәгәт Ширинин һаггы вардыр: һеч ким бир башгасы үчүн бу көзәлликлә өлмәмишдир. О, әринин мәзары үстүнә дәрдини азалтмаг, ағламаг үчүн кедән јаслы бир гадын кими дејил, севкилисинә говушмаг үчүн јолланан хошбәхт бир кәлин кими кедир вә бу «кәлин отағындан» бир даһа чыхмыр.

Ермәни шаһзадәси Ширин—христиан, Иран падшаһы Хосров—атәшпәрәст иди. Гәрибә дејилми ки, гәдим Иран әфсанәсинин тәсвир етдији бу мәһәббәт, ејни чоғрафи әразидә чәрәјан едән даһа сонракы мәһәббәтләрин әсасыны еһтива едир: мәсәлән, халг ешг дастанларындан биринин гәһрәманлары Кәрәм—мүсәлман, Әсли дә христиандыр.

Мүхтәлиф милләт вә динләрә мәнсуб гоншулар арасындакы бөјүк бир ешг дастанлары дүнја әдәбијјатынын мә'лум мөвзуларындандыр.

Низаминин гадын һаггындакы көрүшләрини јаратдығы фәзиләтли гадын сурәтләринә көрә мүсбәт олараг мүәјјән етмәк мүмкүндүр. Фәгәт, Низами, бизчә, гадын азадлығы вә исмәти һаггындакы фикирләрини түрк көчәриләриндән гыпчаглар барәдә көзәл бир һекајәти илә анладыр:

Гафгаза кетмәк үчүн Чиндән һәрәкәт едән Искәндәр ордусу гыпчаг чөлүндә дүшәркә салыр. Искәндәр бурадакы гадынларын ачыг кәзәрәк кишиләрдән гачмадығыны көрүр. Әскәрләринин еһтијачындан еһтијат едән Император гонағы олдуғу мәмләкәт әһалисинин ирз вә намусуна тәчавүзә јол вермәмәк үчүн гыпчаг бәјләрини топлајыр. Онлара бөјүк илтифат көстәриб фикирләринин билдирдикдән сонра гадынларынын өртүлү кәзмәсини төвсијә едир: «Гадын дашдан, дәмирдән дә олса јенә гадындыр. Гадынын үзү өртүлү олмалыдыр»—дејир. «Үзүнү башгаларына көстәрән бир гадын нә өзүнү, нә дә әринин шәрәф вә һејсијјәтини горуја билмәз!»—дејә хәбәрдарлыг едир.

Чөллүләр падшаһын бу сөзләрини диггәтлә динләдикдән сонра, нә чаваб версәләр јахшыдыр? Гыпчаг бәјләри Искәндәрә дејирләр ки:

«Падшаһа итаәт едирик. Зати-алисинә сәдагәтли олмаға анд ичмишик. Әһдимиздә дајанмышыг. Фәгәт, үз өртмәк бу әһдә дахил дејилдир; чүнки бу, гыпчаг адәтинә ујғун кәлмир. Сәнин адәтин үз гапамағы тәләб едирсә, бизим адәт дә көз гапамағы тәләб едир. Башгасынын үзүнү көрмәмәк лазымдырса, үзү дејил, көзү гапамаг кәрәкдир. Падшаһ бизә гәзәбләнмәсин: үз өртүлсә, арxајамы бахылачаг?! Бизим кәлинләрин отағында јад бир кәс јохдурса, бу кифајәтдир. Падшаһым, сән кәл, бу халгын үзүнү нигаб илә кизләтмә! Даһа јахшысы будур ки, өртүјү өз көзләринә ас! Бир көз гапанарса нә ајы көрәр, нә дә күнәши! Һөкмдар нә әмр едәрсә, јеринә јетирмәјә һазырыг! Чанымызы белә истәсә, верәрик. Јалныз өз адәтләримиздән әл чәкмәрик!».[1]

---

[1] Бәли шаһ-ра чомле фәрман-бәрим
Вә ликән з-ајин-е ход нәгозәрим!

/Бәли, һамымыз шаһа итаәт едирик,
Амма өз адәтимиздән кечмәрик!—*ред.*/

Шәһәрли Иран—Бизанс мәдәнијјәтинин нүмајәндәси олан Искәндәр илә чөллү түрк мәдәнијјәтинин нүмајәндәләри олан гыпчаг бәјләри арасында кечән бу диалог сәһнәси, та 20—30 ил бундан әввәлә гәдәр түрк-ислам дүнјасыны күчлү шәкилдә мәшғул едән мүбаһисәләрә бәнзәмирми? Низаминин гыпчаглары бизим либерал дүшүнчәли ингилабчыларымызла ејни мөвгедә дејилдирләрми?!.

«Гадынын сачы узун, ағлы гысадыр». «Гадын тәбиәтән алчагдыр». Гадын әлејһинә дејилмиш бу фәрманлара Низамидә дә раст кәлирик. Фәгәт шаир бу типли икинчи дәрәчәли гәһрәманларынын дилиндән верир. Низаминин әсәрләриндә гадынлары ән чох писләјән дә гадындыр. Амма гысганчлыг оду илә әрини көзәл вә ағыллы рәгибинә вурулмагдан чәкиндирмәк истәјән бир гадын. Рәгиби Ширини әри Хосровун көзүндән салмаг үчүн бизанслы шаһзадә Мәрјәм, гадынлар һаггында бунлары сөјләјир:

«Гадынлар шејхләрә бәнзәрләр:[1] ичдән хәбис, чөлдән нәфисдирләр. Һеч вахт атда, гылынчда вә гадында вәфа ахтармазлар. Вәфа дејилән шеј кишидир. Гадына нечә е'тибар етмәк олар? Гадын дединми, мәрдликдән әл чәк. Кишиләр чох дүшүндүләр, дашындыларса да, һеч бир гадында дүзлүк тапмадылар. Гадынын сол бөјүрдән јарандығыны сөјләрләр, һеч әјридән дә дүзлүк көзләниләрми?».[2]

Бунлар рәгиблик вә гысганчлыг һисси илә сөјләнмиш сәфеһ сөзләрдир.

Низамидә гадын руһунун, мүасир Авропа әдәбијјатында да тез-тез раст кәлдијимиз, психоложи тә'сиринә дә тәсадүф олунур. Лејлинин әрә кетмәси хәбәрини ешидән Мәчнуна јахын адамлары бу сөзләри дејирләр: «гадын икиүзлү бир мәхлугдур; заһирән барышчы, дахилән савашчыдыр, дүшмән олурса дүнјаны јыхыр, дост олурса да чаны јахыр. «Ет!» десән истәмәз, «етмә!» десән чан атар. Сән кәдәрли икән о севинир, сән севиниркән о кәдәрләнир; бу һәлә јахшыларынын тәсвиридир, пisләриндән аллаһ сахласын!».

Лејлинин истәјәрәк дејил, зорла, јалныз заһирән әрә кетдијини ашкара чыхармагла, шаир гадынлар һаггындакы бу һөкмүндә дәгәти вә һаглы олмадығыны көстәрир.

[1] Низаминин бу тәшбеһи диггәтәлајигдир. Мә'лум олур ки, онун заманында да «ичләри илә чөлләри дүз кәлмәјән» шејхләр чох имиш.

[2] Шаирин гадын һаггындакы бу гүсурлу дүшүнчәләри бизанслыја сөјләтмәси һеч дә тәсадүфи дејилдир.

Ч. Диллин «Бизанс портретләри» адлы әсәринин русча тәрчүмәсинә (Москва, 1901) мүгәддимә јазан профессор М. Базаров, Москва чарлығында нәшр едилән «Пчела» журналындакы романдан тәрчүмә едилмиш бир һиссәдән гадынлар һаггында бу сәтирләри гејд етмәкдәдир:

«Алчаглыгларын башланғычы гадынлардыр. Һамымызын һәлакына сәбәб олан онлардыр. Гадынын һаким олдуғу евә јазыг; јазыг о кишијә ки, гадынын сөзүнә гулаг асыр».

Низами гадынлара шамил едилән писликләрин онлара фитрән хас олмадығына, кәсб едилмиш бир чәһәт олдуғуна инаныр вә бу гәнаәтини әри Хосровун мәзары башында өзүнү өлдүрән Ширин һаггында јаздығы бу сөзләрлә билдирир:

«Афәрин Ширинә вә онун ширин өлүмүнә! Афәрин чан вериб чан алмасына! Ешг үчүн белә өлмәк лазымдыр. Чанана белә чан вермәк кәрәкдир. Һәр гадын олан намәрд дејилдир. Әсил гадын—арсыз кишидир. О гәдәр гадынлар вар ки, аслан кими кишн, о гәдәр кишиләр вар ки, гадына тајдырлар!».[1]

«Бу сөзләри шаир XII әсрдәми јазмышдыр?»—дејә һејрәт едирсиниз?.. Етмәјин! Чүнки шаир 800 ил әввәл јашамышса да, бу сөзләри түрк ән'әнәләриндән, Гафгаз шәраитиндән илһам алараг јазмышдыр.[2]

[1] Нә һәр ке зән бовәд намәрд башәд!
Зән ан мәрд-әст к-у бидәрд башәд!

Бәса рә'на зәна к-у ширмәрд-әст,
Бәса мәрда ке ба зән дәр нәвәрд-әст!

Низаминин бу бејтини Фирдовсинин бу мәшһур бејти илә мүгајисә един:

Зән-о-әждаһа һәр до дәр хак беһ
Зәмин пак әз-ин һәр до напак беһ.
(Гадын да, әждаһа да һәр икиси јерә кирсә јахшыдыр. Јер үзү бу ики мурдарда тәмиз олса јахшыдыр!»—*ред.)*

[2] Әлишир Нәваијә һәср олунан јубилеј мәчмуәсинин 19-чу сәһифәсиндә (Алишер Навои, Москва-Ленинград, 1946. Русча мәчмуә) јазылмыш сәтирләрин бурада верилмәси һеч дә јерсиз олмаз: «Мүасири олдуғу Иран вә әрәб дүнјасы илә мүгајисәдә, монгол-түрк дүнјасынын гадына даһа јүксәк бир јер вердијини гејд етмәк кәрәкдир!» «Исламијјәтин башланғычы вә гадын» адлы әсәриндә мәшһур шәргшүнас вә тарихчи Бартолд, VIII әсрдән тутмуш XV јүз илә гәдәр, Орхон абидәләри вә «Дәдә Горгуд дастанлары» кими мәнбәләрә әсасланараг гадынын түрк дүнјасындакы јүксәк мөвгејини көстәрән бир чох мисаллар вермишдир. Бу мисаллары биз А. Ј. Јакубовскинин «Гызыл Орда» адлы әсәриндә дә көрүрүк. XV јүзилдә Кичик Асијанын шәргиндә, башга сөзлә десәк, Азәрбајчанда јазылдығы тәхмин олунан «Дәдә Горгуд» һекајәләриндә халг гәһрәманлары илә бәрабәр чалышан вә һәрби јүрүшләрдә кишиләрлә бирликдә мүһүм рол ојнајан гадынлара да раст кәлирик.

МӨВЗУЛАРДАН ЧЫХАН НӘТИЧӘ

Фарсчылығы јох онун,
Түрклүјә чох бағлыдыр.
Гафгаз дејә зөвг алыр,
Русдан чаны дағлыдыр.
Көзәл гадын типләри;
Ја түрк, ја гафгазлыдыр.
Шүбһәсиз јохдур ки, о,
Бир азәрбајчанлыдыр.

М. Ә. Р.

Тәһлил етдијимиз мөвзуларын сајыны артырмаг истәсәјдик, Низамидә бәһс етдијимиз беш мәсәләјә, һәр шејдән әввәл, «Низамидә актуаллыг» фәслини әлавә едәрдик. Шаирин јашадығы мүһитлә гәлбән бағлы олдуғу, бу бөлүмдә дә, бир сыра мараглы чәһәтләри илә мејдана чыхарды.

Низамидә актуаллыг ајрыча бир мөвзу тәшкил едә билмәз. Ади фикирләрини белә әфсанәләрлә һекајәтләрин, тәмсилләрлә тәшбеһләрин рәмзи дили илә сөјләмәји севән шаир һеч бир заман, мүасир терминлә десәк, бир публисист мөвгеји тутмамышдыр. Бунун үчүн дә, Низамидә «актуаллыг», јалныз «гиссәдән һиссә» чыхармаг типли бир «гүриз» (гачмаг) шәклини алмышдыр.

Әсәрләринә јаздығы итһафлар васитәсилә, шаирин мүрачиәт етдији һөкмдарлара јурдсеверлик барәдә өјүдләр вердијини билирик. Бунлардан башга, онун тарихи шәхсијјәтләрдән бәһс едәркән, заманындакы мөвге вә игтидар саһибләринә мүрачиәтлә, бир нечә мисрада јол көстәрдији дә көрүнүр. Мәсәлән, Искәндәрин јанында Әрәсту (Аристотел) кими философ бир вәзир олдуғуну гејд едәркән, шаир, дүнјада мүвәффәг олмуш падшаһлары, ардычыл шәкилдә көздән кечирир вә һамысынын јанында бир ағыллы вәзир көрүр: Сәлчуги Мәлик шаһ, Гәзнәви Маһмуд, Сасани Әнуширәван кими... Бунунла да шаир мүасирләрини ајыг салмаг истәјир.

Низамијә көрә, падшаһын јанылмаға вә сөзүн там мә'насы илә, сарсылмаға һаггы јохдур. Бунун үчүн дә јанында ағыл, тәдбир, рә'ј вә вичдан саһиби олан бир вәзирә еһтијачы вардыр. *Мәним вә сәнин ајағымыз бүдрәјә биләр, амма падшаһынкы бүдрәмәмәлидир; јохса дөвләтин башы дөнәр.*

Актуаллыға аид «Низами көрүшләриндән», шаирин мәмләкәт вә јурда олан һисси бағлылығыны көстәрән ән чанлы мисал Бәрдә һаггында јаздығы парчадыр.

Азәрбајчанын вә јахуд, даһа дәгиг десәк, Арранын, танынмыш мәркәзи Бәрдәнин тарихи зәнкинлик вә абадлығына даир рәвајәтләрдән бәһс етдији әснада, Низами ичини кәмирән бир әзабла өзүнү сахлаја билмир: јурдунун сәфил бу күнүнә нәзәр салараг, бунлары јазыр:

—«Инди ора хараба бир сарај тә'сири бағышлајыр. Чичәкләр тамамилә солмуш, нә нардан, нә нәркиздән әсәр галмамышдыр. Гуру отла батаглыгдан башга, инди орада һеч нә көрмәзсән!».

—Нә үчүн?!..

Бу суал, мә'лум олур ки, шаирин јурдсевәр зеһнини раһат бурахмыр. Гәлби ағрыдан бу суала о, дөврүнү амансыз сурәтдә тә'нәләјән мисраларла чаваб верир:

—«Чүнки о јашыллыглар тохумдан дејил, әдаләтдән битмишди!...»[1]

Фәгәт шаир «бу күн»дән кәдәрләнсә дә, «сабаһ»дан үмидсиз дејил: о мәдәнијјәт јенидән дирчәлсә, буралар әввәлкиндән дә абад олар. Шаир өјүдүнү дөврүнүн падшаһыны ајылтмалы бу сөзләрлә битирир: «Падшаһ башга мәшғулијјәтләрдән әл чәксә, бура јенидән чанланыб көзәлләшәр».

Мәмләкәт вә јурд гајғысы илә чырпынан шаирдә әсринин тәәссүбү вардыр. «Гиссәдән һиссә» чыхаран «гүриз»ләриндән бириндә, шаир, бу һиссијјатына сәрбәстлик верир—чағдашларынын јахшы мүсәлман олмадыгларыны шиддәтлә гамчылајыр.

Гиссәни биз дә билирик: Сасани падшаһы Һөрмүз, көзүнүн ишығы, бирчә оғлу Хосровун, нисбәтән әһәмијјәтсиз бир күнаһ үстүндә, әдаләт јерини тутсун вә башгаларына ибрәт олсун дејә, шиддәтлә чәзаландырыр. Бу һадисәни данышаркән, Низами, көзләнилмәдән, сөзү тарихдәки атәшпәрәстлик вәзијјәтиндән, заманындакы мүсәлман керчәклијинә кечирир: дөврүндәки әдаләтсизликдән, «мин күнаһсызын ганы төкүлдүјү һалда, бир залымын бурну ганамалығындан» алышан шаир, гәдим дөврдәки «кәбрлијә» гибтә едир: *«онлар кәбр иди, биз мүсәлманыг. Кәбрлик о исә, мүсәлманлыг һансыдыр?!»*—дејә ағыр кинајә дашыны заманәсинин әдаләт јолундан дөнмүш үзүнә чырпыр.

Әдаләт—шаирин Танрыја тапындығы кими мүгәддәсләшдирдији бир идеалдыр. О, бу идеалынын керчәкләшмәсини истәјир; онун бу күн дејилсә дә, сабаһ керчәкләшәчәјинә инаныр. О, инандығы бу идеалын «кечмишдәки өрнәјини» нәзмә чәкир. «Искәндәрин идарәси» поетикләшдирилмиш кечмишдән бир өрнәкдир.

Азәрбајчан вә Гафгаз шәраитиндә јетишмиш мүсәлман Низами, һиссијјат бахымындан, халис бир түркдүр. Елә бу кифајәтдир ки, түрклүјү севдији үчүн бүтүн варлығы илә бағландығы әдаләт идеалыны «түрк дөвләти» шәклиндә тәсәввүр едир: «адил олмајан, түрк дә ола билмәз!»—дејир.

Руһән бу дәрәчәдә түрк олан шаирин, заманындакы данышыг

---

[1] Һәмана ке ан ростәниһа-је чост,
Нә әз дане, әз дамән-е әдл рост.

Тохумдан саимајын битмишди күлләр,
Әдаләтдән көјәрмишди о чөлләр!

дили, шүбһәсиз, түрк дили иди. Јухарыда охучуларымызла бәрабәр көздән кечирдикләримиздән башга, бу фикри гүввәтләндирән бир-ики дәлил дә вардыр.

Чинли түрк хаганынын Искәндәрә бағышладығы бир шаһин гушундан бәһс едәркән, Низами, «Тоғрул» адлы гушлар шаһы бир шаһин ки, султанлыгда Тоғрул кими камил иди» дејир.[1]

Маһмуд Кашғаринин «Диван-у луғат-ит-түрк»үндә бир киши ады олан Тоғрулун, һәм дә «мин газ өлдүрүб бир дәнәсини јејән јыртычы бир гуш» демәк олдуғуну көрдүкдә, јалныз гуш илә султан адларын арасындакы чинасын мә'насыны дејил, еіни заманда устадын түрк дилинә нә дәрәчәдә вагиф олдуғуну да өјрәнирик. Низами, түрк олмалары бәлли олан аллаһлардан бир сүваријә, хүсуси исим олараг, Гарынча адыны верир. Бу исим фарсча гаршылығы олан «мур» сөзү илә бир чинас да јарадыр.[2]

Ики дил арасындакы өзүнәмәхсуслуға әсасланан сәнәтиндәки бу инчәликләрә нәзәр салдыгда, фарсча јазан Низаминин, түркчә данышдығыны иддиа едәнләр һеч дә фантазијаја ујмуш сајыла билмәзләр.

Мәгсәдимиз тәһлил едилмиш мөвзулардан бир нәтичә чыхармаг иди; бирдән өзүмүзү чәкилмә һалында олан бөјүк сәнәт үммаңынын мә'на сәдәфләри илә долу дәринликләринә далмыш көрдүк. Бу мә'на инчиләри илә долу сәнәт сәдәфләриндән сечә билдикләримизи топлајараг, бир ан әввәл, өзүмүзү нәтичә саһилинә атмағы лазым билдик; јохса мәнимсәнилмәси мүмкүн олмајан бу чошғун үмман, јени габарма далғалары илә бизи дә, сечдијимиз «нәтичә сәдәфләри»ни дә алыб апарарды.

(Аллаһ) бәрәкәт версин ки, Низами мөвзуларындакы сәнәт вә һикмәт үнсүрләри үзәриндә фикир јора-јора етмиш олдуғумуз чәһд, бөјүк үмманын бу чәкилмә вә габармалары өнүндә, аз да олса, маневр едә билмәјимизә имкан верди. Беләликлә, бу чан гуртаран дәстәјә сөјкәнәрәк тәһлил етдијимиз мөвзулардакы үнсүрләрә әсасән әлдә етдијимиз нәтичәни јенидән габаран Низами дәрјасына вермәдән, бурада охучуларымыза тәгдим едирик:

Фарс тәәссүбүнә јабанчылығыны, түрк севкисини, Гафгаза бағлылығыны вә јетишдији мүһитин тарихи дүшмәнинә нифрәтини, нәһајәт гадына бәсләдији еһтирамлы мунасибәтини нәзәрә алараг, «Иран» ады алтында анылан Јахын Шәрг әдәбијјатына һаким, бөјүк шаир Низаминин азәрбајчанлы бир түрк даһиси олдуғуну, артыг, шүбһәсиз, һөкм едә биләрик.

---

[1]Тоған шаһ-е морған-о-Тоғрол бе нам
Бе солтани әндәр чо Тоғрол тәмам.

[2] Гәрәнчә чо дид анченан дәст-е зур
Сепәр бәр кәфт духт чун пәр-е мур

(Гарынча елә ки, о күчлү әли көрду
Галханы гарышга ганады кими чијнинә тутду—*ред.*)

ДӨРДҮНЧҮ ҺИССӘ

Низамидә сәнәт вә идеолокија

Е'тибардан дүшүрдүм чадулары сеһримлә
Мәләкләри чашдырдым сәнәтимлә, ше'римлә

Низами

I

НИЗАМИ ШЕ'РИНИН ӨЗҮНӘМӘХСУСЛУҒУ

Тәбим гадын дејилдир, атәши өзүндәндир,
Бакир икән о догур, Мәрјәм әјарындадыр.

Низами

Һәјатындан бәһс олунаркән көстәрилдији кими, Низами, шәргли-гәрбли бүтүн тәдгигатчыларын фикринчә, классик Иран әдәбијјатында сәнәтин ән јүксәк зирвәсинә галхмыш бир устаддыр. О, ешг дастаны илә поема јазмагда ислам шәргиндә тајы-бәрабәри олмајан бир шаирдир; әдәбијјатын бу нөвүндәки јарадычылыг һаггы һәр кәс тәрәфиндән танынмыш бөјүк сәнәткардыр.

Тәдгигатчылар «Хосров вә Ширин» вә «Һәфт пејкәр» мүәллифи Низаминин ешг дастаны јазмагда рәгибсиз олмасында јекдилдирләр. Һеч кәсә бу өлчүдә вә бу бичимдә бир дастан јазмаг нәсиб олмамышдыр.

Бу дастанларын гәһрәманлары олан Хосров илә Бәһрамын мачәраларыны Фирдовси дә гәләмә алмышдыр. Фәгәт Низами онларын бүтүн һәјатлары илә дејил, јалныз ешг мачәралары илә марагланмышдыр; буну да Фирдовсидә олмајан бир кенишликлә вә өзүнә хас бир јениликлә јазмышдыр. Әслиндә, Низами сәнәткарлығынын әсаслы кејфијјәтләриндән башлычасы бу јениликдир. Шаир хедилмиш јолла јеримәјиб өзүнәмәхсус јол ачмағы әсас шүары етмишдир. Нечә ки, белә дејир: «Алимин /јә'ни Фирдовсинин/ сөјләмиш олдуғуну бир даһа демәди, чүнки тәкрар јахшы дејилдир; «ешгбазлыг» саһәсиндән галан һиссәдә газиләрин гылынчы кими кәскин сөзләр ишләтдим».[1]

[1] Нәгофтәм һәр че дана гофт әз ағаз
Ке фәррох нист гофтән гофте-ра баз

Дәр ан чози ке манд әз ешгбази
Сохән рандәм чо тиғ-е мәрд-е ғази

«Хосров вә Ширин» поемасынын мүгәддимәсиндән көтүрдүјүмүз бу бејтләр «Искәндәрнамә»нин башланғычындакы бу бејтләри дә әлавә едәк:

«Сөзү бир кәлин кими бәзәјән туслу алим /јә'ни Фирдовси/ бу «намә»дән /јә'ни «Искәндәрнамә»дән/ бәһс етмишсә дә, дејилмәли бир чох шејләри дејилмәмиш гојмушдур. Чүнки тарихдәки бүтүн һадисәләри јазсајды, дастан һәддиндән чох узанарды. Зөвгүнә јатмајанлардан сәрфнәзәр етмәклә, о, јалныз зәрури сајдыгларыны гејд етмишдир. Һалваны тәк јемәк адәт олмадығындан, беләликлә, дастанын бир гисмини дә достлар үчүн сахламышдыр».[1]

Низами бу әгидәдәдир ки, «Искәндәрнамә»ни дә /Фирдовсинин тохундуғу фатеһлик мөвзусуну да еһтива етмәклә/ јени бир тәрздә, «Шаһнамә»ни тамамлајачаг шәкилдә гәләмә алмышдыр.[2]

«Хәмсә»јә дахил олан поемалар «мәснәви» адланан мүстәгил гафијәли бејтләрлә јазылмышдыр. Фирдовсинин әсәри дә бу шәкилдә јазылмышдыр. Фәгәт «Шаһнамә» тимсалында анчаг гәһрәманлыг мөвзуларына, башга сөзлә, епик әсәрә мүнасиб сајылан бу форма, Низамидә дидактика вә лирикаја да угурлу тәрзә тәтбиг олунмушдур. Бунун үчүндүр ки, Низами мәснәвичилијин маһир јарадычыларындан ән бөјүјү кими гәбул едилмишдир. Чүнки јухарыда гејд олундугу кими, дастан дилинә лирик вә емосионал бир чалар бәхш етмишдир.

Исламдан сонракы түрк әдәбијјатынын әсасларыны шәрһ едән М. Фуад Көпрүлү дә, Низамидән әввәл мәснәви јазанларын мөвчудлуғуну вә бу формада мүхтәлиф мөвзуларын ишләндијини гејд етмәклә бәрабәр, Низаминин бу тәрздә јениликчи олдуғуну ашағыдакы чүмләләрлә тәсдиг етмишдир: «...һиссијјатынын риггәт вә дәринлији, ифадә тәрзинин поетиклији вә зәрифлији е'тибары илә һәгигәтән мисилсиз бир шаир олан Кәнчәли Низами, сонралар, «Пәнч-кәнч» үмуми алтында бирләшдирилән беш мәснәвиси илә сәләфләрини өтүб кечәрәк бу јолда бир чох

[1] Мәкәр кәз пеј-е дустан-е туше кәрд
Ке һәлва бе тәнһа нә-бајест хвәрд

[2] Незами ке дәр реште гоуһәр кешид
Гәләмдидеһә-ра гәләм дәр кешид

Нәјасофте дорри ке дәр кәнч јафт
Тәразује ход-ра сохәнсәнч јафт

Шәрәфнаме-ра фәррохавазе кәрд
Һәдис-е коһән-ра беду тазе кәрд.

/Низами ки, сапа көвһәр дүздү,
Гәләмә алынмышларын үстүндән гәләм чәкди.

Хәзинәдә дешилмәмиш инчи тапдыгда,
Тәрәзисини сөз гошан көрдү.

«Шәрәфнамә»ни хош сәдалы етди.
Көһнә әһвалаты онунла тәзәләди—*ред.*/

хүсусијјәтләр көстәрмиш вә әввәлки шаирләри аз гала унутдурмушдур. Әввәлки мәснәвиләрдә әлфаз вә гафијәјә, тәртибә, әдаја бөјүк бир е'тина едилмир, јалныз, һекајә илә кифајәтләнилирди. Низами исә форма вә мәзмунда олан бу гүсурлары арадан галдырмагла јанашы, тәһкијәдә дә даһа артыг гүввәт вә усталыг көстәрмиш, бир сөзлә, бу тәрзә ән мүкәммәл бир шәкил вермишдир».[1]

«Мәснәви јазанларын шејхи» дејә анылан Низами, әдәбијјатын башга нөв вә жанрларында да өз гүдрәтини исбат етмиш бир устаддыр. Гәсидәләри, мөвзу е'тибарилә, классик мәдһләрә бәнзәмәмәклә јанашы, форма вә сәнәткарлыг бахымындан онларын ән парлаглары илә мүгајисә едиләчәк бир сәвијјәдәдир. Һ. Даниш, Низаминин «Сәрамәдани-сүхән»ә дахил етдији бир гәсидәсиндәки әзәмәт вә аһәнки «горхунч бир фыртына гопдуғу әснада ешидилән көј курултусуна» бәнзәдир: «вәзн кәлмәләр вә һәрфләр илә инсан гулағында әждаһа нә'рәси кими сәсләнир.[2]

Гәсидәдә бу гүдрәти көстәрән шаирин гәзәлләри дә көзәл вә нәфисдир. Низами гәзәлдә дә өзүнә мәхсус бир үслуб вә кејфијјәтә маликдир. Шаир мөвзу е'тибары илә гәзәлдә дә она хас олан идејалылыға садиг галмагла јанашы, форма бахымындан да јениликләр нүмајиш етдирмишдир.

Мә'лум олдуғу кими, гыса, адәтән 5 вә ја 7 бејтдән артыг олмајан лирик бир парчадан ибарәт олан гәзәлин бејтләри арасында, мә'на бахымындан мәнтиги бир бүтөвлүк ахтарылмаз; һәр бејт өзлүјүндә мүстәгил бир фикир ифадә едир. Низаминин гәзәлләриндә исә, Бертелсин дә гејд етдији кими, бејтләри бир-биринә бағлајан мәзмун бүтөвлүјү вардыр. Белә ки, Низаминин гәзәлиндән көтүрүлән бир бејт, тәкбашына, дикәр бејтләрдән ајрылыгда мүстәгил бир мә'на ифадә етмәз. Онун гәзәлләри өзлүјүндә үзви вәһдәт тәшкил едән әсәрләрдир.

Низами дөврүнүн мисилсиз бир һекајәтчисидир. Онун һекајәләриндә мүасир романчылыға мәхсус кејфијјәтләр вардыр. Онун јазмыш олдуғу поемалар һәр һансы маһир режиссор вә рәссама мүасир кино үчүн нөв вә тәхәјјүл бахымындан зәрури олан ән парлаг мөвзу вә материаллар верир. Низами јарадычылығында «Мин бир кечә» нағылларындакы Шәрг фантазијасы илә мүасир Авропа әдәбијјатындакы «образ» мәфһумунун реалистлији чулғашыр. Шаир әлиндәки материаллар үзәриндә ишләјәрәк, әдәби образларыны стилизә етмәји бачарыр. «Гыса бојлулары узадыр; һәддиндән артыг бој атмыш узунлары исә гысалдыр».[3]

[1] М. Ф. Көпрүлү, Түрк әдәбијјаты тарихи, сәһ. 208—209.
[2] «Сәрамәдан-е сохән». «Мәләк-әл-мулук» гәсидәси, сәһ. 283.

[3] Анке кутаһ чаме шод чәсәдәш
Кәрдәм әз нәзм-е ход деразгәдәш

Анче будәш дерази әз һәд биш
Кутәһи дадәмәш бе сән'әт-е хиш.

216—12

Низаминин әдәби образы нечә анладығына јухарыда бир мүнасибәтлә тохунмушдуг. «Доғруја бәнзәр јалан» адландырдығы бу реализмдән, бә'зән гәләмә алдығы мәсәл жанры васитәсилә керчәк олмајан һадисәләрдән бәһс етдији заман белә, шаир инчә бир ишарә илә охучуларыны ајыг сахламағы унутмур: Ширинин Хосрова бағышладығы «Шәбдиз» адлы гара атын гара дашдан дүзәлдилмиш бир ајғыр һејкәлинә сүртүнәрәк һамилә галмыш мадјандан доғулдуғу барәдә рәвајәти нәгл едәркән, мәсәлән, «Бу бәһси тез гуртараг, јохса о бири сөјләдикләримиз үчүн дә шүбһә ојанар»—дејир. Вә ја Фәрһадын өләркән әлиндән атдығы күлүнкүн нар чубуғундан олан сапынын јаш торпаға батыб чүчәрдијиндән вә бүтөв бир ағача чеврилəрәк нарла долдуғундан данышанда «Низами бу ағачы көрмәјиб, јалныз һекајәтини бир китабда охумушдур»—дејир.[1]

Низами јалныз гәһрәманларынын дахили аләмини ачан психоложи тәһлилдәки мәһарәти вә ја һадисәләрин баш вердији мүһит вә шәраити тәсвирдәки гүдрәти илә дејил, ејни заманда пејзаж јаратмагда мисилсизлији илә дә диггәти чәлб едир.

Тәбиәт Низами ше'ринин ән чанлы бир үнсүрүдүр. Тәбиәт гәдәр гүдрәтли вә онун гәдәр көзәл гәләминдән, сеһирли бир фырча мө'чүзәси илә јарадылан гејри-ади таблолар кими чыхан чанлы тәбиәт мәнзәрәләри «Хәмсә»нин охудугча зөвгүндән дојулмајан сәһифәләрини тәшкил едир. Һәлә шаирин, һејван олсун, битки олсун, һәтта чансыз олсун, тәсвир етдији тәбиәт үнсүрләриндә бир чан вә шүур тәсәввүр етмәси вә онлары руһи бир һәјат илә јашатмасы өзлүјүндә ајры аләмдир.

Низами јарадычылығында тәбиәт, бизим билдијимиз кими, баш верән һадисәләрә, һеч дә лагејд дејилдир. Әксинә, шејләр севинән вә ја изтираб чәкән инсанла дахилән бағлыдырлар. Ону анлајыр, вә она јанырлар. Тәбиәтин бу шәкилдә гавранылмасы «Лејли вә Мәчнун» поемасында бүтүн дәринлији илә үзә чыхыр. Өзүндән кечмиш вә даими «чәзб» һалында олан Мәчнун инсанлардан гачараг тәбиәтә сығыныр. Инсанлар «Мәчнун» дејә ондан үз чевирдикләри һалда, һејванлар онунла дост олурлар. Јалныз һејванлар дејил, биткиләр белә ону анлајырлар. Мәчнунун ағачла етдији сөһбәт буна мисал ола биләр.

Низамидә рәмзчилик /символизм/ мүасир импресионистләрин дә јетмәдикләри бир јүксәкликдәдир. Низами авропалыларын «метафора» адландырдыглары истиарәнин мисилсиз устадыдыр. Шаир фикирләрини бол-бол ишләтдији мәчази дејимләр вә надир тәшбеһләрлә ифадә едир ки, Н. Риттер буна «тәмсил» вә ја «тәсвир дили» мә'насыны верән Biedersprache» дејир.[2]

---

[1] Незами кәр нәдид ан нарбон-ра
Бе носхәт дәр ченин ханд ин сохән-ра

[2] Hellmut Ritter. Über Dic Bildersprache Niraml's. Berlin — Leiprig. 1927.

Низаминин бу дили өзлүјүндә бир сәнәтдир. Бу сәнәт һаггында мүәјјән тәсәввүр верә билмәк үчүн бурада шаирин истиарәләриндән бир нечә нүмунә кәтирмәји фајдалы сајырыг.

Мәсәлән, кечәнин душдүјүнү билдирмәк истәркән, шаир «күнәшин чамы даша дәјдикдә, дүнја халг үчүн дар бир шүшәјә дөндү»—дејир:

Чәһан бәр хәлг шод чун шише-је тәнк
Чо амәд шише-је хоршид бәр сәнк.

Низами истиарәсиндә күнәшин чыхмасы да өзүнәмәхсус бир дилла верилир: «Сүбһ тездән фәләјин чырағы дүнјанын көзәл үзүнү ишыгландырдыгда...»—дејир:

Ке чун бамдадан чераг-е сепеһр
Чәмал-е чәһан-ра бәр әфрухт чеһр.

Чајда чимән көзәлдән бәһс едәркән, шаир чешмә илә күлдән истифадә едир вә:

Әчәб башәд ке гол-ра чешме шујәд
Гәләт гофтәм. ке гол бәр чешме рујәд[1]

дејир: Ширинин Мәдаинә кедәркән јолда бир чешмәдә чимдијини билирик. Бу заман Мәдаини тәрк едән Хосровун Ширинә раст кәләрәк ону узагдан сејр етдијини дә хатырлајырыг. Бу сәһнәни тәсвир едәркән, Низами кәнч кишинин бахышларындан утанан чылпаг көзәлин һалыны чешмәдә титрәјән аја бәнзәдир:

Зе шәрм-е чешм-е у дәр чешме-је аб
Һәми ләрзид чун дәр чешме мәһтаб![2]

Мүәјјән вахтда—сәһәрә јахын үфүгдә бәрабәр көрүнән күнәш илә ајын евләндикләрини гејд едән шаир, бу чүтләшмәдән «дан јери аналығынын һамилә галдығына» ишарә едир:

Зәнашујн бе һәм хоршид-о-мәһра
Рәһәм бәсте бе задән собһкаһ-ра[3]

Низами јалныз шаиранә тәсвирләриндә дејил, фәлсәфи һөкмләриндә дә ејни истиарә вә мәчаз сәнәтиндән фајдаланыр. Һәр һан-

---

[1] /Булағын күлү јумасы әчәбдир!
Сәһв етдим, күлүн булагда битмәси (әчәбдир)! —*ред.*/

[2] /Онун бахышларындан утандығы үчүн, су чешмәсиндә
Чешмәдәки ај тәки титрәјирди—*ред*/

[3] /Күнәш вә ајын бир-бири илә издивачындан
/дан јери/ сәһәри доғмаг үчүн һамилә галыб—*ред.*/

сы чәмијјәтдә јүксәк мәгам тутанларын мәс'улијјәт дәрәчәләрини анлатмаг үчүн, Низами әсән шиддәтли күләкдән отларын асудә олдуғу һалда, сәрвләрин әзијјәт чәкдикләрини көстәрир:

Зе бади к-у колаһ әз сәр конәд дур
Кијаһ асуде башәд, сәрв рәнчур[1]

Әшјаларын чанлы тәсәввүр едилмәси Низаминин тәшбеһләрини даһа да тә'сирли едир. Мәсәлән, күл, Низами ше'риндә, садәчә олараг, ачмыр, «Көјнәјини» јыртыр»; бүлбүл јалныз өтмүр, «ешгини бәјан едир», јасәмән бир чичәк икән «түрк» олур вә сәһрада «чадыр гурур». «Лалә бир һиндудур—атәшә тапыныр». Ашағыдакы бејтдә исә, чичәкләрин кефчил /әјјаш/ адамлар кими ејш-ишрәтә мәшғул олдугларыны көрүрүк:

Сәмән саги во-нәркес баде дәр дәст
Бәнәфше дәр хомар-о-сорхгол мәст.[2]

Бу мәчази тәшбеһләр Шәрг әдәбијјатында Низамијә мәхсус олмаса да, Низамидә бу сәнәтдә устада лајиг јүксәк бир сәвијјәдәдир.

Низами јарадычылығынын хүсусијјәтләрини гејд едәркән, шаирин ишләтдији дил үзәриндә дә дајанмаг јерсиз олмаз. Низами поезијанын руһунда Фирдовсидәки фарслыг тәәссүбүнүн һеч бир изи олмадығы кими, «Хәмсә»дә дә «Шаһнамә»дәки халис фарс дили мејли јохдур. О, «Әчәми дирилтмәк» вә әски Кәјаниләрин дәбдәбәсини јенидән чанландырмаг нијјәтиндә дејилдир. Әрәб тә'сири илә мүбаризә едән фарс деһганларынын, јә'ни феодал аристократларынын сијаси идеалларына хидмәт едән Иран милләтчиси Фирдовси үчүн фарслыг тәәссүбү тәбии ола биләрди. Һалбуки Низаминин истәдији, идеал нүмунәсини анчаг түрк дөвләтиндә көрдүјү сосиал әдаләти тә'мин етмәк вә она лајиг олдуғу шәрәфли јери вердирмәкдир. Бу ишдә бир мүтәфәккирә јерли фарс деһганларына вә онлара гошулмуш сарај хадимләринә дејил, ислам мәдәнијјәтини гәрәзсиз олараг дәриндән мәнимсәмиш шәһәрлиләрин һиссләринә тәрҹүман олмаг кәрәк иди. Бунун үчүн дә о, әски /архаик/ фарс дилини дејил, дөврүндәки охујуб-јазан мүһит үчүн тәбии олан чанлы бир дили ишләдирди. Бу мөвгедән, Низами әрәб кәлмәләрини ишләтмәкдә һеч бир ејиб көрмүрдү. Низами поезијасында әрәб

[1] /Башдан папағы апаран күләкдән
Отлар асудә оларлар, сәрв /исә/ әзијјәтдә. — *ред.*
«Кәлилә вә Димнә»дәки бу сәтирләрлә мүгајисә ет: «Чүнки ән шиддәтли күләк зәиф отлара һеч нә етмәз: фәгәт хурмаларын ән учасыны вә ағачларын ән гүввәтлисини девирәр».

[2] /Сәмән сагидир, нәркисин әлиндә шәраб /вар/,
Бәнөвшә хумардыр, гызылкүл сәрхош!—*ред*/.

дејил, түрк кәлмәләринә дә тәсадүф олунур. Низами дил хүсусунда милли тәәссүб көстәрмишдир. Бу тәәссүбү көстәрдији вә бунун үчүн шәраит олсајды, бәлкә дә *севкили јурдунун данышдығы вә өзүнүн дә, образлы шәкилдә «һәгигәт дили» дедији түрк дилиндә јазарды.*[1]

Низаминин дилини чәтин һесаб едәнләр дә вардыр. Бу дил, һәгигәтән дә асан дејилдир: чинаслар вә истиарәләрлә долашдырылмышдыр. Фәгәт онунла мүасир олмуш шаирләрин, о чүмләдән Хаганинин, баш чыхарылмаз мүәммалы дили илә мүгајисә едилдикдә; Низаминин «тә'гидинә» /долашдырылмасына/ рәһмәт охумаг лазымдыр. Бу чәтинлик әслиндә шаирин «тапмача» бир дил ишләтмәсиндән ирәли кәлмир. Әсл сәбәб онун тәшбеһ вә истиарәләрини анламаг үчүн, о дөврдәки шәраит, мәфһум вә биликләр һаггында мә'луматымызын гытлығыдыр. Низамини асанлыгла баша дүшмәкдән өтрү о дөврдәки мадди-мә'нәви бүтүн биликләрин бир енсиклопедијасына малик олмаг, о заманкы шәраити лазымынча арашдырмаг лазымдыр. Бу иш көрүлмәјинчә, Низамини анламаг тәбии ки, чәтин олачагдыр. Јохса Низаминин дили, мүасир олан дикәр шаирләрә нисбәтән, ән асан охунан бир дилдир.

Низами јарадычылығында елмин ролу да бөјүкдүр. Шаир заманынын бүтүн биликләрини: бәдии әсәрләри, фолклору, мифолокијаны, тарихи, дини, фәлсәфи вә әхлаги тә'лимләрини мәнимсәмишди, гәдим-јени мүхтәлиф дилләри билирди.

Низаминин чоғрафија саһәсиндә көстәрдији пејғәмбәрлик бир сыра Авропалы мүәллифләр тәрәфиндән гејд олунмушдур. Бертелсә көрә, Низами Нил чајынын мәнбәјини, јалныз тәгрибән XIX әсрдә тәсбит олунан бир јердә тәсәввүр етмишдир. Чоғрафија саһәсиндә олдугу кими, шаирин етнографијаја аид мә'луматы да һејрәтамиздир. Мәсәлән, Гырғыз чөлләриндәки даш гадын һејкәлләри барәдә етнографларын вердији мә'лумат ејнилә Низамидә дә мөвчуддур. Шаирин јашадығымыз күнләр үчүн сон дәрәчә актуал вә мараглы олуб сијаси игтисадла баглы бир мүлаһизәсини дә гејд едә биләрик. Гафгазын гуртулушу уғрунда вурушан Искәндәр, мәғлуб олмуш руслардан алдығы чохлу күрк вә дәридән ибарәт гәнимәтләр ичәрисиндә гупгуру вә түксүз бир дәри парчасынын диггәтлә горундуғуну көрүр: марагланан Искәндәрә әсир руслардан бири бу дәринин башга күрк вә дәриләрдән нә үчүн даһа үстүн тутулдуғуну изаһ едир. Мә'лум олур ки, бу дәри русларда мүбадилә ролуну ојнајырмыш: бүтүн күркләр вә дәриләр анчаг бу гуру дәри парчасы илә сатын алынырмыш. Бу һекајә үзәриндә дајанан Низами, Искәндәрә «сијасәтә бахыныз ки, гуру бир дәрини күмүшдән даһа мө'тәбәр етмишдир!»—чүмләсини сөјләдир.[2]

[1] Бу фикри илк дәфә Бертелс ирәли сүрмүшдүр. Курсивлә верилән чүмлә исә бизә аиддир.

[2] Сијасәт некәр та че тә'зим кәрд
Ке чәрм-е ченни-ра бәһ әз сим кәрд

Көрүнүр ки, гызылын, о заман үчүн күмүшүн јалныз мүбадилә васитәси олдуғу үчүн мө'тәбәр олмасы фикри артыг XII әсрдә Низаминин ити зәкасыны мәшғул етмишдир. Заманәмиздә әсл дәјәрин әмәкдә олдуғуну дүшүнән иггисадчылар кими, Низаминин Искәндәри дә, «Дәрини күмүш јеринә кечирән» сијасәт үзәриндә һејранлыгла дүшүнмүшдүр.

Низамидә биз астрономија елминә аид мүһүм бир гејдә дә раст кәлирик. Кечмиш инсанлар дүнјаны мәркәзи јер олмагла бир кәј чеврәсиндән ибарәт билирдиләр. Улдузлар көјә «бәркидилмиш» ишыглар сајылырды. Бунлардан күнәш дә дахил олмагла јалныз једди сәјјарәнин јерин әтрафына фырланмаг шәртилә, дөвр етдикләри тәсәввүр олунурду. XVI әсрин әввәлләриндә Коперник фәләјин әсас гурулушу һаггындакы тәсәввүрү дәјишдирмәкдән, онун јер дејил, күнәш әтрафында фырландығыны иддиа етди. Даһа сонра кәлән алимләр, дүнјанын бир дејил, чох олдуғуну вә улдузларын ајры-ајры бүрҹләр һалында өз күнәшләри әтрафында фырланан систем тәшкил етдикләрини сөјләдиләр. Илк дәфә олараг XVI әср астрономларындан Ҹордано Бруно улдузларын мүстәгил бир аләм олмалары фикрини ирәли сүрмүшдүр. Низами исә, вәзири Бүзүркүммидә суаллар верән Хосров Пәрвизә дедиртдији:

Ешитдим мән ки, һәр улдуз ҹаһандыр
Ки һәр бири ајры јер, асимандыр![1]

—бејти илә бу кәшфин Коперник вә Брунодан да 400 ил әввәл пејғәмбәрлијини етмишдир.

Низами интуисијасынын кимја илә бағлы бир нүмунәсиндән дә бәһс едә биләрик. Бахмајараг ки, гејд едәҹәјимиз бу мәсәлә даһа чох Низами дөврүндәки елми биликләрә дахил мә'луматлардан сајылмалыдыр. Шаир бејтләриндән бириндә.

Аслан ол да горхма мәтбәх пишијиндән,
Тәлг ол да горхма ҹәһәннәм атәшиндән[2]

дејир. «Тәлг» сөзүнүн, «Хәмсә»нин һашијәләриндә оддан горхмајан вә јанғына давамлы минерал бир маддәни билдирмәси гејд олунур.

Дәринин гәдим заманларда русларда пул јеринә ишләндији тарихдә бәллидир. «Куна» адланан бу дәри пул IX—X әср рус-бизанс мүнасибәтләринә аид тиҹарәт сәнәдләриндә, «Русскаја правда» дејилән XI әсрә аид илк рус гануннамәсиндә вә Москва кнјазы III Иванын «Судебник» адланан гануннамәсиндә хатырланыр. Русија һаггында мә'лумат верән гәдим әрәб мүәллифләри, о ҹүмләдән Мә'суди өз әсәриндә «Куна»дан бәһс етмишләр. «Куна» /ҹәми «куны»/ латынҹасы «mustlidae» олуб русча «кунитса» адланан һејванын дәрисиндән ибарәт иди.

[1] Шенидәм мән ке һәр коукәб ҹәһанист
Ҹодагане зәмин-о-асеманист.

[2] Шир шоу әз горбе-је мәтбәх мәтәрс,
Тәлг шоу әз атәш-е дузәх мәтәрс!

Јанмајан габлар вә атәшә давамлы башга ҹиһазлар дөврүмүзүн техники јениликләриндәндир. Бу ҹиһазларын гајрылмасында ишләнән јанмајан маддәләрдән азбестин тәркибиндәки елементләрдән бири дә тәлгдир.

Ән'әнәви биликләрдән башга, шаир дөврүндәки мүхтәлиф ағыл вә күч идманларына да јахындан бәләддир. Һекајәләриндә олдуғу кими, ајры-ајры мисраларында да бу бәләдлијин изи вә акси көрүнүр. Мәсәлән, шатрәнҹ /шаһмат/ шаирин әсәрләриндә терминләри бол-бол ишләдилән бир ојундур.[1]

Бир сөзлә, шаир өз дөврүнүн енсиклопедијасыдыр. Һеч бир шејдән билик гәдәр зөвг алмыр. О, бүтүн кечәләрини вә күндүзләрини арамаг, дүшүнмәк вә јаратмагда кечирмишдир. Һәјатда севинҹи дә бундадыр. «Тәбинин хәзинәси зәнкин, гапысы да гыфылсыздыр: Бу хәзинәдәки инҹиләрдән бирини чыхармајынҹа јатдығы бир кечә дә олмамышдыр».[2]

Низаминин кечәләр ону јатмаға гојмајан бу биликсевәрлији, каинатын варлығында кизли олан сирләри анламаг истәји илә шәртләнмиш бир бөјүклүк вә дәринликдәдир. Шаирә көрә, дүнја-

---

[1] Мәсәлән, Ширин Хосров сифаришлә белә дејир:

Вә кәр гујәд нәһәм рох бәр рох-е маһ
Бегу ба рох бәрабәр кеј бовәд шаһ

/Вә әкәр десә ки, үзүму ајын үзүнә гојарам, /онда/ де ки, «шаһ» нечә «топ»ла бәрабәр ола биләр?—*ред*/.

Фәрһад да Ширинә өз һалыны билдирәркән шаһмат дили илә белә дејир:

Бедин әрсе ке мибини бәрабәр
Ҹо шәтрәнҹәст кар-е мән сәрасәр

Пијаде ба рох-о-шәһ ферз ба пил
Фәрәс-ра кәрм мирандәм бе тә'ҹил

Фору мандәм ке әсбәм дәстхун-әст
Нәданәм чаре һәм дәстәм фозун-әст

Зе мән хәсман кероу бордәнд һејһат
Беферзин базијәли кәрдәнд шәһ мат

/Бәрабәр көрдүјүн бу мејданда
Мәним ишим башдан-ајаға шаһмат кимидир.
Пијада, топ, шаһ, вәзир вә фил
Атымы гызғынлыгла тәләсик чапырдым.
Јорулдум ки, атым гана булашыб
Ҹарә тапмырам, рәгибләрим чохдур.
Дүшмәнләр мәндән киров апардылар, һејһат
Вәзир ојуну илә мәним шаһымы мат еләдиләр—*ред*/.

[2] Нәхәсбәм шәб ке кәнҹи бәр нәсәнҹәм
Дәри би гофл дарәд кан-е кәнҹәм

нын кәрдиши вә һәјатын кедиши мүәјјән бир сәбәбә бағлыдыр. «Әсл дәјәрли сөз, бу сәбәби тапыб көстәрән сөздүр».[1]

Тә'лими вә бәдии бүтүн әсәрләриндә философ Низами, мүхтәлиф шәхсләрин дили илә вә мүхтәлиф мисаллар кәтирмәк јолу илә, даим: һәјат нәдир, өлүм нәдир, илк јарадылмыш һансыдыр, дүнјада һәјат мүмкүн икән ахирәтә еһтијач вармыдыр, сәмадакы «сәјјаһ»ларын дөврүнү низама салан вә көрдүјүмүз улдузлары бир гајдада сахлајан нәдир, улдузлар өзлүјүндә бир аләмдирми, чәсәдсиз чан /руһ—*ред,*/ тәсәввүр етмәк оларммы, рө'ја нәдир, дүшүнмәк нә демәкдир? кими бир сыра суаллара чаваб олачаг «сөз»ү ахтармагдадыр.

Һәгиги алим бу арашдырмаја бағланмыш бир инсандыр. Белә бир инсанын, јә'ни алимин, мәгамы, Низаминин көзүндә, бүтүн мәгамлардан јүксәкдир. Нечә ки, Искәндәрин дили илә, о, «бир инсан дикәриндән јалныз билији илә үстүн олур: нә гәдәр јүксәк мәгам олурса олсун, бир алимин јери о мәгамдан јүксәкдәдир»—дејир.[2]

Дөврүнүн һәр чәһәтдән алим вә фазил шәхсијјәти олан Низами јарадычылыг јолунда һеч кәси өрнәк көтүрмәјән орижинал бир шаирдир. Өзүнүн тә'бirинчә, «заманын һеч бир күлүнә, ондан даһа хош сәсли бир бүлбүл гонмамышдыр».[3] Һәр елмдә бир дәфтәр, һәр мә'нада бир әсәрә малик олан шаир, өзүндән јахшы бир «күлбүн» /күл ағачы/ танымыр вә орижиналлығыны нәзәрдә тутараг, «мәнлијими өзүмдә тапдым»—дејир.[1]

Шаирин өзү барәдәки бу иддиасы бүтүн тәдгигатчылар тәрәфиндән гәбул едилмәкдәдир. «Искәндәрнамә»нин бир јериндә дедији кими, «јанан илһамы, Мәрјәм ана кими, бакирә икән доғмагдадыр».[2]

Классик Иран әдәбијјатында Азәрбајчан дөврү мүһүм бир мәрһәлә тәшкил едир. Низаминин јашадығы бу дөврдә әмәлә кәлән әдәби мәктәб, Азәрбајчандан әввәл Хорасанда, даһа әввәл исә Харәзмдә јаранмыш әдәбијјатын бүтүн јүксәк кејфијјәтләринин һәгиги вариси иди. Јахын Шәрг әдәбијјаты тарихиндә мүстәсна бир јер тутан бу дөвр әдәбијјаты нүмајәндәләринин ән көркәмлиләри, әсәримиздә, Низаминин мүасирләриндән бәһс олунаркән, гејд едилмишләр. Һәмин гејдләрдән көрүндүјү кими, о заманкы Азәрбајчанда ше'р сәнәти бүтүн поетик формаларда ән јүксәк зирвәјә галхмышдыр.

О заманкы шәраитдә, шаирләр һәјат вә шөһрәтләрини сарајлара, заманын игтидарыны әлләриндә чәмләшдирән һөкмдарларын илтифат вә бәхшишләринә борчлу идиләр. Сәнәткарлығынын бүтүн имканларыны јалтаг мәдһләрә сәрф етмәк мәчбуријјәтиндә галан бир шаир, әсәрин мәзмун вә мүндәричәсиндән зијадә, шәкил вә формасына әһәмијјәт верирди. Она көрә гәрибә дејил ки, гијмәтләрини анчаг сарајларла һөкмдарлардан көзләјән бу дөвр сәнәт әсәрләринин чоху гәсидә шәклиндә олурду. Бу форма заманын ән дәбдә олан шәкилләриндән сајылыр вә шаирин гијмәти бу нөвдә көстәрдији гүдрәт вә мәһарәтлә өлчүлүрдү. Мүчир Бејләгани, Әбүл-Үла Кәнчәви, Гивами Мүтәрризи вә буларын һамысындан үстүн, Хагани Ширвани белә гәсидәчиләр идиләр. Ағыр шәраитдә јарадылан бу дөвр әдәбијјаты јалныз сәнәт үчүн јарадылыр, гәсидә формасындакы ән парлаг нүмунәләри илә мәзмун бахымындан сөнүр, һәр чүр чидди мә'нadan мәһрум олурду.

Ше'рин техника вә поетикасында мүасирләринә бәрабәр вә һәтта онлардан үстүн олан Низами тәбиәтиндәки өзүнәмәхсуслуг вә шәхсијјәтиндәки мүстәгиллик сајәсиндә өзүнү сарајларын әзичи тә'сириндән гуртарараг әдәбијјата мәһрум олдуғу мәзмуну верә билди вә бунунла да бөјүк бир ислаһатын /реформанын/ баниси

---

[1] Дәр пәрде-је ан хәјал-е кәрдан
Ахәр сәбәбист һал-е кәрдан

Нәзд-е то ан сәбәб че чизәст
Бенәмај сохән ке ин әзиз әст

Хилгәтин варлығында вар һикмәт
Сәбәби вар бу хилгәтин әлбәт

Буну тапмагдадыр сөзүн дәјәри
Ону тапмагдыр инсанын һүнәри.

[2] Нәчујәд кәси бир кәси бәртәри
Мәкәр к-әз тәриг-е һонәрпәрвәри

Зе һәр пајгаһи ке вала бовәд
Һонәрмәнд-ра паје бала бовәд

Кәр һүнәр саһиби олмазса бири,
Кедәммәз кимсәдән әлбәт ирәли.

Нә гәдәр көрдүјү олса да өткүн
Һүнәр әһлиндән о оламмаз үстүн.

[3] Ке дидеәст бәр һич рәнкинголи
Зе мән али-авазетәр болболи?

Ким көрмүшдүр үстүндә һансы күлүн
Мәндән көзәл өтдүјүнү бүлбүлүн?!

[1] Зе меһр-е кәсан руј бәр тафтәм,
Кәс-е хиш-ра хиштән јафтәм.

Үз чевирдим инсанларын меһриндән
Мәнлијими тапдым өзүм өзүмдән.

[2] Зәмирәм нә зән бәлке атәшзән-әст
Ке Мәрјәм-сефәт бакр-о-абестән-әст!

/Тәбиәтим гадын дејил, әксинә од вурандыр
Мәрјәм кими бакирә, һәм дә һамиләдир—*ред*/.

олду. О, сарајын фәрди зөвг вә шылтагларына дејил, чәмијјәтин сосиал вә мә'нәви еһтијачларына үз тутду.

«Хәмсә»дәки мәснәвиләри илә Низами јалныз Фирдовси услубундакы гәһрәманлыг дастаныны ешг әфсанәси шәклинә салмагла кифајәтләнмәди, ејни заманда о, јүксәк поетик форма дахилиндә бөјүк сосиал идејалар тәлгин едән вә али сијаси мәгсәдләр күдән өлмәз әсәрләр јаратды.

Низами ше'р илә һикмәти, сәнәткарлыгла идејалылығы, уғурлу бир шәкилдә бирләшдирәрәк, сәнәткарлыг бахымындан әсриндәки бөјүк бошлуғу долдурмуш идејалы вә мүчаһид бир шаирдир. Онун ше'рләри дахили вә заһири көзәллијин аһәнкиндән јаранмыш мисилсиз әсәрләрдир.

«Хәмсә»дәки өлмәз мәснәвиләри илә Низами мәгсәд үчүн јарадылан сәнәтин имканларыны парлаг шәкилдә исбат етди вә өзүндән сонра кәлән әсрләр үзәриндә билдијимиз бөјүк тә'сири көстәрди. Онун әсәрләри Јахын Шәргин ән бөјүк устадлары үчүн тәглид едилән бир өрнәк олду.

Низаминин әдәбијјатдакы ислаһаты јалныз мәнзум роман формасына аид хүсусијјәтләрлә битмир; о, әсл көзәл заһири форманы јүксәк дахили мә'наларла чанландыран бир сәнәт мәктәби олмагла гијмәтлидир.

Низаминин «Мәрјәм ана»ја бәнзәтдији бакирә илһамы бизә мәһз белә бир «Иса» доғмушдур.

II

НИЗАМИ СӘНӘТИНИН БАШЛЫЧА МӘНБӘЈИ

Сөзүн шәрти нәш'әдәдир, наздадыр
Бу икиси варса, ше'р саздадыр.

Низами

Низами сәнәтә /«һүнәр»/ сон дәрәчә мүһүм бир гијмәт верир: һәр инсанда гијмәтләндирдији әсас шеј онун мүәјјән бир һүнәр саһиби олмасыдыр. Һүнәрләр һүнәри сөз, сәнәткарлар сәнәткары шаир /онун сөзү илә десәк, «сүхәнвәр»/ олса да, Низами әсәрләриндә ме'марлара, нәггашлара, рәссамлара вә мусигичиләрә дә лајигли јер ајырыр. Јәмәндәки Хәвәрнәг гәсрини тикән јунаныстанлы Симнар илә Ширинә вурулмуш бәхтсиз ме'мар Фәрһадын әсәрләрини шаир өзүнәмәхсус бир һәјәчан вә севки илә тәгдим едир. Ширин Хосрова рәссам Шапурун чәкдији портрет әсасында ашиг олмушдур. Нүшабәнин сарајында дөврүн бүтүн һөкмдарларыны таныдан ипәк үзәриндә ишләнмиш бир коллексија вардыр. Мүхтәлиф

мәмләкәтләрин рәссамлары арасында кечән мүсабигәләрә даир сәһифәләр диггәти чәлб едир.

Шаир Түркүстанын сусуз чөлләриндә бир Чин рәссамынын даш үзәриндә чәкдији һовуздан бәһс едир. Бу табло чөлдәки сусузлары алдадыр, онлара әзаб верирмиш. Рәссам Мани бу «һовуз» үзәриндә нәгш етдији бир көпәк леши илә заваллы сусузлары хам хәјала душмәкдән хилас едир.

Рум рәссамы илә Чин рәссамы арасында кечән мүсабигә һаггындакы һекајә дә мараглыдыр: Рум рәссамы илә Чин рәссамы, Искәндәр илә Чин хаганынын һүзурунда мүсабигәјә кириширләр. Гаршы-гаршыја гојулмуш ики табло арасында бир пәрдә асырлар. Пәрдәнин бир тәрәфиндә бири, о бири тәрәфиндә исә дикәри—ики рәгиб рәссам ишләјирләр. Мүәјјән едилмиш вахт гуртардыгда арадакы пәрдәни галдырырлар. Бири-биринә ики дамла су кими бәнзәјән ејни ики рәсм мејдана чыхыр. Рум рәссамынын чәкмиш олдуғу шәкили ејнилә Чин рәссамынын да чәкдијини көрүрләр. Мүнсифләр һөкм вермәкдә ачиз галырлар. Баша дүшүрләр ки, бурада ачылмасы лазым олан бир сирр вар. Ики табло арасындакы пәрдәни тәкрар асырлар. Рум рәссамынын чәкдији шәкил ејнилә јериндә галыр, фәгәт Чин рәссамынын таблосу әвәзиндә чилаланмыш һамар мүстәви көрүнүр. Пәрдәни бир дә галдырырлар. Чин рәссамынын таблосунда ејнилә Рум рәссамынын чәкдији шәкил көрүнүр. Мәсәлә ајдынлашыр. Чин рәссамы боја гүдрәти вә чила сәнәти сајәсиндә, јалныз рәгибинин нәгшини ејнән әкс етдирән бир нөв күзкү дүзәлтмишдир.

Ширинин, Хосровун, Бәһрамын вә Искәндәрин ишрәт мәчлисләриндәки мусиги илә мусигичиләри шаир бөјүк бир зөвг, билик вә севки илә тәсвир едир.

Низаминин тәсвир етдији ән көзәл, ағыллы вә камаллы гадынлар, ејни заманда, хош авазлы, ширин дилли мәхлуглардыр.

Севинч Низами сәнәтинин башлыча гајнағыдыр. Бунун үчүн дә шаир, Ширван шаһы Ахситандан «Лејли вә Мәчнун» дастаныны нәзмә чәкмәк тәклифини аланда, билдијимиз тәрәддүдү көстәрмиш, «јазыммы, јазмајыммы?»—дејә чидди дүшүнмүшдүр.

Нә үчүн?

Шаирин өзүнү динләјәк:

«Һүзн вә кәдәрдән ибарәт олан бу әрәб әфсанәсиндән бир сәнәт әсәри чыхармаг, әчаба, мүмкүндүрмү? Мөвзу гуру вә нәш'әсиз; мачәранын баш вердији јерләр јаныг гумсаллардан ибарәт от битирмәз чөлләр; судан, јашыллыгдан, бағ-бағчадан, чәмән-чичәкдән мәһрум бир мәнзәрә; бүтүн бу јохсуллуглар ичәрисиндә гәмли бир фәлакәтлә битән накам бир мәһәббәт».[1]

Бүтүн бунлар «Хосров вә Ширин» вә «Һәфт пејкәр» поемала-

[1] «Лејли вә Мәчнун»ун мүгәддимәсиндән

рынын рәнк вә аһәнк севән сәнәткар мүәллифини, әлбәттә, дүшүндүрмүшдүр. Вурғунлуғун, диванәлијин әсәри кәдәрлә долдуран шејләр олуб охучуну јорачағыны көз өнүнә кәтирән шаир, «бу шәраитдә—сарајы, мәчлиси, меји, сагиси олмајан бир јердә—сөзү јалныз һикмәтлә нә гәдәр бәзәјә биләрәм; гумун гурулуғу илә дашын сәртлијиндән нә гәдәр бәһс едә биләрәм?!»—дејә наразылыг етмишдир. Чүнки шаирин јарадычылығынын башлыча принсипи севинчдир. «Сөзү севинчдән гурмаг лазымдыр ки, һекајәдәки бејтләр рәгсә кәлсин!».[1]

«Лејли вә Мәчнун» һекајәсинин өзүнә гәдәр нәзмә чәкилмәмиш галмасынын сәбәбини дә Низами, мөвзудакы бу «нә'шәсизлик»дә көрүр.

Ше'р мејданынын дар олмасына бахмајараг, Низами Ширван шаһынын арзусуну јеринә јетирмиш вә оғлу Мәһәммәдин тәшвиги илә ишә башлајараг, гејд етдији бүтүн јохсуллуг вә чансыхычылығын әксинә олараг, бу мөвзуну да «һәр кәсин һејран олачағы» бир тәрздә гәләмә алмышдыр. Бу мүвәффәгијјәтини исә шаир заһири шәраитдәки јохсуллуғу руһ зәнкинлији илә арадан галдырмаг сајәсиндә әлдә едә билмишдир.

«Лејли вә Мәчнун»да хүсусилә гүввәтләнән бу психоложи тәһлил, әслиндә шаирин зәнкинликләр, көзәлликләр, нәш'ә вә севинчләр ичиндә чапланан дикәр поемаларында да парлаг тәсвир вә һекајәләрлә там бир аһәнкдәдир.[2]

---

[1] Бајәд сохән әз нешат сази
Та бејт конәд бе гессе бази!

[2] Низами јарадычылығындакы севинч мәсәләси илә әлагәдар, шаирин бу хүсусијјәтдән ирәли кәлән зарафат вә һазырчаваблығына даир даһа бир-ики мисалы гејд едәк:

До бивє беһәм гофтогу сахтәнд
Сохән-ра бе тә'не дәр әндахтәнд

Јеки гофт к-әз зешти-је руј-е то
Нәкәрдәд кәси дәр чәһан шуј-е то

Дикәр гофт нику сохән рандеи
То дәр хане әз никуји мандеи

Јә'ни: ики гарымыш гыз сөһбәт едир вә бир-биринә сөз атырдылар. Бири дикәринә: «О гәдәр чиркинсән ки, дүнјада һеч кәс сәни алмаз»—дејир. О бири дә: «Јахшы сөз дејирсән, сән көзәллијиндән евдә галмысан» — дејә чаваб верир.

Чо бәр дәрја зәнәд тиғ-е пәлаләк
Бе маһи гав гујәд: кејф һалук?»

— Ити гылынчыны дәнизә вурса, өкүз балыға: «һалын нечәдир?» дејәр. — Бурада әрәбчә «һалук» «пәлаләк»лә гафијәләнмишдир. Низамијә: «Бу нечә гафијәдир?» демишләр. «Өкүз грамматика вә гафијә дәрси кечмәмишдир.»—дејә чаваб вермишдир.

III

НИЗАМИ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫН ТӘКАМҮЛҮ

Вар икән «Мәхзән үл-әсрар» әлдә
Арајыммы мүвәффәглик һәвәсдә?
Һәвәссиз јох фәгәт аләмдә бир кәс
Һәвәснамә севәр дүнјада һәр кәс!

Низами

Севинчдән илһам алан Низами әдәби мәнлијини 1180-чи илдә јазмыш олдуғу «Хосров вә Ширин» поемасы илә тапмышдыр. Буна гәдәр шаир руһи бир тәрәддүд ичиндә мүәјјән камилләшмә дөврү кечирмишдир.

Сәнәтдәки гејд етдијимиз өзүнәмәхсуслуг вә орижиналлығы тапмаздан әввәл, Низами илк әсәри «Мәхзән үл-әсрар» илә танынырды. Китабын икинчи һиссәсиндә изаһ олундуғу кими, «Мәхзән үл-әсрар» шаирин сәнәтиндән даһа чох фикирләрини көстәрән бир әсәрдир. Низами «Хәмсә»нин илк китабы олан бу әсәрини идеја бахымындан чох јүксәк гијмәтләндирир. Мө'мин бир мүсәлман шаирин тәсәввүфә јахынлашан бүтүн фикирләри бу дидактик әсәрдә әксини тапмышдыр.

Дидактик «Мәхзән үл-әсрар» илә лирик «Хосров вә Ширин» арасында 17 илә гәдәр бир дөвр кечмишдир. Шаирин тәрчүмеји-һалыны јазанлардан бә'зиләри ики әсәр арасында олмуш бу бошлуға диггәт јетирмишләр. Амма Низаминин бу гәдәр узун бир мүддәтдә нә үчүн әсәр јазмадығыны лазымынча баша дүшмәмишләр. Һалбуки «Хосров вә Ширин»ин мүгәддимәсиндә, шаир дидактикадан лирикаја кечдијинин сәбәбини изаһ едәркән, јарадычылығындакы бошлуг дөврүнүн сиррини дә ифадә етмишдир.

Низами «Мәхзән»дәки әсас фикирләрини асан чатдырмаг үчүн охучуларын «һәвәсләри»ни ојатмағы лазым билмишдир. Нечә ки, белә дејир:

Мәра чун «Мәхзән үл-әсрар» кәнчи
Че бајәд дәр һәвәс пејмуде рәнчи
Вә ликән дәр чәһан емруз кәс нист
Ке у-ра дәр һәвәснаме һәвәс нист![1]

Јә'ни: «Мәхзән үл-әсрар» кими бир хәзинәм олдуғу һалда нијә һәвәс ардынча гачым? Фәгәт бу күн дүнјада һәвәснамәјә мејл етмәјән кимсә јохдур!».

Охучу зөвгүнүн бу тәләби гаршысында тә'лимчи шаирин поемалар јазмасы, мә'лум олур ки, һеч дә асан олмамышдыр. Сәнәткар

---

[1] /Мәним «Сирләр хәзинәси» кими хәзинәм вар.
Һәвәс јолунда әзијјәт чәкмәк нәјә лазым?!
Амма бу күн дүнјада елә бир адам јохдур ки,
Онун һәвәснамәјә һәвәси олмасын—*ред!*/

216—13

јарадычылыг дүһасынын өзүнәмәхсуслуғуну тапана гәдәр әмәллибашлы тәрәддүд дөврү кечирмишдир. «Һәвәснамә» јазыммы ја јох?»—дејә илләрлә дүшүнмүш олдуғуну тәхмин етмәк олар. Тәзкирәчиләрин баша дүшә билмәдикләри сирри бурада ахтармаг лазымдыр. Бу барәдә шаир өзү бизә көмәк көстәрир. Буну биз онун «Хосров вә Ширин»ин мүгәддимәсиндә тәассүбкеш досту илә вердији сөһбәтә әсасән дејирик. Бу тәассүбкеш дост шаирин нијјәтини билдикдә наразылыг едәрәк демишдир:

«Сән бүтпәрәстләрә ујма. Зәнд илә Зәрдүшт кими әфсанәчилијә гапылма. Төвһид гапысыны дөј ки, бунда мәшһурсан. Мәчусиләрин ајин вә мәрасимләрини нијә тәзәләјирсән?».

Низами достунун бу «ачы» сөзләриндән «гәзәбләнмиш»дир, јалныз «дилбәнд» Ширинин дадлы әдаларындан достунун гулағына бир нечә кәлмә охумуш вә «тохудуғу ипәк»дән она хоша кәлән бир нечә «нәгш» көстәрмишдир.

Даш кими сәрт олан тәнгидчи бунлары ешитдикдә, дашлардакы нәгшләр кими донуб галмышдыр. О заман шаир она:

—Нә үчүн сусурсан, афәрин десәнә!—демишдир.

О да:

—Јүз афәрин,—дејә шаири тәбрик етмиш вә сөзләринә бунлары әлавә етмишдир:

«Ширинин дастаныны ешитдим, ағзым ширинләшди: бүтү Кә'бә илә бир араја кәтирән бу сеһри мүтләг ахыра чатдырмаг лазымдыр!».

Јумшалан адам сөзләрини, шаири тәшвиг едән бу төвсијә илә битирмишдир.

«Әлиндә бу учалыг вә бу гијмәтдә бир сәнәт вар икән, бу чансыхычы јердә нә гапылыб галмысан? Кәнчәдән чых, кениш мејданларда аслан овла. Атыны кәнарда чап вә кениш дүнјаны долаш. Дүнјада сәнәткар јохдур, варса да, сәнин атына чатмаз!...»

Бу һекајәдә шаир бизә севинч гајнағындан ичдији илһам бадәси илә јарадычылығынын она шөһрәт кәтирән өзүнәмәхсуслуғуну нечә анладығыны көстәрмишдир.

Бу, Низами јарадычылығындакы тәкамүлүн тарихинин /символик/ бир ифадәсидир.

Низами сәнәткарлығынын руһуну характеризә едән бу һадисә Фирдовсинин әдәби һәјатында баш вермиш гәрибә психоложи һадисә илә мугајисә едилә биләр.

Дидактика саһәсиндән ешг дастанларына кечән Низами мүәјјән тәрәддүд дөврүнә мә'руз галмышдыр... Бу, баша дүшүлмәси мүмкүн олан бир һадисәдир. Әдәбијјатын даһа јүксәк пилләсинә чыхмаг, сәнәтин даһа чанландырычы һавасыны алмаг истәдикдә, шаир јолу үзәриндә тәассүбүн дурдуғуну көрүб бир анлыг дурухмушдур. Фәгәт бу ону чашдырмамыш, кетмәк истәдији јолун дүзкүнлүјүнү гаты бир тәассүбкешә белә исбат етмишдир.

Низамидәки бу «дурухмаг» өзүнү ахтаран сәнәткарын, тапдығы камиллик нөгтәсинә атылмаг үчүн, һәдәфи үзәринә сычрамаздан әввәл бир асланын дурухмасына бәнзәјир.

Һалбуки Фирдовси... јунанларын Һомери, италијанларын Веркилиси илә бәрабәр, дүнјанын вәтәнпәрвәрлик әдәбијјатында адына өлмәз бир шөһрәт газандыран «Шаһнамә»сини бүтүнлүклә дәјәрдән салмыш вә... рәдд етмишдир.

Фирдовсинин «Шаһнамә»дән сонра «Јусиф вә Зүлејха» мөвзусунда лирик бир поема јаздығы мә'лумдур. Фәгәт, бу әсәринин мүгәддимәсиндә, милләтчи фарс шаиринин вахты илә јазыб «Әчәми дирилтдијинә» әмин олдуғу өз «Шаһнамәси»ни рәдд етмәсини чохлары, бәлкә дә билмирләр.

Һалбуки, бу, бир һәгигәтдир! Классик Иран әдәбијјаты илә мәшғул оланлара мараглы тәһлил мөвзусу ола биләчәк бир һәгигәт!

Шаир «өмрүнүн јарысыны сәрф едәрәк, Рүстәмин адыны дүнјаја јајмаг дәлилијинә» сон дәрәчә пешмандыр.[1] О, бу «әјри јолу тәрк етмиш доғрусуну тапмышдыр; бу јолдан бир даһа дөнмәјәчәкдир».[2]

Фирдовси өзү-өзүнә сөз верир: «бир даһа падшаһлара јахынлашмајачаг вә дастан јазмајачаг, бир даһа «бошбоғазлыг етмәјәчәк», чүнки «бүтүн бу дастанлар көкүндән јаландыр вә ики јүзү бир овуч торпаға дәјмәз».[3]

Өзүнүн јаланыны чыхаран вә ән дәјәрли әсәрини бүтүнлүклә инкар едән шаирин бу руһи дәјишиклијинин әсл сәбәбини арашдырмаг әдәбијјатшүнаслары дәриндән марагландыра биләчәк бир мәсәләдир.

Низамидә көрдүјүмүз руһ бүтөвлүјү илә Фирдовсидәки бу дәјишиклијин сәбәбләрини бурада арашдырмаг нијјәтиндә дејилик; бу,

---

[1] Әр ин мисәзәд кәр бехәндәд херәд,
Зе мән ин чонун кеј пәсәндәд херәд,

Ке јек ниме әз омр-е ход кәм конәм
Чәһани пор әз нам-е Ростәм конәм.

/Әкәр ағыл буна күлсә, јери вар:
Ағыл мәним бу дәлилијими нечә бәјәнә биләр?!

Ки өмрүмүн јарысыны азалдым,
Дүнјаны Рүстәмин ады илә долдурум?!—*ред*/.

[2] Сәр әз раһ-е важуне бәр тафтәм
Ке гом шод зе мән омр-о-ғәм јафтәм

Конун к-әз мәра раз-е чәнди бәгаст
Декәр нәспорәм чоз һәме раһ-е раст!

[3] Нәгујәм сохән һа-је биһуде һич
Бе биһуде гофтән нәкирәм бәсич

Ке ан дастанһа доруғ-әст пак
До сәд з-ан нәјәрзәд бе јек мошт хак.

бизи мүәјјән етдијимиз даирәдән чыхарар. Јалныз буну дејә биләрик ки, классик Иран шаирләриндән хүсусән фарс оланлара мәхсус *фәрдијјәтчилик* Низамидә јохдур. О, тәблиғ етдији «фәна филлаһ» вә «фәна филимилләә» идејаларына там ујғун кәлән, сакит, азад вә фәдакар бир һәјат јашамыш вә даим «ичи» илә «чөлү» аһәнкдә олан мө'мин бир адам олараг галмышдыр. Шәхси һәјатында олдуғу кими, әдәби фәалијјәтиндә дә, Низамидә Фирдовсидәки чашгынлыг вә тәзадлардан әсәр-әламәт олмамышдыр!..

Даш гәлбли мүтәссиби беләә мәғлуб едән «Хосров вә Ширин» илә Низами һәгигәтән дә дидактиканын дар чәрчивәсиндән чыхмыш, һәгиги сәнәтин сәрһәд танымајан кениш саһәсинә атылмыш, бир-биринин ардынча кәлән дөрд әсәри илә «Хәмсә»ни тамаламыш вә тоз гонмајан бөјүк адыны силинмәз бир јазы илә дүнја әдәбијјаты тарихинә јазмышдыр.

«Мәхзән үл-әсрары» јазаркән өзүнү һәлә «гөнчә» һесаб едән шаир, севинч гајнағындан алдығы илһам сајәсиндә ачылмыш тәб'инин јетирдији сонракы әсәрләриндә көстәрмиш олдуғу «јенилик»лә, сөзләрилә, һәгигәтән дә «гијамәт шејпуру»нун тә'сирини вермишдир.[1]

Бу саһәдәки мүвәффәгијјәтини шаир, гисмән өзүнүн танры веркиси сајдығы илһамынын гүдрәтинә, гисмән дә јарадычылығындакы методуна борчлудур.

Низами методуна башлыча әсас орижинал олмаг; аз, амма «өз» сөјләмәк; «намдар олмајынча, намзәд олмамаг», «фәләк кими јүксәлә билмәк үчүн, фәләк кими дајанмадан фырланмаг» /jә'ни чалышмаг/; «чәки илә алмаг, амма чәкмәдән вермәк» кими чәһәтләрдир.

Низами өз әсәриндә «илдырым тәки башгаларынын фәлакәтинә гәһгәһә чәкмәкдән» гачыр, чүнки о, «гығылчымы анчаг өзүнү јандыран бир шимшәкдир». О, «һәр тикана јас тутан бир күл, һәр тохунушундан дилләнән бир телдир». О, јанан гәлбинин «тиканланмагдан /«хар хордән»/ тутушан бир атәш» олдуғуну зәнн едир. «Дәрја кимидир—ејиб јујар; күзкү дејил—ејиб ахтармаз».[2] «Сорушулмајынча сөјләмәз, чүнки чөвһәри сындырмамаг үчүн кәскини јавашча вурур»; чүнки «сорушулмамыш сөјләмәјин, сөјләнмиши һәдәр етмәк олдуғуну»—билир; «Корлара лампа тутмағы фајдасыз» сајыр, чүнки «бејин гәлби јалныз көзлә көрүр». «Сөзүн јалныз әксәда вердији заман фајдалы олдуғуну» билән устад, динләјән ахтарыр ки, она «елмин сирләрини тәслим етсин». Белә бириси тапылмајынча, шаир, «додагларынын мисмарланмасыны» даһа дүзкүн сајыр.[1]

Руһундакы доғрулугла методундакы бу сагламлыгдыр ки, сәнәткара, гырылмаг билмәјән бир инам вә јарадычылыг севинчи бәхш едир.

Әхлаг вә ја ешгә аид бүтүн әсәрләриндә бу севинч һеч бир заман Низамини тәрк етмәмишдир. Шаир әввәлдән ахыра гәдәр өз мәнлијинә садиг галмышдыр.

IV

НИЗАМИНИН ҺӘЈАТА ВӘ ИНСАНА МҮНАСИБӘТИ

Танрыја мүрачиәтиндән:

Дүнјанын өзү дә бунча көзәлкән,
Бағаны чәннәтә сихладын нәдән?

Инсана мүрачиәтиндән:

Сүрән мәлакәси сәнсән варлығын
Јол көстәрмәк иши анчаг Халигин!

Низами

Низамини һәгиги һәјат гајнағы олмаг е'тибарилә севинчә әһәмијјәт вә гијмәт вермәси онун һәјата мүнасибәти илә там бир

---

[1] Кәр бенәмајәм сохән-е тазе-ра
Сур-е гијамәт конәм авазе-ра

/Әкәр тәзә сөзүмү көстәрсәм,
Авазымы гијамәт шејпуруна чевирәрәм—*ред.*/

[2] Нәхәндәм бәр әндуһ-е кәс бәрг вар.
Ке әз бәрг-е мән бәр мән офтәд шәрар

Бе һәр хар чун гол сәлаји зәнәм
Бе һәр зәхме чун нej нәваји зәнәм

Мәкәр атәш-әст ин дел-е сухте
Ке әз хор хордән шод әфрухте

Чо дәрја шодәм дошмән-е ејбшуј
Нә чун ајинә дусти ејбгуј

Илдырым тәк күлмәрәм башгасына,
Вурушумдан дүшәр од чүнки мана.

Ағларам һәр тикана-күл кимијәм,
Сызларам һәр јарадан—неј кимијәм.

Одмудур, сан, бу көнүл, бах ки, нечә
Тутушур бөјлә, тиканландыгча!

Дәнизәм мән јујарам кирлилији,
Дејиләм ајна ачам әјрилији.

[1] Дәһән-ра бе месмар бәр духтән
Бе әз гофтән-о-гофте-ра сухтән

/Ағызы мисмарлајыб бағламаг
Дејиб дејилмиши јандырмагдан јахшыдыр—*ред.*/

аһәнкдәдир. Даһа доғрусу, шаирин сәнәтә мүнасибәти онун һәјата мүнасибәтиндән доғмушдур.

Фәлсәфи душүнчәләриндә фәрди һәјатын кечичи олдуғуну даим ирәли сүрмәклә јанашы, Низами дүнјанын кәдәр вә гәм үчүн дејил, севинч вә нәш'ә үчүн јарадылдығына әминдир. Дүнјанын фанилијини, инсаны инсана гаршы пис әмәлләрдән чәкиндирмәк үчүн тез-тез гејд едән философ Низами, бир шаир кими һәјатын тәрәннүмчүсүдүр. Јашамаг—көзәллик, нәш'ә вә севинч ичиндә јашамаг, Низаминин ән чох севдији не'мәтдир. «Искәндәрнамә»дә, бу фикирләримизи гүввәтләндирән бејтләриндә, шаир, «дүнја кәдәр вә гәм үчүн дејил, севинч вә нәш'ә үчүн јаранмышдыр»—дејир; вә «бу мәшәггәт аләминдә өзүмүзү сыхмајаг!»—төвсијәсини верир.[1] «Хосров вә Ширин»дә «хәзансыз олајды һәјат бағы; јыхылмаз олајды һәјат сарајы—нә көзәл оларды!... «дејән шаир, «дүнән» илә «сабаһ»дан кимсәнин хәбәри олмадығыны сөјләјәрәк, сөзләринә бу шәкилдә давам едир: «дүнән» кечмиш, «сабаһ» исә кәлмәмишдир, мејданда бир «бу күн» вар ки, онун да ахшама гәдәр давам едәчәјинә зәманәт јохдур; бу һалда, кәл бир анлыг меј ичәрәк көнлүмүзү вә дүнјамызы јашадаг; вә јахуд: «торпағын алтында чох јатачағыг, бир кечәни дә олса јатмајыб шәнликлә кечирәк!»—дејир.[2] Һәјат зөвгүнү Хәјјамы андыран[3] бир тәрздә анладырса да, Низами, әслиндә онун кими бәдбин дејилдир—диндарлығы буна мане олур.

Диндар вә заһид олмасына бахмајараг, һәјаты севән шаир «дүнја бу гәдәр көзәл икән» Аллаһдан «әбәдилији нијә чәннәтә сахладын?»—дејә әзабла сорушур. Амма дәрһал «һикмәтдән суал јохдур?» һөкмүнү хатырлајыб «сән дејән јахшыдыр!» дејиб тәслим вәзијјәти алыр.[1]

Идеалист Низаминин һәјат севкиси, егоизмдән ирәли кәлән епикурист бир севки дејилдир. Бу, онун бүтүн әсәрләриндән гырмызы хәтлә кечән алтурист /өзкәкүдәр/ әхлаг принсипи илә сых сурәтдә бағлыдыр.

Низами һәјат көзәллијинин ән бөјүк нәш'әсини бир инсанын башгаларына фајдалы олмасында көрүр. Өз-өзүнү јүксәлтмәк, «нәфсини тәмизләмәк», «башгаларынын јох, өз ејибләрини көрмәк» шаирин тә'кидлә тәлгин етдији әхлаг принсипләридир.

Шаир, товуз гушунда—ајаға дејил, ганада; гарғада исә түкләрин гаралығына дејил, көзләрин ағлығына бахмағы төвсијә едир.[2]

Јолуну «чандан бахыб мүәјјәнләшдирәрәк јеримәји вә бунунла ики дүнјаја да мејдан охумағы» төвсијә едән философ, «пајәндән /мәгамындан—*ред.*) горхмамаг үчүн ашағыја, сајәндән /көлкәндән—*ред.*/ горхмамаг үчүн керијә бахма!»—дејир[3] һәјатда доғрулуг, доғру сөзлүлүк шаирин тәрәннүм етдији ән көзәл сифәтләрдир.

Шаир өз күдәрликдән /егоизмдән/ узаг, мәнфәт мәгсәди дашымајан бир һәјаты вәсф едир. Онун фикринчә, бүтүн мадди имканларын дәјәри онларын мә'нәвијјата хидмәти илә өлчүлүр. Низамијә көрә, мәсәлән, варлылығын өз-өзлүјүндә һеч бир дәјәри јохдур. «Гызыл јалныз мүәјјән бир мәгсәд сиккәсини дашыдығы заман дәјәрлидир!»[4]

Идеал јолунда мәтанәт көстәриб чәтинликләрә гатланмаг гәдәр јүксәк бир шеј јохдур; чүнки белә бир «ријазәт» мәктәбини кечмәјән, инсанлыг шәрәфини газана билмәз. Мүвәффәгијјәтин јеканә васитәси зәһмәт вә дөзүмлүлүкдүр.

Доғрудур, бу јол чәтиндир, јохушлудур; зинданларла долудур.

---

[1] Чәһан әз пеј-е шади-во-делхвәшист
Нә әз бәһр-е бидад-о сәхти кәшист

Бија та јек дәһән порхәнде дарим
Бе меј чан-о чәһан-ра зенде дарим:

[2] Зе фәрда-во-зе ди кәс-ра нешан нист
Ке ди рәфтәст-е- фәрда дәр мијан нист

Јек емруз-әст ма-ра нәгд-е әјјам
Бәр у һәм е'темади нист та шам

Бе тәрк-е хаб мибашәд шәби гофт
Ке зир-е хак мибашәд бәси хофт

[3] Дәр јаб ке әз руһ чода хаһи шод,
Дәр пәрде-је әсрар фәна хаһи шод,

Меј нуш, нәдани зе коча амәдеи,
Хош баш, нәдани бе коча хаһи шод.
/Баша дүш ки, руһдан ајрылачагсан,
Сирләр пәрдәсиндә фани олачагсан,

Меј ич, билмирсән ки, һардан кәлмисән,
Шад ол, билмирсән ки, һара кедәчәксән.—*ред.*/

Хәјјам

[1] Чәһани ченин хуб-о-хоррәмсерешт
Һәваләт чера шод бәга бәр беһешт

Әз-ин хубтәр ход нәбашәд декәр
Чо ан хубтәр гофти ан хубтәр.

[2] Дәр пәр-е тавус ке зәрнејкәр-әст
Сәрзәнеш-е пај коча дәрхвәр-әст

Заг ке у шод бе һәме тән сијаһ
Диде сефид-әст дәр у кон негаһ!

[3] Раһ ченан роук ке зе чан диден
Бәр до чәһан зән ке чәһандиден.

Зир мәбин та нәнләви пајетәрс,
Пәс мәнкәр та нәшәви сајетәрс.

[4] Зәр ке дәр-у секке-је мәгсуд нист
Ан зәр-о-зәрних бе гејмәт јекист

Амма унутмаг лазым дејил ки, һәгиги вә идеал саһиби олан инсан үчүн зиндан—бир шәрәф пилләсидир.[1]

Шәрәфли адамын ән бөјүк мәзијјәти нәфсинә һаким олмагдыр. «Нәфсә табе олмаг—азғынлыг әламәти, еһтирас вә һәвәсә ујмамаг исә пејғәмбәрлик һүнәридир.[2]

Низамијә көрә, һәјаты көзәлләшдирән ән бөјүк әсас, јахшылыг етмәкдир. «Халга гарышмаг, халга фајдалы олмаг—будур инсанлығын әламәти.»[3]

Ичтимаи варлыг олан инсан, Низамијә көрә, шәрәфинин гијмәти өлчүјә кәлмәјән бир мәхлугдур.

Шаирә көрә, һәгиги инсан тәбиәт гаршысында ачиз вә каинатa табе олан бир мәхлуг дејилдир. Шаирин «Һәфт пејкәр»дә јаздығына көрә, «көјдәки улдузлар инсанын бир фәалијјәт васитәсидир. Бүтүн чәтинликләри асанлашдыран инсандыр. Сәјјарәләрә шамил едилән кејфијјәтләр, инсанын онларда тәсәввүр етдији дәјәрдән башга бир шеј дејилдир».[4] «Јер көјә, инсан да фириштәјә /мәләјә/ бәрабәрдир». «Әслинин һаралы олдуғуну билән бир инсан чәсәдсиз дә јашајар». Даһа доғрусу, «чан /руһ/ өлмәз, јалныз јерини дәјишәр».

---

[1] Мәрд бе зендан шәрәф арәд бе дәст
Јусеф әз-ни руј бе зендан нешәст

/Инсан зинданда шәрәф кәсб едәр,
Буна көрә Јусиф зинданда отурду—*ред.*/

Азәрбајчанлы Низаминин һагг уғрунда бу мүбаризлији илә Фарс Сә'дининн һагсызлыг өнүндә бөјүк әмәји тәблиғ едән ашағыдакы бејтләри нә бөјүк тәзад тәшкил едир:

Насәзаји-ра чо бини бәхтијар
Агелан тәслим кәрдәнд ехтијар

Һәр ке ба пуладбазу пәнче кәрд
Саед-е симин-е ходра рәнче кәрд

/Ләјагәтсизи бәхтијар көрдүкдә,
Ағыллы адамлар тәслим јолуну тутарлар.

Ким полад голлуларла пәнчәләширсә
Өз күмүш биләкләринә әзијјәт верир!—*ред.*/

[2] Сәр зе һәва тафтән әз сәрвәрист
Тәрк-е һәва гoввәт-е пејғәмбәрист

[3] Бе мәрдом дәр амиз әкәр мәрдоми
Ке ба адәми ху конәд адәми.

[4] Әнчом-е асеман һәмајел-е тост
Чистәнд ан һәме вәсајел-е тост

Тәнки-је чомле-ра мәчал тоји
Тән-е кәлусај-сии хијал тоји

Һәр јек әз то керефте тимсали
То че кири бе һәр јеки фали

«Заманын илк мәнзили јер, дүнјанын сон нәсли дә инсандыр.»[1] Бу инсан «өзүнү таныдыгда, Аллаһы да танырјар».[2] Инсан—сөзүн мә'нәви вә психоложи мә'насы илә бир инсан—«ики аләми өзүндә тәмсил едән бир нурдур».[3]

Бу, шәрг суфиләринин «инсани-камил» дедикләри *камил инсандыр*. Бу «камил инсан» анлајышы мүасир алман мәктәбинин «Übermensch» дедији *үстүн инсана* бәнзәјир.

Инсанын үстүнү кими, камили дә тәбиәт вә ја Аллаһын бир веркиси олараг мејдана кәлир. Бу, заһирән «бир-биринә бәнзәјән чохлу дашлар» кими исә дә, һәгигәтдә онлардан фәргләнән бир чәвһәр—Низаминин тә'биринчә, бир лә'лдир.

Амма ики формул арасындакы охшарлыгла бәрабәр, бунлардакы фәргә дә диггәт етмәк кәрәкдир:

«Үстүн» сифәти «чәвһәрлилијин» мүтләглијини көстәрдији һалда, «камил» анлајышы зәһмәт илә нәфс тәрбијәсинә, өз-өзүнү камилләшдирмәјә мә'лум бир јер ајырыр. Һәр инсан, истәсә, камиллијә јетишә биләр; јә'ни һәр инсан әсас е'тибары илә, камилләшә биләр.

Низами бизә бу камилләшмәнин јолуну да көстәрмәкдәдир. Оғлу Мәһәммәдә вердији нәсиһәтләрдә көстәрдији үсулу белә үмумиләшдирмәк олар:

Инсан мүәјјән билик вә һүнәр /сәнәт/ саһиби олмалыдыр. Нәсәб инсана анчаг ушаглыгда јарајыр: бөјүдүкдә фәзиләтли оғлу олмаг кифајәт етмәз, чүнки инсан јалныз өз фәзиләтинин өвлады олмалыдыр.[4]

Шаир мүәјјән бир сәнәт саһиби олмағы о сәнәтдә усталыг вә камилликлә бирликдә гәбул едир. «Јалныз охумаг кифајәт дејил, охунан һәр вәрәги јахшыча вә тамамилә анламаг кәрәкдир». «Өјрәнмәкдән усанмајан инсан судан инчи, дашдан лә'л чыхарар».[5]

Инсан истәсә мәләк олар; бунун үчүн онун Хызыр кими өзүнү танымасы кифајәтдир. Өзүнү танышјан адам «аби-һәјаты» /«дирилик сујуну»—ред./ ичмиш кимидир. «Аби-һәјат» исә сөзүн һәгиги

---

[1] Зәман-ра әввәлин бәти ни зәми буд
Чәһан-ра ахәрин бәти адәми буд

[2] Бедан ход-ра әз раһ-е мәани
Хода-ра дани әр ход-ра бедани

[3] То ан нурике чәрхәт тәшт-е шәм»—әст
Нәмудар-е до аләм дәр то чәм»—әст

[4] Чун шир бе ход сепәһшекән баш
Фәрзәнд-е хесал-е хиштән баш.

Аслан кими тәкбашына зорлу ол,
Өзүнүн фәзиләтинин оғлу ол!

[5] Һәр ке з-амухтән нәдарәд нәпк.
Дор бәр арәд зе аб, лә'л әз сәнк.

216—13

мә'насында «јашадан су» дејил, «ағыллы чан илә чанлы ағыл» демәкдир.[1] Чан бир чырагдыр ки, јағы ағылдыр.

Ағыл, Низамијә көрә, Аллаһын илк јаратдығы мәхлугдур. Бу мәхлуга јарадылышын кизли сахланылан илк сирриндән башга, бүтүн мәхлугларын нечә јарадылдыгларыны анламаг фејзи вә гүдрәти верилмишдир.[2]

Ағыл-чан /руһ/, билик исә онун бәдәнидир. Ағыллы чан—Аллаһын бәхшиши, чанлы ағыл исә әбәди һәјатын өзүдүр.[3]

НИЗАМИДӘ ЕШГ ФӘЛСӘФӘСИ

Арасаг дүнјанын олушуну.
Ешгдә тапарыг дурушуну!

Низами

Халга хидмәтдән зөвг алан камил инсан руһунун өлмәзлијинә инанан никбин шаирин бу көрүшә ујғун бир фәлсәфәси вардыр. Низамијә көрә, каинатын сөјкәндији јеканә дајаг ешгдир. Бүтүн варлыглар ешглә дајаныр вә онунла һәрәкәт едирләр. «Фәләјин ешгдән башга бир мәһвәри јохдур!». Дүнја јалныз ешг манивеласы үзәриндә дөнмәкдәдир. «Ешгин гулу ол, чүнки гуллуг едиләчәк

---

[1] Аб-е һејван нә аб-е һејван-әст
Чан-е ба әгл-о-әгл-е бачан-әст

[2] Бозорк афәринәнде-је һәр че һәст
Зе һәр че афәриде-әст бало-во-пәст

Нәхостин херәд-ра пәдидар кәрд
Зе нур-е ходәш диде пендар кәрд

Һәр ан нәгш к-әз келк-е годрәт негашт
Бе чешм-е херәд һич понһан нәдашт

Мәкәр нәгш-е әввәл к-әз агаз бәст
К-әз ан пәрде чешм-е херәд баз бәст.

Нечә вар, шүбһәсиз бөјүк јарадан
Јарадылмыш онунла көвн-ү-мәкан

Ағлы өнчә јаратмыш ол гүввәт
Она нуруидан ејләмиш гисмәт

Гүдрәтин фырчасы нә ки, чәкмиш
Көзләрин ағлын онлара ачмыш.

Тәкчә илк сирри сахламыш өзүнә.
Пәрдә чәкмишдир ағлын о, көзүнә.

[3] Әгл-е ба-чан этиjје-је әһәд-әст
Чан-е ба әгл зенде-је әбәд-әст

јеканә аға одур». Әрәнләр анчаг бу ишә мәшғул олмушлар. «Ешгдән башга дүнјада нә варса һамысы ојунчагдыр».

Дүнјада нә варса һамысы бази
Илла ки, тәриги-ешгбази![1]

«Асиман ашиг олмасајды, јер нечә јаранарды?!».

«Ешгдән нәсиби олмајан инсанын јүз чаны белә олса, јенә өлүдүр».[2]

«Лејли вә Мәчнун»дан кәтүрдүјүмүз бу фикир ашағыдакы кими давам едир:

«Ит кими јалныз јемәк вә јатмагла кифајәтләнмә; бир пишик дә олса, она көнүл вер». Чүнки бир пишијин ешги илә аслан олмаг, өз нәфсинә душкүнлүкдән јахшыдыр.»[3] «Ешгдән бир дәнә олмадыгча, кимсәнин тохуму көјәрмәз; ешг евинә сығынмаса, һеч кәс өзүндән әмин ола билмәз».

Низамијә көрә, ешг чансызлара белә һакимдир. «Магнит ашиг олмасајды, еләбир шөвг илә дәмири нечә галдыра биләрди». «Ичиндә бир ешг мајасы олмасајды, кәһрәба саманы нечә чәкә биләрди?!» «Дүнјада нә чох даш вә нә чох минерал вардыр: амма бунлардан һеч бири нә дәмири галдырыр, нә дә саманы чәкир!».

«Сон дәрәчә мүхтәлиф нөвлү шејләрдә өз мәркәзләринә доғру мејл етмәк хүсусијјәти вардыр. Од јерин мәркәзиндә гәрар тутмамыш олсајды, күрәмиз партлајар, һаваја учарды!». «Су һавада чох галдыгда ағырлығынын тә'сири илә јерә гајыдыр». «Чисимләр арасында даими бир јахынлашма вә говушма вардыр ки, философ-

---

[1] Чәһан ешг-әст-о-дикәр зәргсази
Һәме базист елла ешгбази

[2] Кәси к-әз ешг хали шод фесордәст
Кәрәш сәд чан бовәд би ешг мордәст

[3] Бе ешг-е горбе кәр ход шир баши
Әз-у беһтәр ке ба ход сир баши

Низаминин бу өзкәкүдәрлији /алтуризми/ илә, Сә'динин өзкүдәрлик /егоизм/ ифадә едән ашағыдакы бејти нә гәдәр зиддир.

Че лазем-әст јеки шадман-о-мән гәмкин,
Јеки бехаб, мән әндәр хәјал-е у бидар!.

/Нәјә лазымдыр ки, бири шад олсун, мәнсә гәмкин,
Бири јухуда олсун, мәнсә онун хәјалы илә ојаг?!—*ред*/.

лар буна ешг демишләр!».[1] «Јахшы диггәт едилсә, јарадылышын анчаг ешг үзәриндә дурдуғу көрүнәр!».[2]

Варлығы ешгин мәһсулу кими гәбул едән шаирин өзү дә ән бөјүк ашигдир. Нечә ки, «Хосров вә Ширин»дән көтүрдүјүмүз јухарыдакы фикирләри о, өзүнә аид бу сөзләрлә битирир: «Ешгсиз өзүмдә чан көрмәдим; гәлбими вердим, чан алдым!».[3]

Инсан вүчудунун мүһәррики—үрәк баһасына алынан бу чана бәрабәр ешг, шүбһәсиз, сөзүн кениш мә'насында көтүрүлүр. Беләки, «Лејли вә Мәчнун»да ешг барәсиндә ашағыдакы сөзләри охујуруг:

Јуксәлән нурун ешг ајнасыдыр,
Шәһвәт, әлбәттә, ешгин ајрысыдыр.
Кәр гәрәз күдсә ешг, фанидир
Ешг чүнки гәрәзән аридир
Гәрәзә ешг һәркиз олмаз јар,
Гәрәзин гондуғундан ешг учар.[4]

---

[1] «... Ешг низамы јалныз чанлылар вә үзви варлыглар дејил, үзви олмајан варлыглар аләминә дә һакимдир; вә бу, говушма /attraction/, јанашма /gravitatiaon/ магнетизм /magnetism/ вә кимјадакы гајнашма /attinites/ шәкилләри илә тәзаһүр етмәкдәдир...»

Һөте «Диван»ынын франсызча тәрчүмәсинә мүгәддимә јазан М. Лихтенбарг јазыр ки; «бу фикир вә бу мөвзу Һөте диванынын ән көзәл ше'рләриндә һакимдир.» /Gôtne. Divan occidental—oriental—West—Östlicher Divan. Paris. MCMXI. сәһ. 44/.

[2] Кәр әндишекониәз раһ-е бинеш
Бе ешг-әст истаде афәринеш.

Өмәр Хәјјамын бу рубаиси илә мүгајисә ет:

Сәр-дәфләр-е аләм-е мә'ни ешг-әст
Сәр бејт-е гәсиде-је чәвани ешг-әст

Еј ан-ке хәбәр нәдари әз аләм-е ешг
Ин нокте бедан ке зендегани ешг-әст

/Мә'налар аләминин дәфтәринин сәрлөвһәси ешгдир
Чаванлыг гәсидәсинин бејтинин илк сөзү ешгдир.

Еј ешг аләминдән хәбәри олмајан,
Бу инчә мә'наны бил ки, һәјат—ешгдир!—*ред*/.

[3] Чо мән би ешг ход-ра чан нәдидәм
Дели бефрухтәм, чани хәридәм.

[4] Ешг ајине-је боләнд-нур-әст
Шәһвәт зе һесаб-е ешг дур-әст

Ешг-е ғәрәзи бәга нәдарәд
Ке ешг ғәрәз рәва нәдарәд

Ба ешг ғәрәз коча бовәд раст?
Ешги ке ғәрәз нешәст, бәр хаст.

Күрчү шаири Шота Руставелинин бу бејтләри илә мүгајисә ет: /Азәрбајчанча тәрчүмәсиндән/:

Мәһәббәт бир зәриф шејдир, шәһвәтлә дәрк олунмаз јар,
Мәһәббәт башга бир шејдир, шәһвәтдән о галыр кәнар

Ешги гәрәздән ајыран шаир, ешгдән дә фәдакарлыг тәләб едир. Ашиг—өзүндән кечән фәдакар демәкдир. Һәмин «Лејли вә Мәчнун»-да бу сөзләрә раст кәлирик: «ашиг чаныны вериб, чананыны истәр; чанындан горхмаз».[1]

Бу ашиг дајанмадан, чананына чан атар. Бу кими инсанларда севкилијә јетишмәк јолунда сәбр вә тәһәммүл олмаз. «Онлар пәрванә кимидирләр: јансалар белә, севдикләри ода говушмаг истәрләр». Шаирин сәбирсизликлә характеризә етдији ешг «кәнчлик шәһвәтинин ојунчағы» олан кечичи бир һәвәс дејил, «әбәди вурғунлуг»дур.[2]

Низами сәнәтинин һәјатсевәрликдән, өзкәкүдәрликдән вә ашигликдән јоғрулмуш, зәрифлик вә көзәлликдән ибарәт парлаг *«чөлү»*, көкләри ејни гајнаглара әсасланан јүксәк фикирләрдән тәшкил олунмуш *«ичи»* илә там һәмаһәнкдир.

Заман е'тибарилә күрәмизи каинатын «илк нәсли» /«бәтн»/ кими, тәсәввүр едән шаир, мәкан е'тибарилә, инсаны дүнјанын «сон нәсли» һесаб едир.

Јарадылмышларын ән шәрәфлиси вә варлыгларын ән камили олан инсанын; Низамијә көрә, ән бөјүк дәјәри, бөјүк јараданла мә'нәви вә руһи тәмаса кирә билмәк габилијјәтинә малик олмасыдыр.

Пессимистләрин нәзәриндә јердә сүрүнән сәфил вә ачиз инсан, Низаминин оптимист бахышларында, јүксәкликләрә галхан, Аллаһын лүтфләрини көрән, планетләрин мөвчудлуғу вә һәрәкәтләринин сирләрини анлајан гүдрәтли бир гәһрәмандыр. Бу гәһрәманын нечә варлыг олдуғуну, Низами јухарыда нәгл етдијимиз бејтләрдә мүәјјән етмишдир. Бурада һәмән бејтләрдән јалныз бир-ики мисранын тәкрары мәгсәдәујғундур: «Көјдәки бүтүн улдузлар инсанын бир фәалијјәт васитәси олмагдан башга бир шеј дејилдир. Онларын өзлүјүнү тә'мин едән **ишыг** бизик. Јарадылышы нралиләдән мәләк инсандыр. Јараданын вәзифәси исә, јалныз јол көстәрмәкдир».[3]

Нә олдуғуну вә һансы гајнагдан кәлдијини анламыш инсан, Низаминин нәзәриндә, јашамаг үчүн әтдән вә сүмүкдән ибарәт бир чәсәдә мөһтач дејилдир. Бу јүксәкләрдә учан бир руһдур /«чан»/ ки, гәтијјән мәһв олмур, јалныз шәклини /гәлбини/ дәјишир.[4]

Мәһәббәт илә шәһвәтин арасында чох учурум вар.
Сөзләримә гулаг верин, гарышмасын бу анламлар.

[1] Ашег зе нәһиб-е чан нәтәрсәд
Чанан тәләбәд, зе-чан нәтәрсәд

[2] Ешги ке нә ешг-е чаведанист
Базиче-је шәһвәт-е чәванист

[3] Афәрин-ра тоји фереште-је нас
Афәринәнде-ра дәлиле-шенас

[4] В-ан-ке данәд ке әсл-е чајәш чист
Чан-е у би чәсәд тәванәд зист

VI

НИЗАМИНИН ДИНӘ МҮНАСИБӘТИ ВӘ ИЧТИМАИ ИДЕАЛЫ

Башгасына фајдалы иш көрмәјә,
Шам кими кәл һазыр олаг јанмаға!

Низаминин инсан һаггындакы мистик анлајышы онун дини дүнјадујумундан ирәли кәлир. Низами диндардыр. Фәгәт бу, мәрасимчиликдән ибарәт олан гуру бир диндарлыг дејилдир. Низами бүтүн варлыглары аллаһдан билир—өз-өзүнә мөвчуд олан, варлығынын формасы олмајан, кимсәјә бәнзәмәјән, дәјишмәјән вә өлмәјән бир аллаһдан! О, белә мүчәррәд бир аллаһа тапыныр. Бу тапынмада о, сәмими вә фәдакардыр.

Аллаһа мүнасибәтдә доғрулуг вә сәмимилији әсас тутан философ шаирин, аллаһсевәрлик барәдә мөвгеји дә о гәдәр чиддидир. Өзүнә «аллаһсевәр» /«изәдпәраст»/ дејән һәр кәси Низами аллаһсевәр кими гәбул етмир. Өзүнү гиблә сајан /егосентрик/ бир өзкүдәр /егоист/, Низаминин фикринчә, гәтијјән аллаһ адамы вә ја аллаһсевәр ола билмәз. Егоизм вә аллаһсевәрлик, шаирә көрә, бир араја сығмајан шејләрдир. Аллаһсевәрлик, онун фикринчә, өзүндән кечмәк демәкдир. Чүнки аллаһсерлик — күндүзә, өзкүдәрлик исә кечәјә бәнзәјир. Күндүзлә кечә нә чүр бир араја сыға биләр?! «Аллаһ јалныз аллаһ јолунда өзүндән кечән абидләри сечәр». Мәшһур ифадә илә десәк, Низами «фәна филлаһ»дыр. О, «әввәлләрин әввәли вә сонларын сону олуб» «һеч бир шеј јох икән вар олан» јарадана е'тигад едир. Шаирин асимани бир ешг вә чазибә илә тапындығы бу гүввә исә бирдир: һәр бир һалда шәрик гәбул етмәз. Јарадылышда икилик вә ја чохлуғу «вәһданијјәтчи» Низами көкүндән рәдд едир. О, өзүнүн ваһид јарадан тәрәфиндән јарадылдығына инаныр. «Јахшыса да, писсә дә јарадылышы ондандыр».[1]

Бу ахыра гәдәр мәнтиги бир душүнүшлә, Низами гаты бир

Ғәләт гофтәм чан-е олви-керај
Нәмирәд-о-ликән шәвәд баз-чај

[1] Серешт-е мәра афәриди з-хах
Сереште то кәрди бе напак пак

Әкәр никәм-о-кәр бәдәм дәр серешт
Ғәза-је то ин нәгш дәр мән невешт

/Мәним чисмими торпагдан јаратдын,
Сән натәмизә тәмизи гарышдырдын.

Әкәр мән тәбиәтчә јахшы вә ја писәмсә,
Сәнин һөкмүн бу нахышы мәнә јазыб—*ред.*/

«вәһдәтчи»дир. Буна көрә дә шаир мәчуси әфсанәләриндән бир сәнәткар кими о гәдәр фајдаланмыш олдуғу һалда, гәдим Иран дини зәрдүштиликдән ики Аллаһ идејасыны көкүндән кәсиб атыр. Әввәлчә дә сөјләдијимиз кими, Низами атәшпәрәстлијин амансыз дүшмәнидир: Хејир аллаһы һөрмүзд илә шәр аллаһы Әһримән арасындакы мүбаризә икилијини /дуализми/ гәбул етмир.

Тәкаллаһлылыг вә варлыгда тәсәввүр етдији вәһдәт Низамини тәк һәгигәт системинә кәтириб чахырыр. Һәгигәт, диндар Низамијә вә јашадығы дөврүн һаким эгидәсинә көрә, диндә тәзаһүр едир. Бунун үчүндүр ки, Низами ән чох идеализә етдији гәһрәманы Искәндәрин јалныз чаһана һаким бир император олмасы илә кифајәтләнмәмиш, ејни заманда она пејғәмбәрлик рүтбәси дә вермишдир. Диггәт јетирмәјә дәјәр ки, Искәндәр тутдуғу мәмләкәтин ирги, мәһәлли вә дил хүсусијјәтләринә һөрмт етдији һалда, тәкаллаһлыг әгидәсини јајмагда тәәссүбкешдир. Иранын бүтүн реаллыгларына тохунмајыб атәшпәрәстликдән ибарәт олан динини рәдд етмиш, атәшкәдәләри тамамилә дағытмыш, «мүгәддәс» атәшләри сөндүрмүшдүр.

Тәкаллаһлыг, фәнафиллаһлыг, тәкһәгигәтчилик вә һәгигәтә ашиглик кими башлыча гајнаглардан доған Низамилик, инсан вә ја, даһа кениш јајылмыш тә'бирлә, фәрд вә чәмијјәтин, јахуд вәтәндаш илә дөвләтин мүнасибәтләрини олдуғу кими, милләтләрарасы мүнасибәтләри дә өзүнәмәхсус шәкилдә низама салан бир тәфәккүр вә дүнјакөрүшү системини мејдана кәтирмишдир.

Инсан, мүчәррәд бир руһ олмаг е'тибары илә, анчаг «фәнафиллаһ» олдуғу заман мә'нәви дәјәр вә шәрәфини горуја билир. Низаминин фикринчә, мүәјән бир фәрд олмаг бахымындан да, инсан јалныз мәнсуб олдуғу чәмијјәтә фајдалы олмасы, башга сөзлә,« фәна фамиллә'лији дәрәчәсиндә шәрәфлидир. Шаирә көрә «һәр фәрд өз милләтиндән бир парча олдуғу үчүн дәјәрлидир: бу бир не'мәтдир. Бу не'мәти рәдд етмәк милләти рәдд етмәк демәкдир».[1] «Күфранине'мәт» вә күфрани-милләт»дә олмамаг үчүн, Низами фәрддән чәмијјәт наминә фәдакарлыг тәләб едир. Шаирин өзкүдәрлик вә

Низаминин бу бејти Хәјјамын ашағыдакы рүбаисини хатырладыр:
Ја рәб, то келәм серештеји мән че конәм
Пәшм-о-гәсәбәм то рештеји мән че конәм

Һәр ник-о-бәди ке әз мән ајәд бе вочуд
То бәр сәр-е мән невештеји, әнм че конәм

/Јарәб, мәним палчығымы сән гарышдырмысан, мән нә едим?
Јунуму, ипәјими сән әјирмисән, мән нә едим?

Мәним етдијим бүтүн јахшы вә пис /ишләри/
Сән мәним анлыма јазмысан, нә едим?—*ред*/.

[1] Һәст бәр кәси зе мелләт-е хиш
Кофр-е не'мәт зе кофр-е мелләт-е хиш

јалныз өзүнү дүшүнмәк гәдәр пис сајдығы башга бир шеј јохдур.[1] Тәкбашына дүнјаны тутмаг мүмкүн дејилдир. «Тәчрүбәси олан билир ки, тәк јејән, тәк дә өлүр.[2] Буна көрә шаир, «арпа сују да олса тәк ичмәјин» төвсијә едир; чүнки «тәк ичәнин үзү дәниз сују кими ачы олар».[3]

Фәрдин шәрәфини чәмијјәт үчүн чалышмагда көрән философ шаир ичтимаи һәјатын јалныз әлбирлик, фәрдләрин гаршылыглы дајаг, көмәк вә јардымлары сајәсиндә дүзәлә биләчәјини өјрәдир. О, бу барәдәки фикирләрини һикмәтли вә шаиранә тәшбеһләр донунда верир: «нә вахтадәк әһәмијјәтли бир руһ, руһ әһлләри һарададыр? Јолдаш нечә олду, дост һаны?—дејә сорушан шаир јазыр. «Хурманын бал дадмасы ағачынын һәмдәмлијиндәндир»; «гурдун ипәк папагы јолдашларынын јардымындандыр»; «гарышга јолдашларынын вердикләри фәрәһлә чанланараг, өзүндән бөјүк шејләри дашыјыр»; «Чиндә һамы ипәк тохумаз, һәсир тохујанлар да вар». «Е'тидал вә аһәнк үзәриндә көрүлән һәр бир ишин сону уғурла битәр».[4]

---

[1] Һалбуки Иран әдәбијјатынын дидактик шаири кими шөһрәт газанмыш Сә'ди Ширази Низами Кәнчәвијә тамамилә зидд бир фикри тәлгин едир:

Бе һич јар мәдеһ хатер-о-бе һич дијар
Ке бәр-о-бәһр фәрах-әст, адәми бесјар
/Һеч бир јара вә һеч бир дијара үрәк бағлама—
Јер үзү кениш, инсан чохдур!—*ред.*/

вә ја:

Сә'дија һобб-е вәтән кәр че һәдисист сәһиһ
Нәтәван морд бехари ке мән анча задәм

/Еј Сә'ди, вәтән севкиси дүз сөһбәт олса да,
Мәним доғулдуғум јердә алчаглыгла өлмәк олмаз—*ред*/.

[2] Беданәд һәр ке ба тәдбир башәд,
Ке тәнһахар тәнһамир башәд.

[3] Мәхор тәнһа кәрәт ход аб-е чуј-әст
Ке тәнһахор чо дәрја тәлхрујәст.

[4] Та кеј дәм-е әһл, әһл-е дәм ку
Һәмраһ коча-во-һәмгәдәм ку

Нәхли ке бе шәһд хоррәми кәрд
Ан шәһд зе ру-је һәмдәми кәрд

Пиле ке беришәми-колаһ-әст
Әз јари-је һәмдәман-е раһ-әст

Әз шади-је һәмрәһан кешәд мур
Ан-ра ке әз-у фозун шәвәд зур

Дәр Чин нә һәме һәрир бафәнд
Кәһ һәлле кеһи һәсир бафәнд

Дәр һәр че з-е'тедал јарист
Әнчамеш-е ан бесазгарист

«Башгаларынын ишләринә јарамаг үчүн», Низами инсана «шамтәк јанмағы» төвсијә едир,[1] әкәр инсан инсанлара гарышыр вә онлара фајдалы олурса, һәм дүнјада, һәм дә ахирәтдә хошбәхт олур».[2] Шаир чәмијјәт наминә көрүлән бу өзкәкүдәрлијин шаиранә бир тимсалыны да верир: «дүнјаны күлдүрдүјү үчүн күнәш өзү дә күлүр».[3] Јалныз өз шәхси мәнфәәтини дүшүнүб даим јемәк вә әјләнмәк дәрди чәкән өзкүдәрләри Низами инсан јеринә сајмыр. «Ешшәк кими көзү даим јемдә олан инсандан ит даһа шәрәфлидир»—дејир,[4] вә әлавә едир: «Чалыш ки, халгын ишинә јарајасан; та ки, хидмәтинлә дүнјаны бәзәмиш оласан»:

Куш та хәлг-ра бе кар аји
Та бе хедмәт чәһан бејарајн!

«Игбалнамә»нин сонларында бир «Чәннәт шәһәр» сәһнәси вардыр.

Гырғызларын /«Хырхыз»/ јашадығы бир јердә[5] аллаһ адамы олан мә'сум инсанлар, Искәндәрә дағын о бири тәрәфиндәки вәһши Јә'чуч-Мә'чучлардан шикајәт едирләр. Бу ибтидаи вәһшиләр һүчум чәкир, бу тәрәфләри талан вә гарәт едирмишләр. Мәзлумлар пејғәмбәр кими гаршыладыглары Искәндәрдән бу залымлара гаршы бир тәдбир истәјирләр. Искәндәр дә дастанларда мәшһур олан дәмир сәдди чәкдирир. Вәһшиләр бир даһа бу тәрәфләрә кечә билмирләр.

Јә'чуч-Мә'чуч бәласыны дәф етдикдән сонра Јунаныстана доғру һәрәкәт едән Искәндәр, јол үстүндә әфсанәви бир шәһәрә раст кәлир—Чәннәт кими абад, шән вә фираван бир јер: нә дашдан диварлары, нә дә ағачла дәмирдән гапылары вар... Бир нечә нәфәрлә шәһәрә кирән Искәндәр көрдүјү мәнзәрәјә һејран галыр. Ағызларына гәдәр долу икән, дүканларын гапыларында гыфыл јохдур.

Күләр үзлү әһали Искәндәри вә јанындакылары һөрмәт вә севинчлә гаршылајырлар. Ону бир сараја кәтирир, һөрмәт еһтирам едирләр. Падшаһ бу мүнасибәтдән һәм мәмнун, һәм дә һејрандыр; ев саһибиндән сорушур:

— Бу инам, бу горхусузлуг нәдир?! Нәдән өзүнүзү горумаг үчүн һеч бир тәдбириниз јохдур?! Гапыларынызда гыфыл, бағларыныз-

---

[1] Бебајәд хиштән-ра шәм кәрдән
Бе кар-е дикәран дел чәм кәрдән

[2] Чо дарәд ху-је то мәрдом-серешти
Һәм инча-во-һәм анча дәр беһешти

[3] Нә бини афтаб-е асеман-ра
Әз ан хәндәд ке хәнданәд чәһан-ра

[4] Сәк бәр ан адәми шәрәф дарәд
Ке чо хәр диде дәр әләф дарәд

[5] Секәндәр зе Чин рә'ј-е Херхиз кәрд
Дәр-е хаб-ра тәнк-е дәһлиз кәрд

216—14

да бағбан, сүрүләринииздә чобан јохдур! Бу лагејдликлә өзүнүзү нечә тәһлүкәсиз сајырсыныз!?.

«Әдаләт шәһәри»нин бөјүкләри, шаһа дуа едиб белә чаваб верирләр:

— Бу јерләрдә көрдүјүн бизләр, әслиндә, зәиф, фәгәт диндар адамларыг. Доғруја мејл едир, әјридән гачырыг. Дүнјанын гапысыны әјрилијин үзүнә гапамыш вә бу аләмдә динчлији доғрулугда тапмышыг. Һеч бир вахт јалан сөјләмәрик, танрынын севдијини едәр, бујурдуғуна бојун әјәрик; кимсәјә гаршы зоракылыг етмәз, ачизләрин әлиндән тутарыг; бизләрдән бири зәрәр көрсә, ону өз малымыза ортаг едәрик; һеч кимин малы о бириләрдән артыг дејил; һәр кәс вәзијјәтинә көрә тә'мин олунуб, өзүмүзү гардаш сајар, башгасынын дәрдинә севинмәрик. Оғрудан горхмуруг—нә шәһәрдә нәзарәтчимиз, нә дә кәнддә көзәтчимиз вар. Башгаларындан бир шеј оғурламарыг, биздән дә һеч кәс бир шеј оғурламаз. Нә гапыда гыфылымыз, нә сүрүдә чобанымыз вардыр. Ушагларымызы аллаһ бөјүдүр. Һејванларымызы да гурддан, пәләнкдән о горујур. Тохуму торпаға атыр, галаныны аллаһа тапшырырыг—бичин фәсли кәлмәјинчә һеч кәс арана—буғда зәмисинә кетмәз; өз-өзүнә битән мәһсулдан бирә гаршы једди јүз алырыг. Нә етсәк, тәвәккүлүмүз аллаһадыр—горхдуғумуз да о, күвәндијимиз дә одур—башгасына сығынмарыг. Бизләрдән биринә башчылыг етмәк нәсиб олурса, фикирләримизлә она јардым едирик. Һеч кәси пис јола чәкмәз, фитнә төрәтмәз, ган төкмәрик. Бир-биримизин дәрди илә дәрдләнир, сәадәтинә севинәрик. Гызыла-күмүшә гијмәт вермәрик, бизләрдән һеч кәс бунлара еһтијач көрмәз. Һејванлар биздән гачмыр, чүнки биз онлары инчитмәјирик. Ов бизим үчүн бир әјләнчә дејилдир. Овдан анчаг еһтијачымыз нисбәтиндә фајдаланырыг. Нә өкүз илә ешшәк кими чох јејир, нә дә ағзымызы гапајырыг. Јај олсун, гыш олсун јемәк сүфрәсиндән дојмаздан бир аз габаг галхарыг. Бизләрдән һеч кәс јашы кечмәмиш вә вахты кәлмәмиш, чаван өлмәз. Өлүләримиз үчүн кәдәрләнмәрик, чүнки бунун фајдасыз олдуғуну билирик. Һеч кимин архасынча үзүнә дејилмәјәчәк бир сөз сөјләмәрик. Часуслуг нәдир билмәрик. Аллаһын ишинә гарышмыр, «бу нә үчүн белә», «о нә үчүн елә» сорушмарыг. Бизим чәмијјәтдә јалныз бизим әхлагымызда оланлар јашаја билир. Адәтдән кәнара чыханлар, дәрһал јанымыздан кәнар едилир!»

Низами јазыр ки, Искәндәр бунлары ешитдикдә һејрәтдән јериндә донуб галды. «Чүнки бундан көзәл һекајәти нә ешитмиш, нә дә китабларда охумушду». Көрдүјү бу «Чәннәт шәһәр»ин ичтимаи гурулушу барәдә дүшүнән Искәндәр өз-өзүнә.

«Бу халгы әввәлдән көрмүш олсајдым, дүнјаны башдан-баша долашмаға гәтијјән еһтијач көрмәздим. Дағын бир кушәсинә чәкилиб аллаһа ибадәт едәрдим. Адәтим бу гајдаларын ејни олар, диним дә бу диндән башгасы олмазды»—дејир.

«Искәндәрнамә»нин 18000 бејти ајан вә һәгигәтлә әфсанәни Низамијанә бир сурәтдә јоғуран, мүхтәлиф дастан, һекајә, мәсәл вә һикмәтләри әһатә едән чанлы сәһифәләри, шаирин ән ахыра сахладығы бу «Чәннәт шәһәр» сәһнәси илә битир.

Искәндәр пејғәмбәрин арајыб тапдығы бир идеал систем, философ Низаминин, шүбһәсиз, билаваситә керчәкләнмәсини арзуладығы ичтимаи гурулушун өзүдүр.

* * *

Совет шәргшүнасларындан Бертелс «Искәндәрнамә»нин «Чәннәт шәһәр» һаггындакы һиссәсини охујаркән «һәјәчанлы бир гүрур вә ифтихар һисси» бүрүјүр. «Чүнки Низами, бу идеал сосиализми, шималда—ССРИ-нин олдуғу јердә јерләшдирибмиш!».

«Чәннәт шәһәр» гәтијјән, һеч дә ССРИ-нин олдуғу јердә дејил. Чүнки Низами, Искәндәрин бу шәһәрдән ајрылараг, Јунаныстана доғру алдығы јолун истигамәтини көстәрмишдир. Һәмин истигамәтә әсасән, Искәндәр дәниздән кечмиш вә хејли јол ашдыгдан сонра Кирмандан Кирманшаһа, орадан Бабилә, Бабилдән дә Шәһризура кетмишдир. Бу чүр ајдынлыг олдуғу һалда «Чәннәт шәһәрин» гырмызы Москва олдуғуну» иддиа етмәк чоғрафија елминә тәһгирдир!.. Шаирин тәхәјјүлүндә чанланан бу идеал шәһәрин јерини тә'јин етмәк мүтләг лазымдырса, ону /«Хырхыз»/ Гырғызла бағлы бир өлкәдә ахтармаг кәрәкдир. Һәр идеал шеји түркләјә аид едән шаир «идеал шәһәри» дә Түркүстанда көрмүшдүр. Гәдим јунан мәнбәләриндә дә мәһз Түркүстанда хүсуси мүлкијјәт билмәјән чәмијјәтләрдән бәһс олунур.

Јахшы, чоғрафијаны бир тәрәфә гојаг!.. Бахаг көрәк, Низамидәки «Чәннәт шәһәр»лә Совет чәннәтиндәки шәраитдә бир-биринә охшар чәһәтләр вардырмы?

Низаминин «Чәннәт шәһәр»и диндардыр, совет чәннәти исә динсиздир. Биринчиси аллаһы танıјыр, о бири исә рәдд едир. Биринчидә јалан сөјләнмәз, икинчидә исә јалан ән бөјүк тәблиғат силаһыдыр. Биринчидә севки әсас, икинчидә исә нифрәт һакимдир. Биринчидә анлашма әсас икән, икинчидә синиф говғасы әсасдыр. Биринчидә һејванлар белә тәһлүкәсиз јашадығы һалда, икинчидә инсанлар даим өлүм горхусу алтындадыр. Биринчидә ган төкмәк һарам икән, икинчидә ганлылыг әсасдыр. Биринчи оғурлуг нәдир билмир, икинчидә исә оғурлуг ән ганлы полис режимидир. Биринчи часуслуг билмәз, икинчидә һамы часусдур.[1] Биринчи силаһсыз вә диндар, икинчи тәпәдән-дырнаға гәдәр силаһлыдыр. Биринчи фитнә нәдир билмәз, икинчи бүтүн дүнјаны бүрүјәчәк бир фитнә јувасыдыр.

[1] Ленин «Һәр бир коммунист часус олмаға борчлудур!» һөкмү мәшһурдур.

14*

Сөзүн гысасы: Дини әхлага вә ичтимаи анлашмаја әсасланан «Низами сосиализми» илә дини рәдд едән вә синифләр говғасыны әсас тутан ганлы «рус сосиализминин» бир-биринә бәнзәр һеч бир тәрәфи јохдур!..

Низаминин Русијадан вә руслардан бәһси исә ајдындыр: О өз ана јурдуну вә онунла бирликдә бүтүн мәдәни дүнјаны идеализә етдији гәһрәманы Искәндәрин әли илә рус тәһлүкәсиндән хилас етмиш вә ону әсирликдән гуртармышдыр. Һәмин Искәндәрә кәшф етдирдији «Чәннәт шәһәр»и о, јенә һәмин Искәндәрин әли илә «јандырыб күлә дөндәрдији бир јердә» нечә тәсәввүр едә биләрди?.. Белә бир имкансызлығы јалныз дүнјанын бүтүн милләтләрини һакимијјәти алтына алыб онлардакы мадди-мә'нәви бүтүн дәјәрләри мәнимсәмәк истәјән гырмызы болшевизмин идеологлары тәсәввүр едә биләрләр, Низами јох!

Лутфүнү көрдүјү режимә, бәлкә дә мәчбурән, бир хош сөз олсун дејә, Бертелсин, бир дә «зәманәмиздә јашамыш олсајды, Низами бизимлә /јә'ни болшевикләрлә/ биркә оларды!» һөкмү вардыр. дыр.

Фәгәт, бизим фикримизчә, севки илә нифрәт, рәһмәт илә лә'нәт нә гәдәр бир араја сыға биләрсә, Низами илә болшевикләр дә о гәдәр биркә ола биләрләр!..

VII

НИЗАМИНИН ДӨВЛӘТ ҺАГГЫНДА КӨРҮШЛӘРИ

Дининдә дөвләтин зүлм һарамдыр
Залымлара дөвләт чандан душмандыр.
Саманлыға ешшәк дүшәрсә накаһ,
Демәм јазыг ешшәк, самана ејваһ!

Низами

Фәрди чәмијјәт үчүн чалышмаға борчлу билән Низаминин дөвләти тәмсил едән һөкмдарлара вердији тәләбләри дә көздән кечирмәк лазымдыр.

Јарадылышда икилик гәбул етмәјән Низами үчүн, шүурлу инсан чәмијјәтиндә башлыча шеј ичтимаи аһәнк вә әдаләтдир. Дөвләт тәмсил етдији чәмијјәти бир-бирини дидән душмән зүмрәләрин јыртычы еһтирасларынын ихтијарына вермәмәлидир. Онун ән бөјүк иши—варлығынын һикмәти—асајиши тә'мин етмәк вә әдаләти јајмагдыр.

Низамијә көрә, дөвләт анлајышы илә зүлм анлајышы бир араја сыға билмәз. «Дөвләт мәзһәбиндә зүлм һарамдыр. Зүлм едән адам дөвләтлә дост ола билмәз». Дөвләтин башына кечмиш залым падшаһы, шаир «саманлыға кирмиш ешшәјә» бәнзәдир вә «ешшәјә дејил, саманлыға јазыг» дејир.[1]

Идеал дөвләтдә ағыллы һөкмдар бүтүн ишләри ишбиләнләрә һәвалә едир: Искәндәр белә етмишдир. Биликли мәсләһәтчиләрин көмәји илә дөвләт, гочаларын тәчрүбәсини кәнчләрин күчү илә бирләшдирәрәк фәалијјәт көстәрир. Низамијә көрә, дөвләт башчысы «сүрүјә чавабдеһ бир чобандыр». Һәтта бундан да мәс'улијјәтли бир мөвгедәдир. Башдакы бејин бәдәнин бүтүн үзвләрини идарә етмәкдә һансы мөвгедәдирсә, дөвләт башчысы да онун кимидир. «Әл ајағын фәалијјәтиндән разы дејилсә, чавабдеһ башдыр».

Фәрд дөвләтә мүнасибәтдә мүәјјән вәзифәләри ичра етмәјә борчлудур. Амма фәрд, һәр һансы дөвләтдә јалныз вәзифә дашымаға борчлу дејил, һәм дә бир сыра һүгуглара маликдир. Падшаһлара хитаб едән шаир «һеч бир фәрдә зор вә ловғалыгла бахма, о да өзүнә көрә мөһтәшәмдир»—дејир.

Нуширәванын вәзири Бүзүрчмеһрин бајгушларын дилиндән тәрчүмә етдији сөһбәти јәгин ки, хатырлајырсыныз. Низами ејни тә'кидлә, һөкмдарлары зүлм ишләтмәкдән даим чәкиндирир. «Падшаһын әсл душмәни зүлм едән әдаләтсиз мә'мурлардыр. Халг зүлм едәндән үз чевирәр». Јунан философлары Искәндәрә Дарадан горхмамағы мәсләһәт көрүрләр. Чүнки «ондан наразы олан дахили душмәнләринин мөвчудлуғуну» билирләр. Нечә ки, мүһарибә заманы Искәндәр Иран шаһына гаршы бу дахили душмәнләрдән истифадә едир.

Һәр һансы мәмләкәтин фираванлығы, шаирә көрә, һөкмдарларын хејирхаһлығы илә сых сурәтдә бағлыдыр. «Падшаһын нијјәти јахшы оларса, чөлләрдә от јеринә күл битәр. Нијјәти бәд олан ағачын будағы гурујар; хош нијјәтли падшаһ әтрафына боллуг бәхш едәр; мәмләкәтдәки абадлыг вә фираванлыг падшаһын јахшылығындан хәбәр верәр!».[2]

Шаир, Сасаниләрдән Һөрмүздүн чаны гәдәр севдији оғлу Хосрова мүнасибәтиндәки әдаләтдән бәһс едәркән, бундан әввәлки һиссәдә ишарә етдијимиз кими, өзүнү сахлаја билмир, дәрһал, дөврүндәки вәзијјәтә кечәрәк, «јүз фағырын ганы төкүлдүјү һалда, бир јолкәсәнин јахаланмадығындан» шикајәт едир!. Башга бир әсәриндә дә, «әдаләт бу дөврдә арадан галхды, Симурғун /әфса-

---

[1] Сетәм дәр мәзһәб-е доуләт рәва нист,
Ке доуләт ба сетәмкар ашена нист.

Хәри дәр каһдан офтад нагаһ
Нәгујәм вај бәр хәр, вај бәр каһ!

[2] Фәрахиһа-во-никиһа-је әтраф
Зе әдл-е падшаһ-е ход зәнәд лаф

Зе чешм-е падшәһ офтаде раһи
Ке бәд рә'ји конәд ба падшаһи.

нәви бир гушдур/ ганадларында јува салды. Бу көј күнбәздә һаја, бу асылы торпагда абыр галмады. «Галх, еј Низами, чохлу көз јашы төк, гана дөнмүш бу гәлб үчүн ган ағла!»—дејир.[1]

Дөвләтин әдаләт јајмаға борчлу бир орган олмасы фикрини тәлгин етмәк үчүн сәнәткар, «Һәфт пејкәр» кими инчә дүшүнүлмүш мөһтәшәм бир мәнзумә јазмышдыр. Бу көзәл поемада шаирин јүрүтмәк истәдији фикир ашкардыр: падшаһ вә ја дөвләт башчысы сүрүјә чавабдеһ бир чобан дејил, бундан даһа артыг, сүрүнүн саламатлығы үчүн мәс'улијјәт дашыјан бир көпәкдир. Бу, вәзифәни унудараг кефә далан вә идарәни залымлара тапшыран һөкмдарларла, һекајәдәки «диши чанаварла чүтләшән көпәк» арасында һеч бир фәрг јохдур. Чөлдә растлашдығы чобанын вәзифәсиндә сәһләнкарлыг етмиш көпәји чәзаландырдығыны көрәрәк көзләри һагигәтә ачылан Бәһрам, шаир, дәрһал «һәфтәнин једди кечәсини једди иглим көзәлләри илә кечирмәји» тәркидиб ону «әдаләт көзәлинин» /«пејкәр-е әдл»/ гучағына атыр.

Бәһрам-Кур сурәтини тәсвирә башларкән белә, шаир Бәһрамын әдаләти горумаг нијјәтилә мүбаризәјә атылдығыны гејд едир вә онун дили илә һөкмдарлығын әсл мә'насыны ифадә едән бу бејти верир:

Фәрз олан бизләрә будур, билирик:
Зүлүмә зүлм, әдлә әдл едәрик![2]

Шаирин бүтүн јүксәк дәјәрләр үчүн мәчаз олараг «түрк» сөзүнү ишләтмәји севдијини билирик. «Мәхзән-үл-әсрар»да зүлм көрмүш гоча бир гадынын дили илә, Бөјүк Сәлчуглардан Султан Сәнчәрә едилән хитаб да диггәтәлајигдир. Низамијә көрә, дөвләт мүтләг әдаләтли олмалыдыр. Түрк дөвләти исә хүсусән әдаләтли олачаг. Бунун үчүн дә гоча гадынын дили илә, Сәнчәрә мүрачиәт едәрәк: «мадам ки, әдаләтли дејилсән, демәк түрк дејилсән!»—дејир.

Низами һаггында данышдығымыз бу фикирләрини, јалныз нәзәри олараг дејил, өзүнә мүасир олан һөкмдарлара да чәсарәтлә сөјләмишдир. «Лејли вә Мәчнун» мәнзумәсинин «Хатимә»синдә шаирин Ширваншаһ Ахситан Мәнучеһрә һәср етдији мәдһијјә вардыр. Бурада Низами ширваншаһа, јунан философларынын адындан севдији гәһрәманы Искәндәр үчүн јаздығы «Хирәднамә»ләр үслубунда өјүдләр вермәкдәдир.

[1] Дад дәр ин доур бәр әндахтеәст
Дәр пәр-е симорғ вәтән сахтеәст

Шәрм дәр ин тором-е әзрәг нәманд
Аб дәр ин хак-е моәлләг нәманд

Хиз Низами, зе һәд әфзун кеpј,
Бәр дел-е хунаб шоде хун кеpј.

[2] Анче ма-ра фәризе офтад-әст
Золм-ра золм, дад-ра дад-әст

Дини, әхлаги, мүлки вә сијаси маһијјәтдә олан бу өјүдләр сон дәрәчә мараглы моментләри еһтива едир.

Өзүнә «нүсрәти илаһи нәсиһәтчиси» дејән шаир, мә'нәви сәлаһијјәт вә нүфузуна күвәнән бир инсан әдасы илә, әсринин падшаһына «дүнја һеч бир падшаһа галмајыб, сәнә дә галмајачаг» дејир.[1] Вә «чаһанда әбәди галмаг истәјирсәнсә, чаһана фајдалы ол!» төвсијәсини верир.

Сонра шаир падшаһы ајыг олмаға дә'вәт едир вә дөвләтин мәнафеји үчүн һеч бир чәтинлији дәф етмәкдән чәкинмәмәји төвсијә едир. «Дөвләт ишләриндә, дөвләтин нүфузуна түк гәдәр хәләл кәтирән шејләрә јол вермә!—дејир.

Низами падшаһы дүшмәнләрә гаршы сајыг олмаға чағырыр: «Үзр истәјән дүшмәнә инанма, гапындан гов!»—дејир.

Низамијә көрә, игтидар илә тәмкин бир-бирини тамамлајан шејләрдир: «Күчлү ол, амма тәмкинини әлдән вермә!».[2]

Дөвләтин идарә олунмасында шаир, мәсләһәтләшмә тәрәфдарыдыр. О, падшаһа «рә'ј вә тәдбир саһиби олдуғун мә'лумса да, башгаларынын рә'јләринә биканә галма!»—дејир.[3]

Низами мәмдуһунун икиүзлү јахынлардан /мүгәррәбләр/ чәкиндирир вә вә'дә сәдагәтли олмағы төвсијә едир. «Әдаләт ахтаранларын чавабларыны анчаг доғру сөзлү адамлар васитәси илә көндәр; сөзүнә әмәл ет ки, һәр кәс сәнә күвәнсин!».[4]

Сынанылмамышлара үз верилмәмәсини шаир бир гајдаја чевирмәји падшаһа мәсләһәт көрүр: «Кимсәјә сынамамыш үз вермә; гәлбиндә јери олмајанлара күвәнмә!».

Дүшмәни кичик сајмамаг, дүшмәнләрә гаршы амансыз, достлара гаршы да вәфалы олмаг дөвләт адамларынын хүсуси диггәт

[1] Бу, чүмә ибадәти заманы чаме имамларынын Османлы султанларыны гаршылајараг, «падшаһым, гүрурланма, сәндән бөјүк Аллаһ вар!» демәләрини хатырладыр.

[2] Гаһер шоу-во-бордбар мибаш
Меј михор-о-һушјар мибаш

/Күчлү ол, амма тәмкинли ол,
Меј ич, амма ајыг ол!—*ред*/.

[3] Рә'ј-е то әкәр че һәст һошјар
Рә'ј-е декәран зе дәст мәгозар.

[4] Дәр гоул ченан кон остовари
К-имән шәвәд әз-то зинһари

/Сөзүндә елә мөһкәм ол ки,
Көмәк истәјән сәнә күвәнсин—*ред*/.

јетирмәли олдуглары мәсәләләрдир: «Вурдуғуну көкүндән вур, тутдуғуну да атма!».[1]

Мүасири олмуш бир падшаһа нәсиһәт шәклиндә вердији бу фикирләрдә Низами идеал дөвләт башчысы үчүн зәрури сајдығы әсас вәзифәләри билдирмишдир: бунлар ејни заманда онун дөвләт һаггындакы көрүшләрини көстәрир.

VIII

ИДЕАЛ ҺӨКМДАР ИСКӘНДӘР ВӘ ОНУН МӨ'ЧҮЗӘСИ

Аллаһдан Искәндәрә вәһј:

Биләрсән чаһанда бүтүн дилләри
Данышар сәнинлә чаһан елләри
Бу елләрдә олмаса да тәрчүман
Сәнин румчаны һәр кәс анлар әјан.

Низами

Низаминин бахышларына ујғун дөвләт идарәсини реаллашдыран идеал һөкмдар Искәндәрдир. Искәндәрин шәхсиндә Низами билијә, һикмәтә вә сәнәтә бағлы олан зијалы бир һөкмдар көрүр. Философлар, алимләр вә әдибләр тәрәфиндән әһатә олунмуш бу һөкмдарын өзү дә характер /сәчијјә/, чәсарәт вә гәһрәманлығы илә бәрабәр, алим, философ вә тәдбирли бир инсан кими танынып. Она мүавинлик едән вәзири Јунаныстанын ән мәшһур философу Әрәстудур /Аристотел/. Сарајында Јунаныстанын бүтүн танынмыш философ вә алимләриндән тәшкил олунмуш Дөвләт Шурасы типли јүксәк бир мәчлис вардыр. Дөвләт ишләринә даир ән көклү мәсәләләрдә император бу мәчлислә мәсләһәтләшмәләр апарыр.

Искәндәр елм вә әдәбијјат адамларына бөјүк гајғы көстәрир; онларла елмин, фәлсәфәнин даим мәшғул олдуглары бөјүк мәсәләләри барәдә мараглы мүбаһисәләр едир. Бу гәбилдән, Искәндәрин мејдана атдығы вә заманын бүтүн танынмыш философлары тәрәфиндән мүзакирә едилән «тәквини-aләм» /дүнјанын јарадылышы/ һаггында мүхтәлиф көрүш вә мәктәбләрин хүласәси «Искәндәрнамә»нин мараглы бир гисмини тәшкил едир.[2] Бундан башга, ејни әсәрдә, Искәндәрин һинд философу илә сөһбәти дә, јунан мәктәби илә һинд мәктәби арасындакы көрүш вә тәфәккүр фәргләрини көстәрмәк бахымындан диггәтәлајигдир.

Искәндәр сәнәткарлар арасындакы мүсабигәләри дә хошлајыр. Рум вә Иран рәссамлары илә Чин рәссамы арасында кечән мүсабигә сәһнәси шаир тәрәфиндән чох чанлы бир шәкилдә тәсвир едилмишдир. Бу мүсабигәләр императорун өз һүзурунда кечирилирмиш.

Искәндәр башга өлкәләрдә, хүсусән Иранда раст кәлдији фајдалы елми әсәрләри јунанчаја тәрчүмә етдирир. Бу вә ја дикәр шәкилдә Јунаныстан елмини инкишаф етдирән Искәндәр елм саһәсиндә јени кәшфләрә дә наил олмушдур. Дүнјанын илк хәритәсини чәкдирән одур.

Искәндәр маһир бир тәшкилатчыдыр. О, јени гајда илә мүкәммәл бир орду јаратмыш, бу ордуну тәзә үсулла тә'лимләндирмиш, јени силаһларла тәчһиз етмишдир. Бу ордуну өзү шәхсән идарә едир. О, мисилсиз бир сәркәрдәдир. Онун ордусу, Гафгаз дөјүшүндә көрдүјүмүз кими, Искәндәри танымыш бүтүн милләтләрдән тәшкил олунмуш мүттәфиг бир орду шәклиндәдир.

Низами көстәрир ки, Искәндәр үчүн орду да, һәрб дә мәгсәд дејил, јалныз бир васитәдир. «Һәрб үчүн һәрб» принсипини о, көкүндән рәдд едир. Шаирә көрә, Искәндәр фитнәкарлыгла һеч бир мүһарибә етмәмишдир. Дараја гаршы етмиш олдуғу сырф мүдафиә мүһарибәсиндән башга, онун галынлығы илә сечилән ики мүһүм дөјүш олмушдур. Бунлардан бири мисирлиләрин хаһиши илә зәнкибарлы басгынчылара, дикәри исә гафгазлыларын хаһиши илә сојғунчу руслара гаршы едилмишдир. Бүтүн башга јүрүшләрини исә Искәндәр тәдбир вә фөвгәл'адә һәрби нүмајишләрлә нәтичәләндирмиш, ган төкмәдән истәдикләринә наил олмушдур.

Низами Искәндәр дипломатијасынын әсасларыны да изаһ едир. Бу дипломатијанын ана хәтти кетдији өлкәләрдә табе етдији халгларын гәлбини фәтһ етмәкдир. Һәтта һәр бир дөјүшүн сонунда галиб кәлмиш Искәндәр дүшмән икидләринин көнүлләрини алыр, онлара лүтфләр көстәрир; системини гәбул едән мәмләкәтләри өзүнә гәлбән бағлајан вә дүшмәнчилији унутдуран чарә вә тәдбирләрә әл атыр. Чүнки, о, «милләтләрин даим зора бојун әјмәјәчәкләрини» билир. Халгларын торпагларыны үстүн күч илә тутмаг мүмкүндүр, фәгәт гәлбләри фәтһ олунмамыш милләтләрин сәдагәти зорла газанылмаз.

Даранын мәғлубијјәтиндән сонра Искәндәрин Иранда тәтбиг етмиш олдуғу режимин бу бахымдан диггәтәлајиг чәһәтләри вардыр. Искәндәр Кәјан падшаһынын дахили дүшмәнләри илә кизли әлагәјә кирмиш, онлара едәчәкләри хидмәт мүгабилиндә бөјүк мүкафат вә'д етмишдир. Даранын гәраркаһына мәнсуб олан сүнгәсдчиләр мүһарибәнин бөһранлы бир чағында өз командирлары олан шаһы хәнчәрлә вурмуш вә бунунла да дөјүшүн Искәндәрин хејринә гуртармасыны асанлашдырмышдыр. Бу зәфәрдән сонра Искәндәр бүтүн Иран бөјүкләрини топлајыб онларла әһди-пејман бағламыш, шаһзадәләри мәмләкәтин мүхтәлиф һиссәләринә «шаһ»

[1]Ан-ра ке зәни зе бих бәр кән
В-ан-ра ке то бәр кеши мәјәфкән.

[2] «Игбалнамә» адланан икинчи һиссә.

тә'јин етмиш, өзү исә Даранын гызы Рөвшәнәклә евләнәрәк «шаһәншаһ» ады илә Иран тахтына чыхмышдыр.

Бу ишләр әснасында Искәндәрин Дараја гаршы кизли сөвдәләшмәјә кирдији хаин Иран сәркәрдәләри барәдә тәдбири сон дәрәчә мә'налыдыр: Искәндәр бүтүн Иран әмирләринин иштиракы илә Дараны өлдүрмүш ики әмири чағырыр. Әввәлчә онлара вә'д етмиш олдуғу гызылы тамамилә өдәјир—сөзүнү јеринә јетирир. Сонра исә икисини дә өз падшаһ вә команданларына дөнүк чыхдыглары үчүн е'дам етмәји әмр едир вә бу әмри дәрһал јеринә јетирдир ки, «һеч кәс өз башчысына хәјанәт һәвәсинә дүшмәсин».

Ирандакы бүтүн јерли вә милли адәтләрә һөрмәт едән Искәндәр, јалныз атәшпәрәстлијә аид бүтүн мә'бәд вә мүәссисәләри дағыдыб, тәкаллаһлылыг динини јајыр. Низаминин тәфәккүр тәрзи үчүн бу истиснанын тәбии вә характерик олдуғуна јухарыда ишарә етмишдик.

Әрустунун Иран јүрүшүндә Искәндәрдән ајрылыб Рума гајыдаркән өз һөкмдарына вердији өјүдләр арасында «Искәндәр сијасәти»нин характерини көстәрән бә'зи мүһүм чәһәтләр дә вардыр:

Философ вәзир өз падшаһына кетдији өлкәләрдә «Сијавуш ганы»на бәнзәр кин доғурачаг әмәлләрдән чәкинмәји төвсијә едир.[1] «Алчалмамаг үчүн кимсәни алчалтмамағы» төвсијә едән вәзир иранлыларын бир күн Даранын интигамыны алмаг үчүн ајаға галхмаларынын мүмкүн олдуғуну унутмамағы падшаһа хатырладыр. Бунун үчүн бу мәмләкәти јерли шаһзадәләр арасында бөлмәји, онлардан јалныз Искәндәрин үмуми нүфузуну танымағы тәләб етмәклә кифајәтләнмәји мәсләһәт көрүр; чүнки бу һалда «өз мүлкләринин гајғы вә проблемләри илә мәшғул олан бу шаһзадәләр румлулар һаггында фикирләшмәјә вахт тапмазлар».[2] Ејни заманда јунаныстанлы вәзир Иран торпагларында Рум һакимләринин тә'јин олунмасынын әлејһинәдир, чүнки «бу һалда әһалидәки наразылыг вә мүхалифәтин доғрудан-доғруја румлулар үзәринә кечмәк горхусу вардыр!».

Үмумијјәтлә, философ вәзир Искәндәрин јад елләрдә чох галмајыб, тезликлә өз јурдуна гајытмасы үзәриндә исрар едир. Чүнки,

[1] Сијавуш Иран падшаһы Кејхосровун Туран шаһзадәсиндән доғулмуш оғлудур. Атасындан көрдүјү һагсызлыг үзүндән о, Турана пәнаһ апармыш вә бурада Әфрасијабын гызы Фирәнкис илә евләнмишдир. Бир рәвајәтә көрә, индики Маку тәрәфдә онун үчүн ајрылмыш әразидә көзәл вә абад бир идарә гурмуш Сијавуш аравурашларын фитнәси илә Иранла кизли әлагәдә күнаһландырылыб гајнатасы Әфрасијаб тәрәфиндән өлдүрүлүр. Иран илә Туран арасында тарихи мүһарибәләр бу күнаһсыз инсанын мә'сум ганынын төкүлмәсиндән доған кин үзүндән баш вермишдир. «Сијавуш ганы төкмәк» һагсыз јерә ган төкмәк демәкдир. «Шаһнамә»дә бу һекајәтә мүһүм јер ајрылмышдыр /Бах: М. Ә. Р ә с у л з а д ә. Әсримизин Сијавушу. Истамбул, 1922/.

[2] Зе мәшғули-је молк-е ход һәр кәси
Нәдарәд суј-е ма фәрағәт бәси

«бир адамын бүтүн дүнјаны тутмасы вә ону өз малы санмасы дүзкүн дејил. Дүнја бир чох мүлкдән ибарәтдир ки, һәрәси бир саһибин пајыдыр. Танрынын ајырдығы гисмәтә разы олан бир саһиб, онун өз адына јазылмыш олдуғуна әмин ола биләр».[1]

Әрәсту Искәндәри јалныз Јунаныстанын саһиби олмаға тәшвиг едир. Башга халглар үзәриндә исә јалныз Јунаныстанын мә'нәви нүфузуну тә'мин етмәк кифајәтдир. Бундан артығы елә бир реаксија доғурар ки, бу, ана вәтәнин фәлакәтинә сәбәб олар.

Әрәстунун бәһс етдији «мә'нәви нүфуз» Низаминин мистик дүјумуна көрә, диндир: Тәкаллаһлыг дини. Бүтүн шәхсијјәтләр бу идеала хидмәт етмәлидир. Бу һәгигәтә хидмәт етмәјән һәр һансы бир дөвләт залымдыр. Тәк аллаһ, тәк дин вә тәк һәгигәтә бағлы олмајан бир гүввә дүнја һакимијјәтинә наил ола билмәз.

Нүфуз вә тә'сирини бүтүн дүнјаја јаја билмиш Искәндәр, Низаминин нәзәриндә, јалныз бир сәркәрдә, сијаси хадим вә һөкмдар олараг гала билмәзди. Бунун үчүндүр ки, Низамијә көрә, Искәндәрә пејғәмбәрлик верилмишдир. Аллаһ тәрәфиндән бир сәс она: «Еј Искәндәр, сәнә пејғәмбәрлик верилди; бүтүн дүнјаны Аллаһ јолуна чағырачаг, инсанлары тәкаллаһлыға доғру истигамәтләндирәчәксән!»—дејир. Аллаһын бу вәһји гаршысында титрәјән Искәндәр:

— Мәнәмми пејғәмбәр, бәс һаны мәним мө'чүзәм?—дејә сорушмуш вә тәрәддүд көстәрмишдир. О заман илаһи сәс Искәндәрә:

— Мө'чүзән будур ки, *бүтүн милләтләрин дилини тәрчүмәчисиз анлајачагсан, милләтләр дә сәнин румчаны, ејнилә, васитәсиз баша дүшәчәкләр!*

Бу бөјүк мө'чүзәјә гадир олан Искәндәр дүнјаны јенидән долашмыш, бу дәфә јол көстәрән пејғәмбәр сифәти илә кәздији мәмләкәтләрдә Тәкаллаһлыг динини јајмышдыр.

Милли ләјагәтин тәрчүманы дил дејилми?. Бәли!..

Шаир демәк истәјир ки, *милләтләрарасы низам јалныз милли һүгугларын танынмасы илә јарана биләр!*

Бәшәријјәтин чан атдығы үмумдүнја сүлһүнүн бундан даһа јүксәк формулуну ким вермишдир?!.

[1] Нәшајәд бе јек тән чәһан даштән
Һәм аләм ан-е ход енгаштән

Чәһан гесмәт-е молк дарәд бәси
Вә-з-ан һәст һәр гесмәти бәр кәси

Чогесм-е хода-ра кони рам-е хиш
Бар ан гесмәт офтаде дан нам-е хиш

СОН СӨЗ

«Азәрбајҹан шаири Низами» барәсиндә нәзәрдә тутдуғумуз план сона јетди. Лакин Низамини тамамилә анлада билдикми?— Күман етмирәм!

Бөјүк вә даһи шаир олан Низами тәбиәтин бир феноменидир. Тәбиәтин бөјүклүк, көзәллик, рәнкарәнклик вә ҹазибәдарлығыны тамамилә гаврамаг мүмкүн олмадығы кими, тәбиәт гәдәр бөјүк вә онун гәдәр гүдрәтли олан Низами јарадыҹылығыны да тамамилә гаврамаг мүмкүн дејилдир. Тәбиәтин бир күлл һалында гаврана билмәси бир јана дурсун, онун гавранылабилән гисмини дә олдуғу кими нәгл вә ја рәсм етмәк һәр адамын иши дејилдир. Нә гәдәр көзәл гәләм, нә гәдәр сеһирли фырча, нә гәдәр мө'ҹүзәли тишә олурса-олсун, тәбиәтдәки бүтүн дәјәрләри ифадә етмәкдә аҹиздир. Тәбиәтин бир феномени олан ше'р вә һикмәт Низамисини анлајыб анлатмаг да о гәбилдәндир.

Тәбиәти һәр кәс өз тәбиәтиндәки өзүнәмәхсуслуг вә зәка сәвијјәсиндә гаврајыр. Буна көрә дә ејни тәбиәт мүхтәлиф шәхсләрдә мүхтәлиф чүр ин'икас едир. Бөјүк ешг мәсәләләринин мүхтәлиф јазычылар тәрәфиндән мүхтәлиф шәкилләрдә јазылышы, бөјүк сәнәт мөвзуларынын мүхтәлиф рәссамлар тәрәфиндән мүхтәлиф метод илә ишләнмәси, бөјүк сосиал һадисәләрин мүхтәлиф философлар тәрәфиндән башга-башга шәкилләрдә јозулмасы, һејкәлтәрашлыгдакы мүхтәлиф ән'әнәләр вә мусигидәки рәнкарәнк үслублар мәһз бу мүддәаны сүбут едир.

Бизим баша дүшдүјүмүзә көрә, Низами тәбиәтин нәһәнк бир парчасыдыр. Тәбиәтә һәр бахышымызда нечә әввәлләр көрмәдијимиз бир јенилик көрүрүксә, Низамини дә һәр охуҹанда онда јени бир өзәллик, јени бир көзәллик тапырыг. Низаминин инкишаф јолу да ејни илә тәбиәтин тәкамүлүнә бәнзәјир. Бир күл нечә тумурҹуг һалындан кечиб гөнчәләнир вә сонра кетдикҹә јаваш-јаваш ачылыр. Һәр күн бир гәдәр рәнк вә әтир алараг, нәһајәт бүтүн еһтишамы

илә ачыб олғунлашырса, Низаминин јарадыҹылығы да—ејнилә бир күлүн јетишмәси кими, тумурҹугланмыш, јарпагланмыш, чичәкләнмиш, ачылмыш вә камилләшмишдир. «Мәхзән үл-әсрар», «Хосров вә Ширин», «Лејли вә Мәҹнун», «Һәфт пејкәр» вә нәһајәт, «Искәндәрнамә» шаирин һәјатынын мүхтәлиф дөврләри вә һәр дөврдәки тәбии мејл вә истәкләри илә сых сурәтдә бағлыдыр. Шаир һеч бир заман өзүнү мәҹбур етмәмишдир; ишләдији мөвзуларла јашадығы бәдии вә фикри һәјат арасында там бир мүтәнасиблик вардыр. О, тәбиәт кими тәбиидир.

Низами, сәнәти вә фикри арасында тәзад олмајан мүстәсна бир шәхсијјәтдир. Онун сәнәт бахымындан фөвгәл'адә гүдрәти ејни дәјәр вә гүдрәтә малик фикирләри илә уғурлу бир аһәнк тәшкил едир.

Низаминин ән парлаг хүсусијјәти һәјатсеварлик вә ешгдир. Ешги онун гәдәр гүввәт вә сәнәткарлыгла гәләмә алан икинчи бир шаир јохдур. Онун ҹошғун илһамына бу мөвзу гәдәр ујғун башга бир мөвзу олмамышдыр. Онун мисилсиз әсәрләриндә тәсвир етдији ешг вә һәјат таблоларынын бөјүклүк вә көзәллик бахымындан дүнја әдәбијјатындакы бәнзәрләри арасында мүстәсна јери вардыр. Низами таблоларынын тә'сир гүввәси заман кечдикҹә азалмыр.

Шаирдәки бу ҹошғун гүввәни мүасир бир тәшбеһлә изаһ етмәк истәсәк, Низамидәки динамизми атом енержиси илә мүгајисә едә биләрик; бу фәрглә ки, бу күн мүәјјән гәлибә гојулуб истәнилән истигамәтдә тәтбиг едилмәдијиндән јалныз дағытмаг вә јыхмаға јарајан атомун әксинә олараг, Низами өзүндәки динамизмә гуруҹу бир истигамәт верә билмиш, ону өзүндә мөвҹуд олан, зүһд, тәгва вә идејалылыг сајәсиндә мүәјјән бир гәлибә сала билмишдир.

Бир јандан тәбиәт гәдәр ҹошғун вә сонсуз јашама арзусу, о бири јандан да бу арзуну никбин дүнјакөрүшүнә ујғун бир истигамәтә јөнәлдә билән јүксәк инам вә ирадә—мәһз бу ики үнсүр Низаминин фөвгәл'адә сәнәткарлығыны доғурмуш вә бизә тәбиәт гәдәр бөјүк вә онун гәдәр гавранылмаз бир аләм бағышламышдыр.

Низами мә'лум фәхријјәсиндә сәнәтин гијамәтә гәдәр јашајаҹағыны сөјләјир. Бу иддиа орта әср Шәрг әдәбијјатынын классик шәкилләри үчүн мүбалиғәли көрүнсә дә, Низаминин әсәрләри үчүн мүбалиғәсиз һәгигәтдир. Хүсусән формадан өнчә мә'на күдән Низамилик үчүн ки, бүтүн никбинлији илә «Искәндәр күзкүсү»ндәки кими Искәндәр таблосунда әкс етмиш вә зәррә гәдәр әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Низами шаиранә деталларла тәсвир вә пејғәмбәранә дујумларла тәсәввүр етдији идеал дүнјанын әсас ҹизкиләрини «Искәндәрнамә»синдә вермиш вә идеал һөкмдар типини дә Искәндәрин симасында көстәрмиш, бөјүк бир табло јаратмышдыр:

Искәндәр таблосу!..

Бу, Низаминин гүдрәтли әли илә ишләнмиш мөһтәшәм бир

әсәрдир. Бу әсәрдә о, сәнәткарлығынын әсл гајәси олан сијаси вә сосиал фикирләринә јекун вурмушдур.

Гәдим бир кечмишә аид едилән бу табло, шүбһәсиз, шаирин өз дөврүндән узаг бир кәләчәк үчүн олса да, тәсәввүр етмиш олдуғу дүнја гурулушу һаггындакы идеалыны әкс етдирир.

Шаирин бөјүклүјү илә кениш вә һүдуд билмәјән фантазијасы сајәсиндә чанландыгча чанланан бу идеал изтираблар ичиндә боғулан мүасир бәшәријјәтин арајыб һеч чүр тапа билмәдији идеалын бир образы дејилдирми?!

Сосиал әдаләт, сијаси стабиллик вә һармонијаја сусамыш мүасир бәшәријјәтин вичданыны нараһат едән горхунч реаллыг вә үмидләрини охшајан јүксәк фикирләри XII әсрин бу гызыл гәләмли шаири нә гәдәр реал, нә гәдәр чанлы вә нә гәдәр парлаг тәсвир етмишдир! Дејилми?!

Инсанлығын дәјәрини өзүнә хас јүксәк бир тәрздә анладан шаир каинатә һөкм едә билән камил инсан һаггындакы көрүшләри илә тәбиәти рам етмәкдә мө'чүзәләр көстәрән чағдаш инсан типи вә гүввәтли шәхсијјәт идеалына тәрчүман олмамышдырмы?!

Фәрди сәадәти милли вә бәшәри хошбәхтликдә вә бир парчасы олдуғумуз чәмијјәтә фајдалы олмагда көрән философ /Низами/ ән мүасир сосиолокијанын кәлдији нәтичәјә һәлә о заман кәлмәмишдирми?!

«Чәннәт шәһәр»ин тимсалында көрдүјүмүз кими, Низаминин маддијјата дејил мә'нәвијјата, нифрәтә дејил, севкијә әсасландырдығы ичтимаи гурулуш сосиал әдаләтә сусамыш букүнкү бәшәријјәтин арадығы идеал низам дејилдирми?!

Дөвләтин ичтимаи бәрабәрлик тә'мин етмәјә, билик вә севки илә идарә етмәјә борчлу олан бир әдаләт органы олдуғуну дүшүнән Низами, мүасирләримизин чан атдыглары тәзадсыз вә синфи чәкишмәләр билмәјән, амирлик вә истисмара јол вермәјән бәрабәрчи бир дөвләт идеалынын мүждәсини јетирмәмишдирми?!

Нәһајәт, милләтләр арасындакы мүнасибәтләри һансы бөјүк философ Низамидән даһа јахшы бир шәкилдә тәсәввүр етмишдир?

Бу тәсәввүрә көрә:

Милләтләрә зүлм вә һөкмлә дејил, мә'нәви бир нүфуз илә јанашмаг вә гәлбләринин јеканә тәрчүманы олан дилләрини васитәсиз олараг анламаг лазымдыр.

Дүнја мигјаслы јарадычылығы илә чаһан әдәбијјатына өлмәз ше'р таблолары илә ешг, сәдагәт, намус, инам вә фәдакарлыг образлары бәхш едән, јүксәк фәлсәфи дүшүнчә вә кәскин сијаси көрүшләри илә инсанлығын ән сәмими дујғуларына вә ән үлви идеалларына тәрчүман олан бу илаһи сәнәткар бәшәр мәдәнијјәтинин даһи бајрагдарыдыр.

Ағыллары мат гојан бу гүдрәтини Низами гәлбинин бүтүн телләри илә бағлы олдуғу ана јурдуна вә онун мәдәни ән'әнәләринә борчлудур. О, елинин, сојунун, јетишмиш олдуғу мәдәни мүһитин оғлудур. «Јунанлар дүнјаја Һомери, фарслар Фирдовсини, италијалылар Веркилини вермишләрсә, биз дә Низамини вермишик»—дејә өјүнән азәрбајчанлылар һаглыдырлар.

Бәли, мәдәнијјәт тарихиндә өзүнә чох шәрәфли бир јер газандыран бу мисилсиз өвладына Азәрбајчан бүтүн варлығы илә миннәтдардыр. Әсәрләриндә бунча идеаллашдырылан түркләр дә, шүбһәсиз, түрк Низаминин бөјүк ады илә фәхр едир, онун јүксәк руһуну рәһмәт вә миннәтдарлыгла анырлар.

ӘЛАВӘЛӘР

НИЗАМИДӘ ТҮРК СӨЗЛӘРИ

Низаминин ше'рләриндә бир чох түрк сөзләри вардыр. **«Хәмсә»ни бу бахымдан хүсуси диггәтлә арашдырмадыг. Јалныз раст кәлдикләримизи нүмунә олсун дејә гисмән гејд етдик. Нәтичәдә бу кичик сөзлүк мејдана кәлди:**

Алачуг—алачыг

Че конәд бе па-је пилан алачуг-е торкмани?
/Фил ајағы гаршысында түркмән *алачығы* нечә дајана биләр?/

Амач—бир ох атымы мәсафә, һәдәф /«Дивани-луғат ит-түрк»-дә дә вар/.

Сетаде гејсәр-о-хаган-о-фәғфур
Јек амач әз бәсат-е пишкәһ дур.

(Гејсәр, хаган вә фәғфур өн сыралардан бир *амач* узагда дурмушдулар/.

Екдеш /икдиш, икдич/—ики маддәдән гарышыг. Метис мә'насында.

Керами екдеш-әст ин нәгш-е дәмсаз
Педәр һенду-во-мадәр торк-е тәнназ.

/Атасы һинду вә анасы назлы түрк олан бу хошакәлән нәгш чох *екдеш* бир шејдир/.

Бејрәг—бајраг

Пәрвин зе һәрир-е зәрд-о-әзрәг
Бәр сәнчәг-е зәр кешиде бејрәг

/Пәрвин улдузу сары ипәкдән олан бајрағы гызыл бир санчаға чәкмишдир./ Бизим «бајраг» дедијимиз шеји Низами ики јерә ајырыр: дирәјинә *санчаг*, парчасына *бајраг* дејир.

Биләк—биләк

Һәман билзән мәрд-е аләт-шенас
Конәд биләкәш-ра бе били гијас

/Бел вуран уста *биләјини* бел зәнн едәр/.

Бисрак—бир дәвә чинси /«Дивани-луғат ит-түрк»дә дә вар/.

Һезар-е нәхостин әз-у бисрак
Бе кәрдәнкеши куһ-ра кәрде хак

/Бунлардан илк мини *бисрак* иди ки, гызышанда дағы торпаға чевирәрдиләр/.

Тутуг—өртү вә ја күнәшлик /шәмсијә/.

Та кәрәмәш дәр тотог-е нур буд
Хар зе гол, неј зе шәкәр дур буд

/онун лүтфү нурлығын *тутуғунда* оларкән,
тикан күлдән, гамыш да шәкәрдән мәһрум иди/.

Тутмач—бир түрк јемәји /«Диван»да да вар/.

Ари ан-ра ке дәр шекәм доһол-әст
Бәрк-е тотмач беһ-зе бәрк-е гол-әст.

/Ағлыгдан гарны тәбил кими курулдајана күл јарпағын данса *тутмач* јахшыдыр/.

Чок—чох /гәләбәлик мә'насында/.

Ајәд һәме руз сәр гошаде
Чоки чо сәк әз неј уфтаде

/Мәчнун һаггында: һәр күн башы ачыг шәкилдә кәлир вә архасынча бир *чох* /адамлар/ дүшүр/.

Чалыш—чөвлан вә һәмлә мә'насында /«Диван»-да күләшмәк/.

Бефәрмуд шәһ та дәлиран-е рум
Нәмајәнд чалеш дәр ан мәрз-о-бум

/Шаһ бујурду ки, Рум икидләри бурада *чалыш* етсинләр/.

Чавуш—чавуш. Фарсча шәһәрләрдә: «нәгиб» вә «пасбан-е ләшкәр» /**«башчы»** вә **«гошун көзәтчиси»—ред/.**

Зе дел дадән-е чавошан-е дәлир
Делавәр шоде гур бәр чәнк-е шир

/Икид *чавушларын* тәшвиги илә вәһши ешшәк ширлә дөјүшә атылмышды./

Чиркин—чиркинлик

Бе сијаһи бәсәр чәһан бинәд
Черкини бәр сијаһ нә нешинәд

/Көз гарасы сајәсиндә дүнјаны көрүр, гараја *чиркинлик* чөкмәз/.

Даг—һәм «дамға», һәм дә «дағ» мә'насында

Анченан гурхан бе куһ-о-бе рағ
Гур к-у даг дид раст зе дағ

/Гурхан /Бәһрам-кур/ дағa вә јајлаја чыхынча вәһши ешшәк *дағы* көрүб *дағдан* /дағланмагдан гуртулду/.

Ијлаг—јајлаг, гышлағын әкси. «Дағлыг» мә'насында да баша дүшүлә биләр.

Борун шод әз ијлагијан сәркеши
Сәвари шетабәнде чун атәши

/*Ијлаглылардан* бир сувари од кими мејдана атылды/.

Сав—бир веркидән јаха гуртармаг үчүн дејилир /«Диван»да да вар/.

Ченан кәшт мостәгни әз сав-о-бач
Ке бәр дашт әз кешвәр-е ход хәрач

/*Сав* илә бачдан елә асудә олду ки, мәмләкәтиндә веркини арадан галдырды/.
Сәнчәг—бајраг диреји вә ја «туғ» адланан дирәк.

Һезар-о-чеһел сәнчәг-е пәһләви
Рәван дәр пеј-е рајәт-е хосрови

/Падшаһ бајрағынын архасынча мин гырх пәһләви *санчағы* ирәлиләјирди/.
Гәлавуз—бәләдчи

Дәр ан пује тә'чил мисахтәнд
Рәһи би гәлавуз һәми тахтәнд

/о јолда тәләсир вә *гәлавузсуз* јол кедирдиләр/.

Гырмызы—мә'лум рәнк.

Шәб чо арајеш декәргун сахт
Коһли әндухт, гермези әндахт

/Кечә башга бир тәвр алды: *гырмызылығы* атыб көјәрди/.

Кур—Кур /чај/

Беһешти шоде бише пирамонәш
Зе Ғор коусәри бәсте бәр дамәнәш

/Бәрдә һаггында: Әтрафы мешәләрдән чәннәтә дөнмүш, јанында *Кур* адлы көвсәр ахыр/.

Нај-и түрки—әскәр шејпуру.

Фору манде зе бәс гоуға-је торкан
Зе банк-е нај-е торки нај-е торкан

Н а ј —гыртлаг демәкдир. *Нај-и түрки*—түрк гыртлағы, мәчази мә'нада һәрби шејпур демәкдир. Јалныз Низамидә дејил, классик шаирләрдә дә вардыр. Бејтин тәрчүмәси башга јердә верилмишдир, тәкрар етмирик.
Ушаг—ушаг, чочуг, гулам мә'насында.

Чәнибәткеш ошаган-е сәраји
Рәване сәд әз һәр су чодаји

/Сарај *ушаг*ларындан јүзләрчәси ајры-ајры һәр тәрәфдә јүјүрүр/.
Устаг—отаг.

Чо меһди кәр че шод мәғреб осагәш,
Гозәшт әз сәрһәд-е мәшрег јәтагәш.

/Меһди кими *отағы* гәрбдә олдуғу һалда, *јатағы* шәрг һүдудуну ашды/. «Јатаг» «гаравул» мә'насында ишләнмишдир.
Јырыг-даде—арыг ат мә'насында ишләнмишдир. Шәрһчиләр түркчә бир сөз олдуғуну еһтимал етмишләр.

Шетабәнде-ра әсб-е сәһра-хәрам
Јерег даде з-ан беһ ке башәд чәмам

/Тәләсәнә јүјрәк ат лазымдыр, көкдәнсә *јырыг* даһа јахшыдыр/.

Јәзәк—габагда кедән, өнчү /«Диван»да да вар/.

Боруи шод јәзәкдар-е дошмәншенас
Јәтаги кәмәр бәсте бәр чај-е пас

/Душмән танымјан *јәзәкчи* /өнчү/ бајыра чыхды; јатагчы /гаравулчу/ да гаравул јерини тутду/.

Јыглыг—Шәрһчиләрә көрә, түрк сөзүдүр вә «ох» мә'насында ишләнмишдир.

Һәнузәш пәрр-е јеглег дәр огаб-әст
Һәнузәш бәрк-е нилуфәр дәр аб-әст

/Һәлә *јыглыг* ләләји гарталдадыр: һәлә нилуфәр јарпағы судадыр/. Мәчази ифадәләрдир. «Һәлә кәнч вә динчдир»—демәкдир.

* * *

Низами бир сыра түрк адларыны вә сөзләрини сәнәтинин өзүнәмәхсуслуғуну тәшкил едән символ вә мәчазларда ишләтмишдир. Мәсәлән:
Әввәл дә ишарә етдијимиз кими, шаир Чин хаганынын Искәндәрә һәдијјә вердији ов гушуну белә тәсвир едир:

Тоған шаһ-е морған-о-тоғрол бе нам
Бе Солтани әндәр чо тоғрол тәмам

/Тоғрул адлы гушлар шаһы бир *Тоған* ки, султанлыгда Тоғрул кими тамамды/.
Бурада Тоған чинсиндән бир гуша верилән Тоғрул шаирин хошу илә гојулмуш кәлишикөзәл бир ад дејилдир. Тоғрул јыртычы бир гуш адыдыр. Маһмуд Кашғаринин «Диван»ында да вардыр.
Аланлы бир суваријә *Гарынча* адыны гојан Низами бу түрк сөзү илә онун фарсча тәрчүмәси олан «мур» кәлмәси арасында чинас јаратдығындан јухарыда бәһс етмишдик:

Алани сәвари гәренчә бе нам
Һонәрһа нәмуде бе шәмшир-о-чам
Гәренчә чо дид анченан дәст-е зур
Сепәр бәр кәтф духт чун пәр-е мур

//Гарынча адлы Аланлы бир сувари ки, һәм дөјүшдә, һәм дә мәчлисдә һүнәрләр көстәрирди. *Гарынча* бу гол күчүнү көрдүкдә галханы *мур* /гарышга/ганадлары кими чијнинә чәкди/.
Диггәтәлајигдир ки, Низами һәмјерлиләри олан кәнчәлиләрин бу күн дә «нечә» мә'насында ишләтдикләри бир сөздән бол-бол истифадә етмишдир: *һанчары*

Чо бирун-е ғар амәд-о-раһ чост
Нәшод һич һенчар бәр веј дорост

/Мағарадан чыхыб ахтардыса да, һеч бир *һенчарла* јол тапа билмәди/.

* * *

Низамидә түрк шәкилчиләри илә дүзәлдилмиш фарсча сөзләрә дә тәсадүф олунур. Мәсәлән, «—чы» шәкилчиси илә—мијанчы.

Мијанчы—«мијан»—ара; «мијанчы»—арачы /васитәчи—*ред*/.

Боруи әз мијанчи-во-әз тәрчоме
Беданест јек-јек зәбан-е һәме

Искәндәр һаггында дејир: /*мијанчыја* вә мүтәрчимә еһтијачы олмадан һамынын дилини анлады/.

Сәнк-лах—дашлыг.

Бәси ранд бәр шуре-во-сәнклах
Кәһи мәнзеләш тәнк-о-гаһи фәрах

/Тозлуг вә *дашлыгда* чох чапды; јолу каһ дар, каһ да кениш иди/.

Дивлах—дивлик, див чох олан јер.

Ан бијабан ке керд-е ин тәрәф-əст
Дивлахи мәһоул-о би әләф-əст

/Бу тәрәфдәки о чөл отсуз бир јер вә горхунч бир *дивликдир*/.

Хачеташ—«хаче» јә'ни аға; ағалары бир оланлар.

Авәрде бе һефз-е дурбаши
Әз шир-о кәвәзн хачеташи

/гаравул хидмәти үчүн асланла маралы *хачеташ* етмишдир/.

Хејлташ—бир тајфанын үзвләри

Рохәм сәрхејл-е хубан-е тәраз-əст
Кәмине хејлатәшәм кебр-о-наз-əст

/үзүм Тәраз көзәлләринин башчысы /сәрхејл/, ән дәјәрсиз *хејлташым* /иргдашым/ тәкәббүр вә наздыр/.

* * *

Низаминин Түркүстан шәһәрләриндән бә'зиләрини бир мәчаз вә рәмз шәклиндә ишләтдијини көстәрән бир нечә мисалы да гејд едәк:

Хырхыз /гырғыз/, Чач вә Кашғәр:

Зе Херхиз-о-әз Чач о-әз Кашғәр
Бәси пәһләван ханд зәррин-кәмәр

/Хырхыз, Чач вә кашғардан чохлу гызыл кәмәрли пәһләван чағырды—*ред.*/

Хәллух—Халач, Калач.

Бе хедмәт шәмсе-је хубан-е Хәллох
Шәһәншәһ-ра ченин дәр дад пасох

/*Хәллух* көзәлләринин күнәши шаһәншаһа белә чаваб верди—*ред.*/

Соғд

Беришәм нәвазан-е соғди соруд
Бекәрдун бәр авәрди аваз-е руд

/*Соғдлу* чалғычылар рудун авазыны фәләјә галдырмышлар—*ред.*/

Тәраз

Мүј бе мујәт зе һәбәш та Тәраз
Тази-јо торк амәде дәр торктаз

/Сәнин һәр түкүнлә Һәбәшистандан *Тәраза* гәдәр Әрәб вә түрк һүчума кечмишдир—*ред.*/

Тамғач

Кәмәнди чо әбру-је тәмғачијан
Бе хәм чун кәман-гуше-је чачијан

/Тамғачлыларын гашлары кими бир кәмәнд ки,
Әјриликдә чачлыларын каманлары кимидир—*ред.*/

Гыфчаг—Гыпчаг

Бијабан һәме хејл-е гефчаг дид
Дәр-у ло'бәтан-е сәмән-саг дид

/Чөллүјү башдан-баша *Гыпчаг* тајфасы көрдү, орада ағ балдырлы көзәлләр көрдү—*ред.*/

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Мүәллифдән . . . 3
Башланғыч . . . 5
1. Шәрг ислам мәдәнијјәтинин үч ортағы. . . . 6
2. Шәрг ислам мәдәнијјәтинә мәнсуб шәхсијјәтләр үчүн кечирилән јубилејләр . . . 6
3. Шәрг ислам мәдәнијјәтиндә Азәрбајчанын ролу . . . 7
4. Түрк һакимијјәти алтында фарс әдәбијјаты . . . 15
5. Азәрбајчан XII әсрдә . . . 20
6. Миллијјәт бахымындан әдәбијјатда форма вә мәзмун . . . 25
7. Низами Азәрбајчан шаири . . . 27
8. Низаминин јарадычылығы . . . 29
9. **Унудулмуш Низами** . . . 30
10. **Низамијә борчумуз** . . . 31

Биринчи һиссә

Низами кимдир?

I. Низаминин тәрчүмеји-һалы . . . 35
II. Шаирин Азәрбајчан һөкмдарлары илә мүнасибәтләри . . . 50
III. Низами өз көзү илә . . . 63
IV. Низаминин дүнја әдәбијјатындакы мөвгеји . . . 68

Икинчи һиссә

Низаминин беш китабы

«Пәнч-кәнч» вә јахуд «Хәмсә» . . . 97

I. Мәхзән-үл-әсрар . . . 98
II. Хосров вә Ширин . . . 107
III. Лејли вә Мәчнун . . . 117
IV. Һәфт пејкәр /«Једди көзәл»/ . . . 124
V. Искәндәрнамә . . . 128

Үчүнчү һиссә

Низами мөвзулары бахымындан.

Низами мөвзулары . . . 135
I. Низамидә фарслыг . . . 136
II. Низамидә түрклүк . . . 140

III. Низамидә Гафгаз 149
IV. Низаминин руслар һаггында тәсәввүрү 160
V. Низаминин гадына мүнасибәти 166
Мөвзулардан чыхан нәтиҹә 174

Дөрдүнҹү һиссә

Низамидә сәнәт вә идеолокија

I. Низами ше'ринин өзүнәмәхсуслуғу 179
II. Низами сәнәтинин башлыҹа мәнбәји 190
III. Низаминин јарадыҹылығынын тәкамүлү 193
IV. Низаминин һәјата вә инсана мүнасибәти 197
V. Низамидә ешг фәлсәфәси 202
VI. Низаминин динә мүнасибәти вә иҹтимаи идеалы 206
VII. Низаминин дөвләт һаггында көрүшләри 212
VIII. Идеал һөкмдар Искәндәр вә онун мө'ҹүзәси 216

СОН СӨЗ 220

Әлавәләр 224
Низамидә түрк сөзләри 227

Мамед Эмин Расулзаде
Азербайджанский поэт Низами
(на азерб. языке)
Баку. Азернешр. 1991

МӘММӘД ӘМИН РӘСУЛЗАДӘ
Азәрбајҹан шаири Низами

Редактору *Үлфәт Күрчәјлы*
Рәссамы *М. Ксенжук*
Бәдии редактору *В. Мартынов*
Техники редактору *С. Әһмәдов*
Корректорлары *В. Мусајева, М. Сасани*

ИБ № 5142

Јығылмаға верилмиш 07.08.90. Чапа имзаланмыш 10.09.91. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу илә. Форматы 60×84$^1/_{16}$. Мәт. кағызы № 1. Шәрти чап вәрәги 13.49. Учот нәшр вәрәги 14.0. Тиражы 10000. Сифариш 216. Гијмәти 5 ман.
Азәрбајҹан Республикасы Дөвләт Мәтбуат Комитәси.
Халглар достлуғу орденли Азәрбајҹан Дөвләт Нәшријјаты.
26 Бакы комиссары адына мәтбәә. Бакы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.
Бакы —370005, Һүсү Һаҹыјев күчәси, № 4.
Государственный комитет Азербайджанской Республики, по печати.
Азербайджанское ордена Дружбы народов государственное издательство «Азернешр». Баку—370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.
Типография им. 26 бакинских комиссаров. Баку, ул. Али-Байрамова. 3.